

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
COĞRAFYA ANABİLİM DALI**

BOSNA HERSEK'İN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ VE JEOPOLİTİĞİ

Berkay TUNALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Muhammet KAÇMAZ

ARALIK - 2024

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

BOSNA HERSEK’İN COĞRAFI ÖZELLİKLERİ VE
JEOPOLİTİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Berkay TUNALI

Enstitü Anabilim Dalı: Coğrafya

“Bu tez 12/12/2024 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan
jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Mesut DOĞAN	Başarılı
Prof. Dr. Zerrin KARAKUZULU	Başarılı
Doç. Dr. Muhammet KAÇMAZ	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Berkay TUNALI

12/12/2024

ÖN SÖZ

Bu çalışmada yardımlarını ve desteğini esirgemeyen, konu hakkında fikir ve önerileriyle çalışmanın aydınlanmasına büyük katkısı olan danışman hocam Doç. Dr. Muhammet Kaçmaz başta olmak üzere; yine desteğini ve gerektiğinde yardımlarını esirgemeyen fedakâr anneme, kardeşlerime, değerli kız arkadaşım Melisa Phoebe Ryan'a, mezun olduğum Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Coğrafya Bölümünden dostum Emre Gülen'e ve son olarak çalışmama öneri ve fikirleri ile katkıda bulunan Prof. Dr. Zerrin Karakuzulu ve Prof. Dr. Mesut Doğan'a bir teşekkürü borç bilirim.

Berkay TUNALI

12/12/2024

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iv
TABLO LİSTESİ.....	vi
GRAFİK LİSTESİ.....	vii
FOTOĞRAF LİSTESİ.....	ix
HARİTA LİSTESİ.....	x
ÖZET	xi
ABSTRACT	xii

GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: BOSNA HERSEK'İN FİZİKİ COĞRAFYASI.....	5
1.1. Jeolojik Özellikleri	5
1.2. Jeomorfolojik Özellikleri.....	9
1.3. İklim Özellikleri	13
1.3.1. Basınç ve Rüzgâr	15
1.3.2. Sıcaklık	16
1.3.3. Yağış.....	19
1.4. Hidrografya.....	20
1.4.1. Akarsular	22
1.4.2. Göller.....	29
1.4.3. Yer Altı Suları	30
1.5. Toprak Özellikleri	31
1.5.1. Karasal (Otomorfik) Topraklar.....	32
1.5.2. Hidromorfik Topraklar	36
1.5.3. Subhidrik Topraklar.....	37
1.6. Biyocoğrafya Özellikleri	37
1.6.1. Akdeniz Biyocoğrafik Bölgesi	37
1.6.2. Avrupa-Sibirya Biyocoğrafi Bölgesi	38
1.6.3. Alp-Yüksek Dağlık Biyocoğrafi Bölgesi	39
1.6.4. Bosna Hersek'in Korunan Doğal Alanları.....	40
2. BÖLÜM: BOSNA HERSEK'İN BEŞERİ VE EKONOMİK COĞRAFYASI... 42	

2.1. Tarihi Coğrafyası.....	42
2.1.1. XX. Yüzyıl Öncesinde Bosna Hersek	42
2.1.2. XX. Yüzyıl ve Sonrasında Bosna Hersek.....	47
2.2. Nüfus Coğrafyası.....	53
2.2.1. Nüfus Dinamikleri	55
2.2.2. Nüfus Yapısı	64
2.3. Yerleşme Özellikleri.....	73
2.3.1. Kır Yerleşmeleri	81
2.3.2. Şehir Yerleşmeleri	83
2.4. Ekonomik Coğrafya.....	90
2.4.1. Bosna Hersek'in Doğal Kaynakları.....	94
2.4.2. Tarım ve Hayvancılık	98
2.4.3. Sanayi	104
2.4.4. Ulaşım.....	109
2.4.5. Turizm	113
2.4.6. Ticaret.....	119
3. BÖLÜM: BOSNA HERSEK'İN SİYASİ YAPISI VE JEOPOLİTİĞİ.....	125
3.1. Bosna Hersek'in Bağımsızlık Süreci.....	125
3.2. Bosna Hersek'in Siyasi Yapısı	136
3.2.1. Yasama-Yürütme-Yargı	139
3.2.2. Seçim Sistemi ve Siyasi Partiler.....	143
3.2.3. Yüksek Temsilcilik Kurumu (OHR)	147
3.3. Bosna Hersek'in Dış İlişkileri	148
3.3.1. Bosna Hersek ve Türkiye İlişkileri.....	149
3.3.2. Bosna Hersek ve AB İlişkileri	151
3.3.3. Bosna-Hersek ve ABD İlişkileri.....	153
3.3.4. Bosna Hersek ve Rusya İlişkileri.....	155
3.4. Bosna Hersek'in Jeopolitik Özellikleri.....	157
3.4.1. Jeopolitik Kavramı	157
3.4.2. Bosna Hersek'in Jeopolitiği	159
SONUÇ	169

KAYNAKÇA.....	173
ÖZ GEÇMİŞ	185

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ARBiH	: Armija Republike Bosne i Hercegovine (Bosna Hersek Cumhuriyeti Ordusu)
AT	: Avrupa Topluluğu
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AVNOJ	: Antifašističko Veće Narodnog Oslobođenja Jugoslavije (Yugoslavya Antifaşist Ulusal Kurtuluş Ordusu)
BB	: Brćko Bölgesi
BÖB	: Brćko Özerk Bölgesi
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
DBA	: Dayton Barış Antlaşması
BHF	: Bosna Hersek Federasyonu
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
HDZ	: Hrvatska Demokratska Zajednica (Hırvat Demokrat Birliği)
HES	: Hidroelektrik Santral
IFOR	: Implementation Force (Uygulama Gücü)
JNA	: Jugoslovenska Narodna Armija (Yugoslav Halk Ordusu)
KM	: Konvertible Mark
NATO	: North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)
OHR	: Office of High Representative (Yüksek Temsilcilik Ofisi)
PA BiH	: Parliament of Bosnia and Herzegovina (Bosna Hersek Parlamenter Meclisi)
SAA	: Stabilisation and Association Agreement (İstikrar ve Ortaklık Antlaşması)
SC	: Sırp Cumhuriyeti
SDA	: Stranka Demokratske Akcije (Demokratik Eylem Partisi)
SDS	: Srpska Demokratska Stranka (Sırp Demokratik Partisi)
SFOR	: Stabilization Force (İstikrar Gücü)

SNSD	: Savez Nezavisnih Socijaldemokrata (Bağımsız Sosyal Demokratlar İttifakı)
TİKA	: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü)
UNPROFOR	: United Nations Protection Force (Birleşmiş Milletler Koruma Gücü)
UNPOL	: United Nations Police (Birleşmiş Milletler Polis Teşkilatı)
USAID	: United States Agency for International Development (Amerika Birleşik Devletleri Uluslararası Kalkınma Ajansı)
VRS	: Vojska Republike Srpske (Sırp Cumhuriyeti Ordusu)
YSFC	: Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti
ZAVNOBiH	: Zemaljsko Antifašističko Veće Narodnog Oslobođenja Bosne i Hercegovine (Bosna Hersek Antifaşist Devlet Ulusal Kurtuluş Konseyi)

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Bosna Hersek'in Genel Jeolojik Formasyonları	6
Tablo 2: Bosna Hersek'teki Başlıca Toprak Tipleri.....	32
Tablo 3: 2021 Yılında Bosna Hersek'te En Çok Ekilen Ürünler.....	100
Tablo 4: 2021 Yılında Bosna Hersek'te Üretilen Başlıca Meyveler.....	102
Tablo 5: 2021 Yılında Bosna Hersek'teki Toplam Hayvan Varlığı.....	103
Tablo 6: Bosna Hersek Federasyonu'ndaki Kantonlar ve Başlıca Özellikleri.....	138
Tablo 7: 2022 Yılı Bosna Hersek'teki Genel Seçim Sonuçlarına Göre İki Entitede En Çok Oy Alan İlk Beş Siyasi Parti.....	146

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: Saraybosna’da 2020 Yılında Görülen Aylık Yağış ve Sıcaklık Değerleri	16
Grafik 2: 1995-2020 Yıl Aralığında Saraybosna’nın Yıllara Göre Ortalama Sıcaklık ve Yağış Değerleri	17
Grafik 3: Mostar’da 2020 Yılında Görülen Aylık Yağış ve Sıcaklık Değerleri	17
Grafik 4: 1995-2020 Yıl Aralığında Mostar’ın Yıllara Göre Ortalama Sıcaklık ve Yağış Değerleri.....	18
Grafik 5: 2004-2020 Yıl Aralığında Bihać’ın Yıllara Göre Ortalama Sıcaklık ve Yağış Değerleri.....	18
Grafik 6: 1998-2020 Yıl Aralığında Tuzla’nın Yıllara Göre Ortalama Sıcaklık ve Yağış Değerleri.....	19
Grafik 7: Bosna Hersek’te Yapılan Resmi Nüfus Sayımlarına Göre Toplam Nüfus Sayısı	57
Grafik 8: Yıllara Göre Bosna Hersek’teki Canlı Doğum Oranları.....	59
Grafik 9: Yıllara Göre Bosna Hersek’teki Toplam Doğum ve Ölüm Miktarları ile Nüfus Değişimi.....	59
Grafik 10: Yıllara Göre Bosna Hersek’te Görülen Net Göç Sayıları.....	61
Grafik 11: Bosna Hersek’te 1992-1994 Aralığında Dışarıya Verilen Göç Sayısı	62
Grafik 12: 1992-1995 Yılları Arasında Bosna Hersek’ten Göç Alan Başlıca Ülkeler .	63
Grafik 13: Bosna Hersek’te 1971 Yılı Nüfus Verilerine Göre Hazırlanmış Bir Nüfus Piramidi	65
Grafik 14: Bosna Hersek’te 2021 Yılı Nüfus Verilerine Göre Hazırlanmış Bir Nüfus Piramidi	66
Grafik 15: Yıllara Göre Bosna Hersek’in Yaş Ortalaması.....	67
Grafik 16: 1971 ve 2021 Yıllarında Bosna Hersek’te Çalışan Nüfusun Sektörlere Göre Dağılımı.....	68
Grafik 17: 2013 Yılına Göre Bosna Hersek Nüfusunun Mensubu Olduğu Dinlere Göre Dağılımı.....	72
Grafik 18: 2013 Yılına Göre Bosna Hersek Nüfusunun Mensubu Olduğu Dinlere Göre Oransal Dağılımı	72
Grafik 19: 1961 Yılı Başlıca Bosna Hersek Şehirleri ve Nüfusları	78
Grafik 20: 2013 Yılına Göre Bosna Hersek’teki Kır ve Şehir Nüfusları	81

Grafik 21: 1991 ve 2013 Yıllarında Bosna Hersek'teki Başlıca Şehirlerin Nüfusları ..	87
Grafik 22: Yıllara Göre Bosna Hersek'teki Şehrsel Yerleşmelerin Değişimi	87
Grafik 23: 2022 Yılı İtibariyle Bosna Hersek'in Bölgelerindeki Gayri Safı Yurt İçi Hasıla ve Kişi Başına Düşen Gelir (Konvertible Mark).....	94
Grafik 24: 2022 Yılı Bosna Hersek'e Gelen Turistlerin Statüsü	116
Grafik 25: 2022 Yılında Bosna Hersek'i Ziyaret Eden Turistlerin Uyrukları	116
Grafik 26: 2010-2022 Yılları Arasında Bosna Hersek'in Toplam İhracat-İthalat Rakamları.....	120
Grafik 27: 2010-2022 Yılları Arasında Bosna Hersek'in Dış Ticaret Dengesi	120
Grafik 28: 2022 Yılında Bosna Hersek'in İhracat Yaptığı Ülkeler	121
Grafik 29: 2022 Yılında Bosna Hersek'in İthalat Yaptığı Ülkeler	122
Grafik 30: 2022 Yılında Bosna Hersek'in Başlıca Ticaret Yaptığı Ülkeler	123

FOTOĞRAF LİSTESİ

Fotoğraf 1: Sutjeska Milli Parkı İçerisinde Bulunan Maglić Dağı'nın Zirvesinden Bir Görünüm.....	12
Fotoğraf 2: Livanjsko Polje'den Bir Görünüm	13
Fotoğraf 3: Una Nehri ve Üzerindeki Štrbački Buk Şelalesi	23
Fotoğraf 4: Banja Luka'da Bulunan Vrbas Nehri'nden Bir Görünüm.....	24
Fotoğraf 5: Bosna Nehri ve Üzerindeki Zenica Şehrinden Bir Görünüm.....	25
Fotoğraf 6: Drina Nehri ve Sokullu Mehmet Paşa (Diğer Adıyla Drina) Köprüsü	26
Fotoğraf 7: Sava Nehri ve Bosna Hersek-Hırvatistan Sınırlarını Bağlayan Sava Köprüsü'nden Bir Görünüm.....	27
Fotoğraf 8: Neretva Nehri ve Tarihi Mostar Köprüsü (Diğer Adlarıyla Eski Köprü, Taş Köprü).....	28
Fotoğraf 9: Üstte Buško Gölü, Altta Boračko Gölü'nden Bir Görünüm	30
Fotoğraf 10: Sol Üstte Başkent Saraybosna'da Sivilleri Keskin Nişancı Ateşinden Korumak İçin Eşlik Eden UNPROFOR Askeri ve Zırhlı Aracı (6 Haziran 1995); Sol Altta Hırvat-Boşnak Çatışmalarının Yaşandığı Vitez'in Ahnici Köyünde Zarar Gören Bir Cami (27 Nisan 1993); Sağda ise Yine Saraybosna'da Yoğun Sırp Ateşi Altında Tahrip Olmuş Bir Kızılhaç Hastanesi (17 Eylül 1992).....	130
Fotoğraf 11: Üstte Mostar Köprüsü'nün Yıkılmış Hali (1998), Altta 2023 Yılında Çekilmiş Bir Fotoğrafı.....	131

HARİTA LİSTESİ

Harita 1: Bosna Hersek'in Lokasyonu	1
Harita 2: Bosna Hersek'in Genel Jeolojik Formasyonları	5
Harita 3: Bosna Hersek'in Genel Fiziki Görünümü.....	10
Harita 4: Bosna Hersek'in Coğrafi Bölgeleri.....	11
Harita 5: Bosna Hersek'te Görülen Başlıca İklim Tipleri.....	15
Harita 6: Bosna Hersek'in Hidrografya Özellikleri	21
Harita 7: Bosna Hersek'in Nehir Sisteminin Omurgasını Oluşturan İki Ana Havza....	22
Harita 8: Bosna Hersek'in Genel (Baskın) Toprak Tipleri	31
Harita 9: 2013 Yılına Göre Bosna Hersek'teki Nüfus Yoğunluğu.....	54
Harita 10: 2013 Yılına Göre Bosna Hersek'in Belediyelerindeki Toplam Nüfus Dağılışı	57
Harita 11: Yerleşmelere Göre Yaş Ortalamaları (2013 Yılı Verilerine Göre).....	67
Harita 12: 1961 Yılına Göre Başlıca Bosna Hersek Şehirlerinin Dağılımı	78
Harita 13: 2013 Yılına Göre Bosna Hersek'teki Şehirleşme Oranları.....	84
Harita 14: 1991 Yılına Göre Başlıca Bosna Hersek Şehirleri ve Nüfusları.....	85
Harita 15: 2013 Yılına Göre Başlıca Bosna Hersek Şehirleri ve Nüfusları.....	86
Harita 16: Bosna Hersek Ulaşım Haritası	110
Harita 17: Hersek Şarap Rotası.....	118
Harita 18: Bosna Hersek'in Dayton Barış Antlaşmasına Göre Siyasi Bölünüşü.....	137
Harita 19: Bosna Hersek Federasyonu'ndaki Kantonların Siyasi Görünümü	139
Harita 20: Pelješac Köprüsü ve Bosna Hersek Kıyı Şeridi.....	160

ÖZET	
Başlık: Bosna Hersek’in Coğrafi Özellikleri ve Jeopolitiği	
Yazar: Berkay TUNALI	
Danışman: Doç. Dr. Muhammet KAÇMAZ	
Kabul Tarihi: 12/12/2024	Sayfa Sayısı: xii (ön kısım) + (184 ana kısım)
Bosna Hersek sahip olduğu coğrafi konum ve coğrafi özellikleri dolayısı ile Avrupa’nın önemli ülkelerinden biridir. Yakın geçmişte Avrupa’nın göbeğinde yaşanan savaştan dolayı hem maddi hem manevi olarak fazlası ile etkilenen Bosna Hersek, tarihi ve kültürel bağların da etkisi ile Türkiye’nin yakın ilgi gösterdiği ülkelerden biridir. Bu çalışmada Bosna Hersek’in coğrafi özellikleri elde edilebilen güncel veriler ışığında ele alınarak ülkenin karşılaştığı sorunlar incelenmiştir. Bosna Hersek’in mevcut siyasi yapısı bazı verilerin güncel olarak elde edilmesini zorlaştıran bir faktör olsa da ulusal ve uluslararası kuruluşların veri tabanlarından elde edilen veriler ile çalışmanın güncelliği sağlanmaya çalışılmıştır. Siyasi coğrafya ve jeopolitik ile ilgili konularda veriye dayalı çalışmaların azlığı göz önüne alınarak bu çalışmada veri kullanmaya özel önem ve özen gösterilmiştir. Ayrıca turizm açısından ülkemizde fazlası ile bilinen Bosna Hersek’in coğrafi özelliklerine dair akademik çalışmaların azlığı da bu çalışmanın gerçekleşmesinde ana motivasyon kaynaklarından biri olmuştur. Bu çalışma için öncelikle detaylı literatür taraması gerçekleştirilmiş, ulusal ve uluslararası kaynaklar incelenmiştir. Ulusal ve uluslararası kuruluşlardan elde edilen verilerin veri tabanlarına aktarılmasında ve işlenmesinde Microsoft Excel ve Microsoft Access kullanılmıştır. Tablo, grafik ve diğer görsel malzemelerin hazırlanmasında Microsoft Excel ile birlikte online erişilebilen Flourish ve Datawrapper yazılımları kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular doğrultusunda Bosna Hersek’in fizik ve beşerî coğrafya unsurları bakımından Avrupa anakarasındaki diğer ülkelerden bazı farklılıkların olduğu tespit edilmiştir. Öncelikle Bosna Hersek morfolojik yapısı itibarı ile hidropotansiyeli yüksek olan bir ülkedir. Adriyatik Denizi kıyısında sadece 20 km’lik bir sahil şeridine sahip olması da fiziki coğrafya unsurları arasında dikkat çeken bir özelliktir. Ülke içinde farklı etnik yapıların olması tarih boyunca birçok çatışmanın ve savaşın yaşanmasına neden olmuştur. Bosna Savaşı’ndan sona kurulan cumhuriyette siyasi yapının karmaşıklığı ve bölge devletlerinin ülke üzerindeki hakimiyet mücadelesi devletin karşı karşıya kaldığı çok sayıda ulusal ve uluslararası sorunun çözümünü zorlaştıran faktörler arasında yer almaktadır. Coğrafi özellikleri, jeopolitik konumu ve önemi dolayısı ile Bosna Hersek Avrupa’nın geleceğinde önemli rol oynayacak potansiyele sahiptir. Siyasi birliğini sağladığı, sahip olduğu doğal ve beşerî sermayeyi doğru kullanabildiği zaman bu rol belirgin bir şekilde ortaya çıkacaktır.	
Anahtar Kelimeler: Bosna Hersek, Coğrafya, Jeopolitik, Siyasi Coğrafya	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Geographical Features and Geopolitics of Bosnia and Herzegovina	
Author of Thesis: Berkay TUNALI	
Supervisor: Assoc. Prof. Muhammet KAÇMAZ	
Accepted Date: 12/12/2024	Number of Pages: xii (pre text) + 184 (main body)
Bosnia and Herzegovina is one of the most important countries in Europe due to its geographical location and geographical features. Bosnia and Herzegovina, which has been affected both materially and morally by the war in the heart of Europe in the recent past, is one of the countries that Turkey pays close attention to with the effect of historical and cultural ties. In this study, the geographical characteristics of Bosnia and Herzegovina are examined in the light of the current data available and the problems faced by the country are analyzed. Although the current political structure of Bosnia and Herzegovina is a factor that makes it difficult to obtain up-to-date data, it has been tried to ensure the timeliness of the study with the data obtained from the databases of national and international organizations. Considering the scarcity of data-based studies on political geography and geopolitics, special care and attention has been paid to using data in this study. In addition, the scarcity of academic studies on the geographical characteristics of Bosnia and Herzegovina, which is well known in our country in terms of tourism, has been one of the main motivation sources for this study. For this study, a detailed literature review was conducted and national and international sources were examined. Microsoft Excel and Microsoft Access were used to transfer the data obtained from national and international organizations to databases and to process them. Microsoft Excel, Flourish and Datawrapper software, which can be accessed online, were used to prepare tables, graphs and other visual materials. In line with the findings obtained in the study, it has been determined that Bosnia and Herzegovina has some differences from other countries in mainland Europe in terms of physical and human geography elements. First of all, Bosnia and Herzegovina is a country with high hydropotential due to its morphological structure. The fact that it has a coastline of only 20 km on the Adriatic Sea is also a striking feature among the physical geography elements. The presence of different ethnic structures within the country has led to many conflicts and wars throughout history. The complexity of the political structure in the republic, which was established after the Bosnian War, and the struggle for dominance over the country by regional states are among the factors that make it difficult to solve the many national and international problems the state faces. Due to its geographical characteristics, geopolitical position and importance, Bosnia and Herzegovina has the potential to play an important role in the future of Europe. This role will become apparent when Bosnia and Herzegovina achieves political unity and is able to utilize its natural and human capital properly.	
Keywords: Bosnia and Herzegovina, Geography, Geopolitics, Political Geography	

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Bosna Hersek sahip olduğu konumu ve coğrafi özellikleriyle yakın zamanda başta uluslararası ilişkiler olmak üzere birçok disiplin açısından ilgi çeken bir Balkan ülkesi haline gelmiştir. Ancak bu disiplinler arasında coğrafi açıdan yapılan çalışmalar hem uluslararası alanda hem de ülkemizde yeterli seviyede değildir. Bu bağlamda çalışmanın temeli Bosna Hersek'in coğrafi ve jeopolitik özelliklerine dayanmaktadır. Bosna Hersek matematik konum itibarıyla 42°33'00''K ve 45°16'30''K enlemleri ile 15°44'00''D ve 19°37'41''D boylamları arasında bulunmaktadır. Özel konum olarak Güneydoğu Avrupa'da olup Balkan yarımadasının batısında yer almaktadır. Görünüş itibarıyla üçgeni andıran Bosna Hersek'in toplam yüzölçümü 51.209,2 km² olup bunun 51,197 km²'si karasal, 12,2 km²'si de denizel alana tekabül eder. Kıyı uzunluğu ise 21,2 km²'dir (Bosna Hersek İstatistik Ajansı, 2022). Bosna'nın batısında ve kuzeyinde adeta bir hilal gibi uzanan Hırvatistan, doğusunda Sırbistan ve güneyinde Karadağ bulunmaktadır (Harita 1).

Harita 1: Bosna Hersek'in Lokasyonu

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bosna Hersek, jeomorfolojik olarak dağlık ve engebeli bir yapıya sahiptir. Ülkenin güneyi ve batı bölümü karstik özelliktedir. Kuzeyinde geniş Peripanunya Ovası bulunmaktadır. Güneyde devam eden sıradağların arasında Neretva nehrinin oluşturduğu ovalık bir saha mevcuttur. En önemli akarsuları ülkeye adını veren Bosna, Vrbas, Sava, Una ve en uzun nehri olan ve aynı zamanda Sırbistan ile arasındaki sınırı oluşturan Drina'dır. En büyük gölü Buško Gölü olan Bosna'nın en yüksek noktası ise Sırp Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan Maglić Tepesi'dir (2.387 m). Kuzey ve orta kesiminde karasal, Adriyatik'e yakın olan güney bölümünde Akdeniz iklimi hakimdir (Özey, 2017: 332).

Bosna Hersek'in toplam nüfusu Birleşmiş Milletler'in 2022 yılı tahminlerine göre 3.358.496 kişidir. Nüfusun %64'ü Bosna Hersek Federasyonu'nda, %33'ü Sırp Cumhuriyeti'nde ve %3'ü Brčko Özerk Bölgesi'nde yaşamaktadır. Yine nüfusun %50'si Boşnak, %30'u Sırp ve %15'i Hırvatlardan meydana gelir.

Ülkenin başkenti Saraybosna'dır. Banja Luka, Mostar, Tuzla, Zenica başlıca önemli şehir yerleşmeleridir. Devletin yönetim biçimi federal yapıya sahip bir cumhuriyet olmakla birlikte Bosna Hersek Federasyonu, Sırp Cumhuriyeti ve Brčko Özerk Bölgesi'nden oluşur. Bosna Hersek Federasyonu federal bir yönetime sahip olup 10 kantondan oluşur. Ülkenin resmi dilleri Bosnaca, Sırpça ve Hırvatça olmakla birlikte resmi alfabeleri Latince ve Kiril alfabesidir. Para birimi ise Dönüştürülebilir Mark'tır (KM).

Araştırmanın Amacı

Bosna Hersek, sahip olduğu eşsiz doğal coğrafi peyzajı ile Balkan yarımadasında dikkat çeken ülkelerden birisidir. Aynı zamanda son yaşanan Bosna savaşı ile ülkenin jeopolitik konumunun önemi çok daha iyi anlaşılmıştır. Ancak ülke hakkında yurtiçi ve yurtdışında yapılan araştırmalar çoğunlukla ülkenin tarihi, siyasi olayları ve uluslararası ilişkileri alanında kalmış, ülkenin coğrafyası hakkında yeterli düzeyde çalışma yapılmamıştır. Türkiye tarafında stratejik açıdan önem teşkil eden Bosna Hersek'in sahip olduğu coğrafi özelliklerinin ve jeopolitik konumunun iyi bilinmesi ülkemiz için oldukça önem arz etmekte ayrıca bu özelliklerin iki ülke arasındaki diplomatik, ekonomik ve kültürel ilişkilerin daha iyi bir temel üzerinde gelişip ilerlemesi için elzemdir. Bu bağlamda çalışmanın ana gayesi güncel bilgiler ışığında Bosna Hersek'in fiziki ve beşerî coğrafya unsurlarının iyi tanınması ve ülkenin sahip olduğu jeopolitik özelliklerinin bilinmesinin

yanında, çalışmanın başta ülkemiz Bosna Hersek coğrafyası ile ilişkili literatüre bir katkı sağlaması ve ilgili makamlar için bir yol gösterici olabilme niteliğine sahip olmasıdır.

Araştırmanın Önemi

Çalışmanın konusu olan Bosna Hersek ülkesinin ve onun coğrafi-jeopolitik özelliklerinin belirlenmesi hem ulusumuzun coğrafya literatürüne hem de Bosna Hersek'in ülkemiz tarafından coğrafi açıdan olabildiği her yönüyle iyi tanınmasını sağlayabilecektir. Bosna Hersek'in Balkanlar ve Avrupa nezdinde öneminin giderek arttığı bu süreçte ülkemiz açısından öneminin iyi kavranması ve bu hususta ikili ilişkilerin belirlenmesi adına özellikle coğrafya gibi multi-disipliner bir bilim vasıtasıyla bunun gerçekleştirilmesi daha faydalı olabilecektir.

Gerek Avrupa gerek ABD ve Rusya gerekse adı geçen devletler kadar siyasi etkisi olmasa da ekonomik ilişkiler bakımından Çin, bölgedeki diğer ülkelere göre Bosna Hersek'in jeopolitik öneminin bilhassa yaşanan iç savaş sonrasında artması ile birlikte Bosna Hersek ile olan ilişkilerini diri tutmaktadır. Bu bağlamda küresel güç aktörleri Bosna Hersek'i dış ilişkilerinde farklı noktalarda, daha doğrusu kendi ulusal çıkarlarına göre değerlendirmektedir. Diğer yandan Dayton Barış Antlaşması'ndan sonraki siyasi süreçte Bosna Hersek, dıştaki olumlu gelişmelere karşın iç yönden hala birliğini tamamlayamamıştır. Bu durumun eğer önüne geçilemezse Bosna Hersek'in geleceği açısından ciddi krizlere ve yeniden çatışmalara yol açabilecek boyutlara varmasına gebe olabilir. Bu yüzden, Türkiye Cumhuriyeti'nin de Avrupa'nın kapısındaki en önemli müttefiki konumunda olan Bosna Hersek'te yaşanan gelişmelere ülkenin coğrafyasının daima göz önünde bulundurulmasıyla daha etkili ve kararlı bir tavır tutunabilecektir.

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden literatür taraması kullanılmıştır. Bosna Hersek ile ilgili daha önce yayınlanmış basılı ve online olmak üzere ulusal ve uluslararası alanda tez, makale, bildiri gibi akademik kaynaklar taranmıştır. YÖK Ulusal Tez Merkezi, Dergi Park, ResearchGate, Elsevier, Taylor & Francis gibi akademik yayınların bulunduğu resmi internet adreslerinden online olarak kaynak taraması yapılmıştır. Sayısal verilerin olabildiğince güncel tutulmasına dikkat edilmiş, Birleşmiş Milletler ve bunun alt kuruluşları olmak üzere Bosna Hersek'in devlet kurumlarının resmi internet sitelerinden

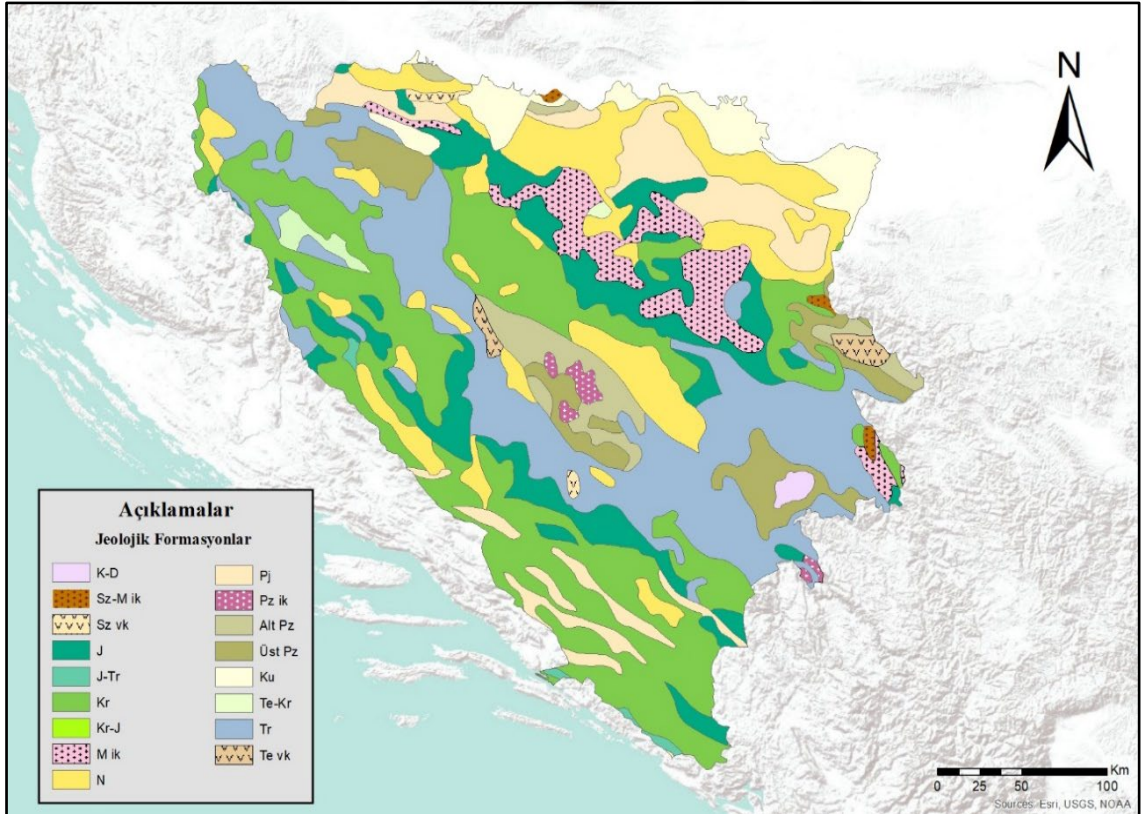
gerekli veriler temin edilmiştir. Ancak verilerin temin edilmesi hususunda bazı güçlükler ile karşılaşılması, bu güçlükler daha önce belirlenen diğer alternatifler ile giderilmeye çalışılmıştır. Bundan dolayı istatistiki verilerin bir kısmında farklılıkların olması muhtemeldir. Toplanan veriler Microsoft Office Excel ve Access gibi açık kaynak veritabanı yazılımları vasıtasıyla işlenmiş ve grafiğe dökülmüştür. Haritaların hazırlanmasında USGS üzerinden temin edilen Landsat 7 uydu görüntüleri Coğrafi Bilgi Sistemleri ortamında ArcGIS 10.6 ve QGIS 3.4.15 yazılımları kullanılarak işlenmiştir. Bunlara ek olarak, çeşitli diğer görselleştirme işlemleri için Flourish ve Datawrapper gibi açık erişimli online görselleştirme platformlarından yararlanılmıştır.

1. BÖLÜM: BOSNA HERSEK’İN FİZİKİ COĞRAFYASI

1.1. Jeolojik Özellikleri

Bosna Hersek magmatik, tortul ve metamorfik kayalarla temsil edilen petrografik ve litostratigrafik yapısıyla oldukça karmaşık bir jeolojik yapıya sahiptir. Ülkede görülen en eski jeolojik oluşumlar şeyl kayaç kompleksleri olarak tanımlanmıştır. Bu kayaç yapıları, eski Paleozoik ve Eozoik çökeltilerin başkalaşımı yoluyla oluşmuşlardır. Motajica, Prosara ve Bosna’nın orta kesiminde bulunan şeyl dağlarının küçük bölümlerinde yayılım gösterirler. Aşağıda verilen harita ve tablodaki bilgilerin ışığında Bosna Hersek’in jeolojik oluşumları dönemlere göre sınıflandırıldığında en büyük pay yüzde %59,7 ile Mezozoik dönemine ait olan sahalardadır. Daha sonrasında %16,6 ile Neojen, %8,6 ile Paleozoik ve %3,4 ile yaşı belirlenemeyen diğer kayalar gelmektedir. Jeolojik oluşumlar alt dönemler olarak sıralandığında ise Kretase %25,8, Triyas %21,7, Jura %11,3 ve Kuvaterner %4 gibi paya sahiptir (Gekić vd., 2022), (Harita 2), (Tablo 1).

Harita 2: Bosna Hersek’in Genel Jeolojik Formasyonları

Kaynak: (USGS)

Jeolojik Formasyonlar	Toplam
1) K-D: Karbonifer-Devoniyen	% 0,35
2) Sz-M ik: Senozoyik-Mezozoyik intrüsif kayaçlar	% 0,28
3) Sz vk: Senozoyik volkanik kayaçlar	% 0,29
4) J: Jura	% 11,32
5) J-Tr: Jura-Triyas	% 0,32
6) Kr: Kretase	% 25,84
7) Kr-J: Kretase-Jura	% 0,57
8) M ik: Mezozoyik intrüsif kayaçlar	% 5,31
9) N: Neojen	% 16,64
10) Pj: Paleojen	% 7,34
11) Pz ik: Paleozoik intrüsif kayaçlar	% 0,57
12) Alt Pz: Alt Paleozoik	% 3,41
13) Üst Pz: Üst Paleozoik	% 5,24
14) Ku: Kuvaterner	% 4,05
15) Te-Kr: Tersiyer-Kretase	% 0,1
16) Tr: Triyas	% 21,72
17) Te vk: Tersiyer volkanik kayaçlar	% 0,67

Tablo 1: Bosna Hersek'in Genel Jeolojik Formasyonları

Kaynak: (Gekić vd., 2022; Hrvatović, 2006)

Bölgede bulunan Paleozoik dönemine ait yapı daha çok Bosna-İç Arnavutluk kireçtaşı ve şist zonundadır. Bu zon kısmen Dinarik bölümde de görülür ancak yapısal özellikleri itibariyle birbirlerinden ayrılırlar. Paleozoik yapılar Bosna Hersek'in kuzeybatısından güneydoğusuna doğru Sana-Una, Ključ, Orta Bosna, Doğu Bosna (Drina) ve Güneydoğu Bosna (Prača) Paleozoikleri olarak belirlenmiştir. Bunlardan Devoniyen çökelleri Paljevine, Blagaj ve Rasavci'de bulunmaktadır. Karbonifer çökelleri Sana-Una Paleozoik kuşağının büyük bir bölümünü kaplamaktadır. Bir diğer karbonifer çökeller Retka'nın güneyinde -Ljubija maden alanının- ve Sana-Una Paleozoik kuşağının doğu tarafında birkaç noktada bulunmaktadır. Karbon çökelleri killi-feldispat-serisit-kuars şeyllerden oluşan bir strüktüre sahip olup ince veya iri taneli konglomera-kuars kumtaşlarından müteşekkildir. Yoğun tektonik aktivitelere bağlı olarak oluşan ve killi malzeme ile beraber bulunan tektonik breşler de bu kuşak içinde çok yaygın bulunur. Ključ Paleozoik kuşağında Permo-Triyas çökelleri yaygın olmakla birlikte bunlar Pudina Han, Vojici,

Ramići, Biljani, Pištalina, Budelj, Gornja ve Donja Sanica çevrelerinde görülür. Orta Bosna Paleozoik zonu jeolojik çeşitlilik ve kapsadığı alan bakımından Vranica ve Jezero ve Sinjakovo olarak iki bölgeye ayrılmaktadır. Vranica bölgesi merkez Dinaridlere aittir. Vranica'nın Paleozoik çökelleri kuzeybatısında Jajce, batısında Dınji ve Gornji Vakuf, güneydoğusunda Tarčin ve Konjic ve doğusunda da Busovača arasında bulunmaktadır. Bu bölge aynı zamanda bir dağ silsilesini barındırır. Jezero ve Sinjakovo bölgesi ise Jajce'nin batısı ve kuzeybatısında daha küçük ve sınırlı bir alanda yer alır. Paleozoik yatakların bulunduğu en geniş alan Jezero'ya aittir. Drina Paleozoyiği (Doğu Bosna), Drina nehrinin batı ve güneybatısında yaklaşık 1.200 km²'lik bir alanda bulunur. Bölgenin alçak ve orta yükseklikte hafif dalgalı görünümüne sahip dağlık alanı barındırması ve nehirlerin geçtiği yerlerde geniş ve derin yapıda vadileri oluşturması buraya jeomorfolojik olarak ayrı bir özellik kazandırmıştır. Prača Paleozoik kuşağı, Jahorina ve Romanija dağlarının güney ve güneydoğu yamaçlarından Prača, Čehotina ve Drina nehirlerinin vadisi boyunca Foča'ya kadar uzanan 1.300 km²'lik bir alanı kaplamaktadır. Buradaki Paleozoik çökellerin bulunduğu alanın sınırı tüm alanı çevreleyen Triyas kireçtaşları ile temsil edilir. Prača Paleozoik kuşağı, içerisinde birkaç yüksek zirveli dağın da bulunduğu (Jahorina-1.909 m, Zelengora-2.015 m, Volujak-2.242 m, Ljubišnja-2.338 m) dağlık ve engebeli bir alanı barındırır. Arazinin jeomorfolojik yapısı, kumtaşı ve şeyllerin baskın bulunduğu alt tabakanın litolojik-petrografik bileşimi ile bağlantılı olduğundan dolayı çok sayıda derin akarsu vadisi, yamaç ve yüzeyler ile temsil edilir (Gekić vd., 2022; Hrvatović, 2006).

Bosna Hersek'te Mezozoik kuşak, yaklaşık 35.000 km²'lik bir alanı kaplayan tortul, magmatik ve volkanik-sedimanter kayaçlar ihtiva eder. Sıradağların bulunduğu bazı kısımlarda kumlu marnlar, killer, kumlu kireçtaşları ve metamorfik kuvars-mika kumtaşları ana kaya ile uyumlu bir şekilde uzanış gösterirler. Buna mukabil, başta Dinaridlerin iç kısmı olmak üzere birçok yerde daha yaşlı veya daha genç Paleozoik çökeller üzerinde transgresif ve uyumsuz olarak da uzanış gösterebilmektedirler. Bu geçiş kompleksi ekseriyetle Permo-Triyas olarak adlandırılmaktadır. Mezozoik döneminde Bosna Hersek topraklarının büyük çoğunluğu Akdeniz jeosenklinealine denk gelmiştir. Denizel malzemenin sürekli olarak uzun bir süre boyunca çökmesiyle denizaltı volkanizmasının ürünleri bazı yerlerde -özellikle yüksek karstik kuşakta- birkaç kilometreden fazla derinliğe sahip olmuştur. Mezozoik'in sonunda, bilhassa Tersiyer

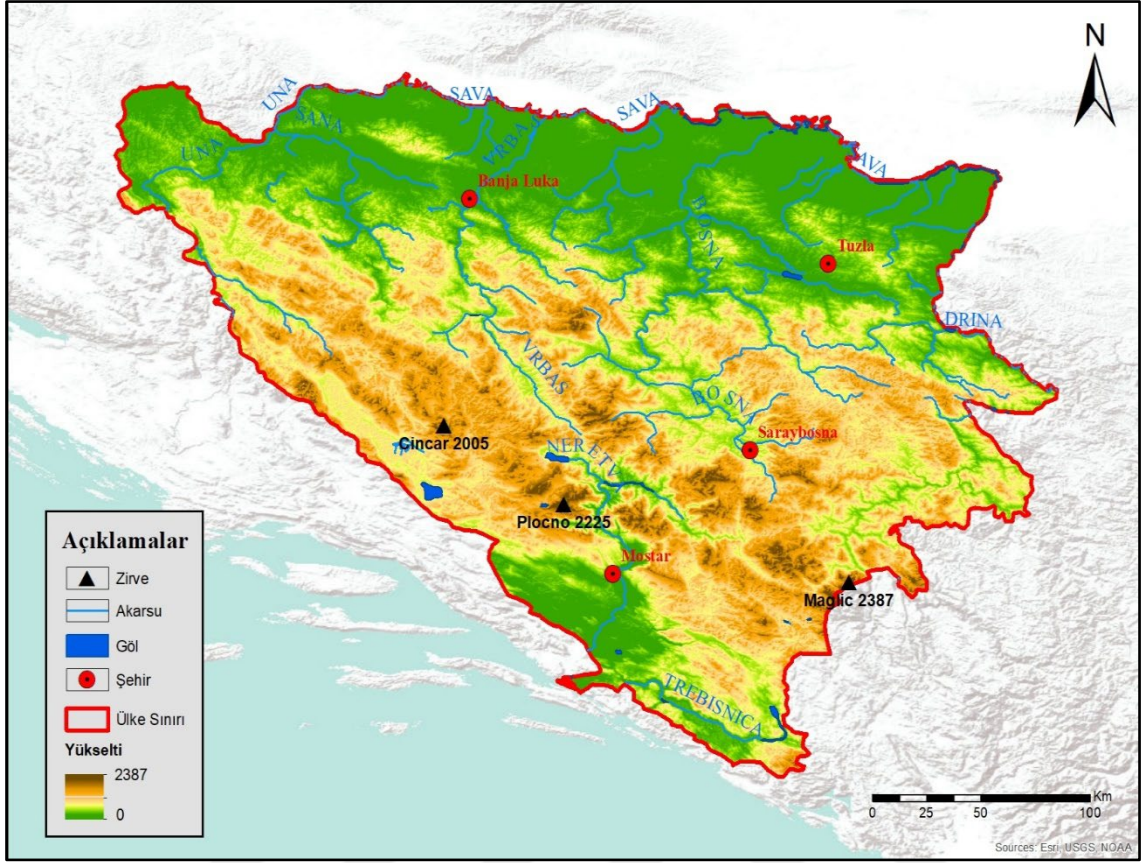
sırasında güçlü tektonik hareketlere maruz kalan bu çökeller önemli derecede yükselmelerle karmaşık bir jeomorfolojik yapıya bürünmüştür. Triyas, Bosna Hersek'te çökeltme rejimindeki değişiklikler ve deniz seviyesindeki dalgalanmalarla temsil edilmesine rağmen sürekli bir çökeltmenin de gerçekleştiği dönem olmuştur. Bu koşullar aynı zamanda Bosna Hersek'in tüm bölgelerine yayılmasını sağlamıştır. Triyas yataklarının dağılımı küçük kesintilerle kuzeybatıda Bihać'tan güneydoğuda Foča ve Tjentište'ye kadar uzanan Orta Bosna'da bulunur. Triyas çökelleri kırmızı ve beyaz kuvars-mika kumtaşları, marnlar, marnlı-kumlu kireçtaşları, kumlu marnlar, kumtaşları, siyah bitümlü kireçtaşları ve daha az sıklıkta saf kireçtaşları ve dolomitlerle temsil edilir. Bu çökellerin gelişimi Drina, Prača, Sana ve Orta Bosna Paleozoik'inin çevresinde ve orta Dinaridlerde görülebilmektedir. Jura alt dönemi Mezozoik'in litolojik özelliğinde önemli yer tutan tortul, magmatik ve püskürük kayalarla temsil edilir. Dış Dinaridlerde Jura çökelleri esas olarak karbonat çökelleri şeklinde görülür. Tüm bunların yanında Bosna Hersek'te Mezozoik dönemine ait kuşağın aynı zamanda temel fay hatlarını sınırlayan fay kuşaklarının oluşumuyla sonuçlanan tektonik aktivite ile karakterize edildiğini vurgulamak gerekir. Bu söz konusu jeotektonik bölgeler çok sayıda tespit edilmiş ve maskelenmiş fay ve fay kuşaklarıyla karakterize edilir. Bu bölgenin tüm jeolojik tarihi boyunca ve yakın dönemlerde çok sayıda tektonik karakterli deprem meydana getirmiştir (Banja Luka, Saraybosna, Karadağ depremleri gibi) ve bu depremler yıkıcı boyutlara ulaşabilmektedir (Hrvatović, 2006).

Senozoik döneme gelindiğinde bu dönem Bosna Hersek topraklarında yoğun tektonik hareketlerin görüldüğü, çökeltme rejiminin kesintilere uğradığı ve güçlü volkanik aktivitelerin gerçekleştiği bir dönem olarak karakterize edilir. Senozoik'in ilk üç devresini içine alan Paleojen dönemine ait jeolojik yapı en çok dış Dinaridler (Hersek ve Batı Bosna) ve iç Dinaridler'de (Kuzey Bosna) bulunmaktadır. Sözü edilen ilk bölgede jeolojik yapı üst Kretase çökelleri üzerinde uyumsuz bir şekilde uzanan ve tam bir mekânsal süreklilikle bulunmayan Eosen marnlı veya kumlu kalkerli kireçtaşları ile temsil edilir. Diğer yandan Bosna Dinaridlerinde Neojen iki tipte görülür: karasal-limnik ve denizel. Karasal-limnik çökeller üç ayrı alanda görülebilmektedir, bunlar: Bosna serpantin kuşağının kuzeyi, Orta Bosna (kuzeydeki Bosna serpantin kuşağı ile güneydeki Paleozoik kuşak arasında kalan havzalar) ve Dış Dinaridler. Kuvaterner dönemi ise çoğunlukla Bosna'nın kuzey ve kuzeydoğusu boyunca gelişen muhtelif çökellerle

karakterize edilmektedir. Panunya Havzası'nın güneybatısındaki Spreča, Prijedor, Srajevsko polye gibi dağlar arası Kuvaterner çöküntülerinde ve güneybatı Bosna Hersek'teki tarlalarda bulunurlar. Burada bulunan arazilerin batması aynı zamanda nehir ve kara çökeltilerinin birikmesiyle telafi edilmiştir. Kuvaterner tortuları Bosna Hersek'in vadilerinde ve karstik alanlarında, dağların arasında ve yamaçlarda iyi vaziyette korunmuş halde bulunmaktadır. Alçak ve düz arazilerde kalınlıkları artar. Bunlar çoğunlukla Erken Pleistosen ve Holosen yaşlarında olmakla birlikte, ekseriyetle mağara tabanlarını doldurur. Holosen çökelleri nehir ve göl kökenli çökeller, tuf çökelleri ve turbalık alanlar ile temsil edilir (Bonacci vd., 2013).

1.2. Jeomorfolojik Özellikleri

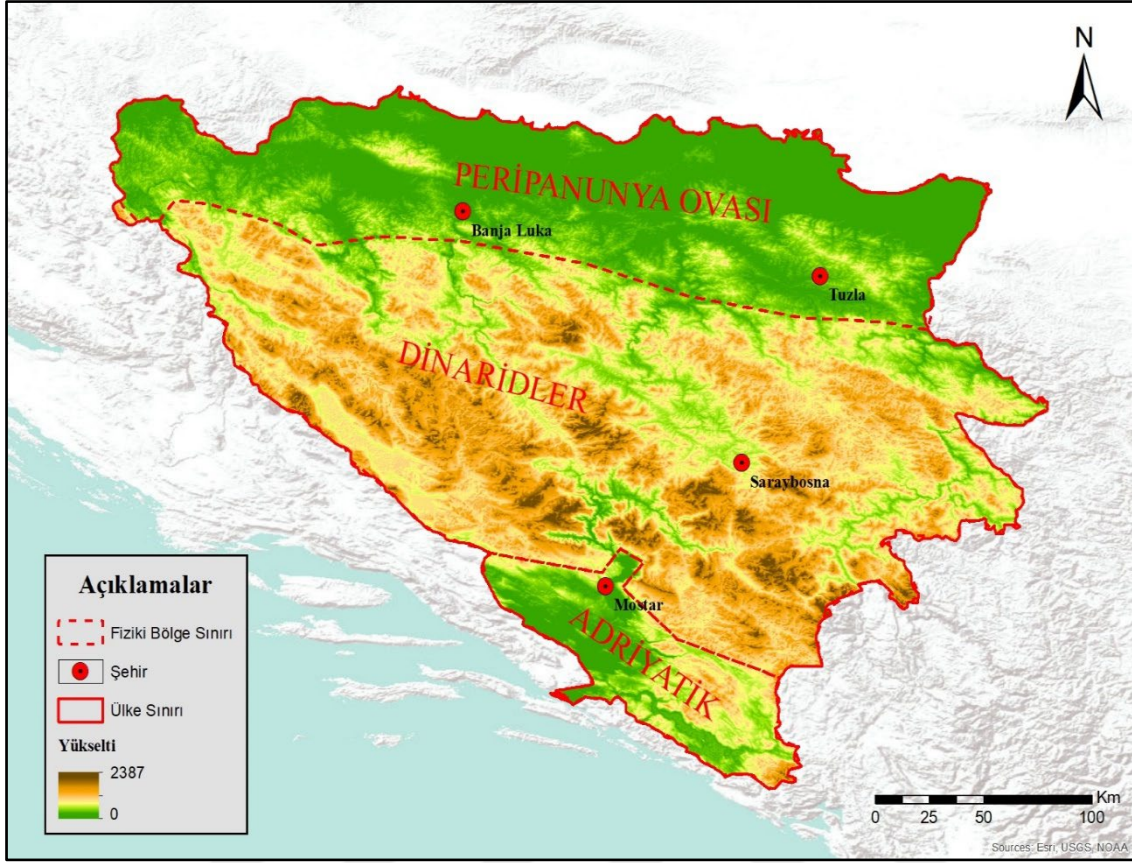
Jeomorfolojik açıdan Bosna Hersek dış, orta ve iç Bosna Dinaridlerinin ayrıldığı eski Alp orojenezi sırasında inşa edilmiştir. Mezoalpin tektojenezi sırasında temel tektonik bindirmeler oluşmuş ve genç Alpin tektojenezinde ana rölyef yoğun katlanma, faylanma, aşındırma dönemi (Paleojen tektoniği) ile günümüzde devam eden radyal tektonik ve halihazırda oluşmuş yapıların kırılması dönemi (Neotektonik dönem) sonucunda oluşmuştur. Bu süreçler, yer kabuğunun göreceli dikey yer değiştirmeleri şeklindeki hareketleri olarak kendini gösterir; diğer bir ifadeyle, bazı bloklar yükselip bazılarının batması gibi tüm Dinarik masif yükselen bir eğilime sahiptir ve bunda Kuvaterner'de gerçekleşen buzul dönemlerinin getirdiği etkiler bulunmaktadır. Diğer yandan, Bosna Hersek'in rölyef özelliklerinde en büyük pay yaklaşık %35,6 ile orta yükseklikteki dağ grubuna aitken bunu yaklaşık %3 ile 1.500 m ve üzeri yüksekliğe sahip dağ silsilesi izlemektedir. Arazinin bazı kısımlarında (örneğin Orta Dinaridler gibi) dikey eğim açılarının etkisiyle ve genel olarak çok belirgin bir dikey ve yatay parçalanma mevcuttur. Buna mukabil, Kuzey Bosna'daki düzlük alanlarda düşük derecede parçalanma ve dağlık alanlar içerisinde daha geniş yer kaplayan alçak arazi kompleksleri ile karakterize edilir (Gekić vd., 2022), (Harita 3).

Harita 3: Bosna Hersek'in Genel Fiziki Görünümü

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında Bosna Hersek üç coğrafi bölgeye ayrılmaktadır, bunlar: Bosna Hersek'in kuzey kesimlerini içine alan ve Panunya Havzası'nın güney kısmını oluşturan Peripanunya Bölgesi, ülkenin merkezinde bulunan dağlık araziye barındıran Orta Bosna (Dinaridler Bölgesi) ve güneyindeki Adriyatik ya da bilinen diğer adıyla Karstik Bölge'dir (Harita 4).

Harita 4: Bosna Hersek'in Coğrafi Bölgeleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Bosna Hersek'in kuzeyini oluşturan Peripanunya Bölgesi'nin morfolojisi çok sayıda nehir akışıyla bölünmüş hafif dalgalı bir düzlük yapıya sahiptir. Rölyefi, sırtlar ve masifler şeklinde genellikle monoklinik tip ve çöküntüler şeklindedir. Bölgenin batı kesiminde Kozara Dağı, doğu kesiminde ise ortalama 950 m yüksekliğe sahip Özren ve Majevica dağları öne çıkmaktadır. Prijedor-Omarska-Dubica, Podgraci-Vrbaška, Prnjavor, Srednjo-Posavski ve Tuzla gibi önemli havzalar ve Kuvaterner döneminde meydana gelen çöküntü sahalarını barındırır. Bölgenin güneyinde arazi tedrici surette 1.000 metreye kadar yükselir ve aynı zamanda Orta Bosna ile olan bölgesel sınırı oluşturur. Bölgenin hidrografik ağını oluşturan en önemli akarsuları Una, Sana, Vrbas, Bosna, Drina ve bunlara bağlı olan çok sayıda kollarıdır (Lepirica vd., 2022).

Orta Bosna Bölgesi, ülkenin sınırları içinde büyük yer kaplayan Dinarik dağ sisteminin bir parçası olan dağlık-vadilik bir alana tekabül eder. Grmeč, Srnetica, Vitorog, Vranica, Bitovinja, Bjelašnica, Treskavica, Zelengora ve güneyinde Maglić bölgenin başlıca dağlarıdır. Bunlar genellikle 2.000 metrenin üzerinde yüksekliğe sahip horst-graben

şeklinde uzanırlar (Harita 3), (Fotoğraf 1). Boylamsal profilleri düzensiz ve basamaklıdır. Bölgenin orta kesiminde alçak düzlüklere rastlamak mümkündür. Bu düzlük alanlar bazı sahalarda geniş yer tutar. Aralarında en ünlüsü Sarajevsko-Zeničko polyesidir.

Fotoğraf 1: Sutjeska Milli Parkı İçerisinde Bulunan Maglić Dağı'nın Zirvesinden Bir Görünüm

Kaynak: (Wikipedia)

Adriyatik Bölgesi, derinliği 3.000 metreye kadar inebilen oldukça gelişmiş karstik yatakların bulunduğu yüksek karst alanıdır. Dağ sistemleri ağırlıklı olarak Dinarik uzanış yönüne (kuzeybatı-güneydoğu) sahiptir ve yükseklikleri 2.000 metrenin üzerine kadar çıkabilen Prenj, Čvrtnica, Vran ve Cincar gibi dağları barındırır. Bu alanlarda Adriyatik havzasına doğru kademeli olarak alçalan geniş platolar ve karstik-korozif yapılar gelişmiştir. Baskın morfolojik yapı alt tabaka üzerinde gelişen kireçtaşı-dolomit ve Holokarst tipi bir karstik-korozyon rölyefi ile temsil edilir. Bölgedeki karstik sahada çok sayıda karstik koy, karstik plato, dolin, lapy, uvala, polye, düden, yeraltı formları gibi tipik karstik şekiller ile vadi, bataklık gibi diğer oluşumları da gözlemlemek mümkündür (Hajna, 2019). En ünlü karstik depresyonları Livanjsko polye (405 km²), Nevesinjsko, Popovo, Gatačko, Glamočko ve Duvanjsko polyeleridir. Bunlardan Livanjsko polye hem dünyanın en büyük polyesi hem de bir Ramsar alanı niteliğindedir. (Fotoğraf 2), (Ramsar,

2009). Mağara oluşumlarının sayısı bölgede otuzu aşmaktadır. En ünlüleri: Vjetrenica, Orlovača, Bijambare, Megara, Pašina, Klokočevica'dır. Bu mağaralarda sarkıt ve diktler, sarkıt taşları ve mağara perdeleri gibi çok sayıda gelişmiş karstik birikim şekilleri görülebilmektedir. Bölgenin en büyük su yollarını Neretva ve Trebišnjica nehirleri oluşturmaktadır (Bonacci vd., 2013).

Fotoğraf 2: Livanjsko Polje'den Bir Görünüm

Kaynak: (Neretva Fandom)

1.3. İklim Özellikleri

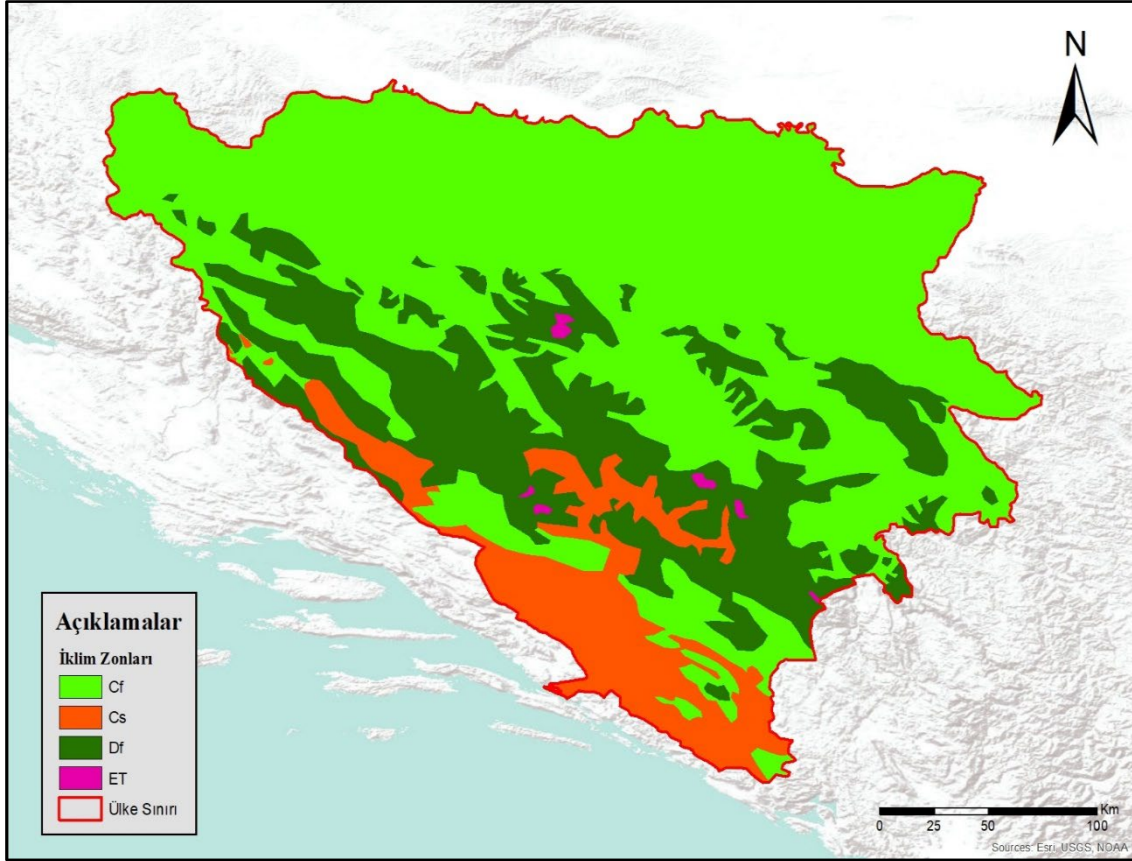
Bosna Hersek'te iklime etki eden en önemli unsur morfolojik yapısıdır. Peripanunya Bölgesi kuzey ve kuzeydoğudan gelen soğuk karasal hava kütesine oldukça açık durumdadır. Bu hava kütlesi Una, Sana, Vrbas, Bosna ve Drina gibi büyük nehirlerin havzalarının bulunduğu dağ-vadi kuşaklarının içerisine kadar sokulabilmektedir. Ancak Panunya bölgesinin geniş açıklığına rağmen bu hava kütlesi, bölgeyi kuzey-kuzeydoğu ve doğudan çevreleyen Alp, Karpat ve Balkan masiflerinin uzanış yönü itibarıyla etkisini fazla gösterememektedir.

Bosna Hersek'in güney-güneybatı kesimleri Adriyatik kıyısı boyunca uzanır. Bu sebeple denizel etkiye açık gözükse de bu bölgede bulunan yüksek karstik saha ve dağlık alanlar

rölyef özelliği itibariyle bu denizel etkiyi sınırlandırır ve içeriye sokulmasını engeller (Harita 3).

Bosna Hersek'te yıllık bazda hava koşulları ve genel iklim özellikleri ağırlıklı olarak iki farklı hava kütesinin etkisi ile belirlenmektedir. Bunlardan ilki, Atlas Okyanusu'nun kuzeybatısında ve Akdeniz havzası üzerinde oluşan alçak hava basıncına sahip hava kütleleridir. İkincisi, Kuzey Atlantik'teki büyük adalar bölgesi üzerinde ve Avrasya ile Afrika anakarasının kuzey kesimleri üzerinde oluşan yüksek hava basınçlı hava kütleleridir. Bunların etkisi jeomorfolojik özelliklere göre değişim gösterebilmektedir.

Köppen iklim sınıflandırmasına göre sınıflandırıldığında Bosna Hersek'te başlıca üç ana iklim tipi belirlenmiştir: Bunlar orta derecede sıcak ve nemli iklim (Cf), Akdeniz iklimi (Cs) ve Nemli Boreal iklimlerdir (Df). Bir diğer görülen iklim tipi olan E, ülkenin daha çok yüksek dağlık alanlarına hakimdir. Cf iklim tipi ülkenin büyük çoğunluğunda olmak üzere iç ve kuzey kesiminde görülen iklim tipidir. Geriye kalan kesimde Akdeniz iklimi hakimdir. Cf ana iklim tipi, Bosna Hersek'in kuzey ve kısmen orta bölgelerinde deniz seviyesinden yaklaşık 1.200 metre yüksekliğe kadar olan alanda sürekli olarak görülür. Temel özelliği, yıllık yağış rejiminin eşit dağılımı ve belirgin bir kurak periyodunun olmamasıdır. Yıllık yağış ortalaması yaklaşık 700 mm ile 1.200 mm arasındadır. Bu iklim tipinin bir diğer özelliği de diğerlerine kıyasla daha geniş alanda etkili olmasıdır. Cs ana iklim tipi (Akdeniz iklimi) Bosna Hersek'in güney kesiminde deniz seviyesinden 900 metre yüksekliğe kadar olan alanlarda görülür. Temel özelliği, belirgin bir kurak döneminin olmasıdır. Yazları yüksek basıncın da etkisiyle sıcak ve rüzgarsızdır ve yağış pek fazla görülmez. Yıllık yağış miktarı 950 mm ile 3.260 mm arası değişebilmektedir ve bu yağışın %80'inden fazlası kış mevsiminde düşer. Df ana iklim tipi, nemli boreal iklim ya da dağ iklimi, Orta Bosna Bölgesi'nin dağlık ve deniz seviyesinden yüksek ormanlık sahalarında hâkim sürer. Bu iklim tipinde yıllık yağış rejimi düzenlidir, kurak periyot bulunmaz. Ortalama yağış 750 ila 2.950 mm arasında değişmektedir. Yazları sıcak (Dfb) ve serin yazları (Dfc) olan nemli boreal iklim olarak iki alt tipi mevcuttur (Gekić vd., 2022; Bajić vd., 2023), (Harita 5).

Harita 5: Bosna Hersek'te Görülen Başlıca İklim Tipleri

Kaynak: (Gekić vd.,2022; Bajić vd., 2023)

1.3.1. Basınç ve Rüzgâr

Bosna Hersek'in genel hava ve iklim özellikleri açısından en önemli antisiklon merkezleri Azor, Sibirya ve Arktik karakterli olanlardır. Azor antisiklonu yaz mevsiminde, Sibirya ve Arktik antisiklonu ise Avrupa kıtası da dahil olmak üzere kış mevsimi koşullarında etkisini gösterir.

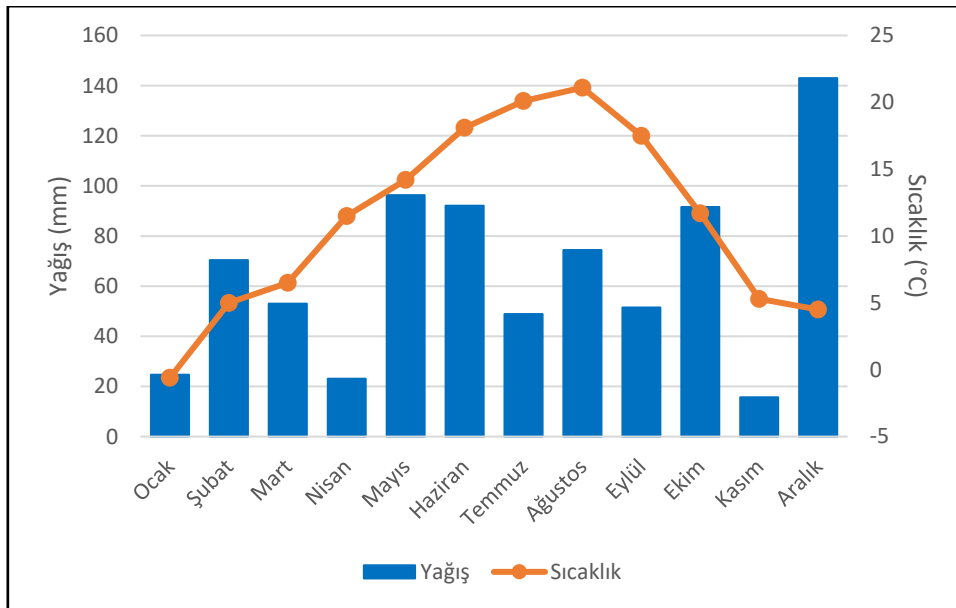
Balkan bölgesinde geniş bir alanda yılın yaz yarısındaki iklimsel etkiler doğrudan Azor yüksek basınç sisteminin kuzeydoğu kolundan kaynaklanmaktadır. Bu sistem, Atlantik Okyanusu'ndan Akdeniz'e ve kıtanın derinliklerine doğru nüfuz eder. Diğer yandan yüksek hava basıncı alanı, Arktik antisiklonun güney kolunun yaz boyunca Avrupa kıtasının kuzeydoğu ve orta bölümünde kurulur ve bu etki Orta ve Kuzey Bosna'ya kadar sokulur. Azorların kuzeydoğu kolu ile Orta Avrupa yaz antisiklonunun güney-güneybatı kolunun sık birleştiği dönemler olur ve bu dönemlerde Bosna Hersek'te istikrarlı bir yüksek hava basıncı alanları oluşur. Bu alanlarda hava açık, güneşli ve rüzgârsızdır. Sıcaklıklar da tropikal düzeyde gerçekleşir. Ancak bunlar yerel termal konveksiyonlar

tarafından bozulur ve kış antisisiklonu kadar uzun dayanamazlar. Kış döneminde ise yüksek hava basıncı iki tip hava koşuluyla karakterize edilir, bunlar; güneşli soğuk ve bulutlu soğuk havalar. Kış antisisiklonlarının yoğunluk ve süre açısından en çok işgal ettiği yerler Bosna Hersek'in dağ-vadi bölgeleridir.

Bosna Hersek'teki hâkim rüzgâr yönleri rölyef özelliklerinin de etkisiyle kuzey, kuzeybatı ve güneybatıdır. Adriyatik'e yakın olan kısımda güneyden yerel rüzgarlar etkisini gösterebilmektedir. Rüzgarların sıklığı kış periyodunda artış gösterir.

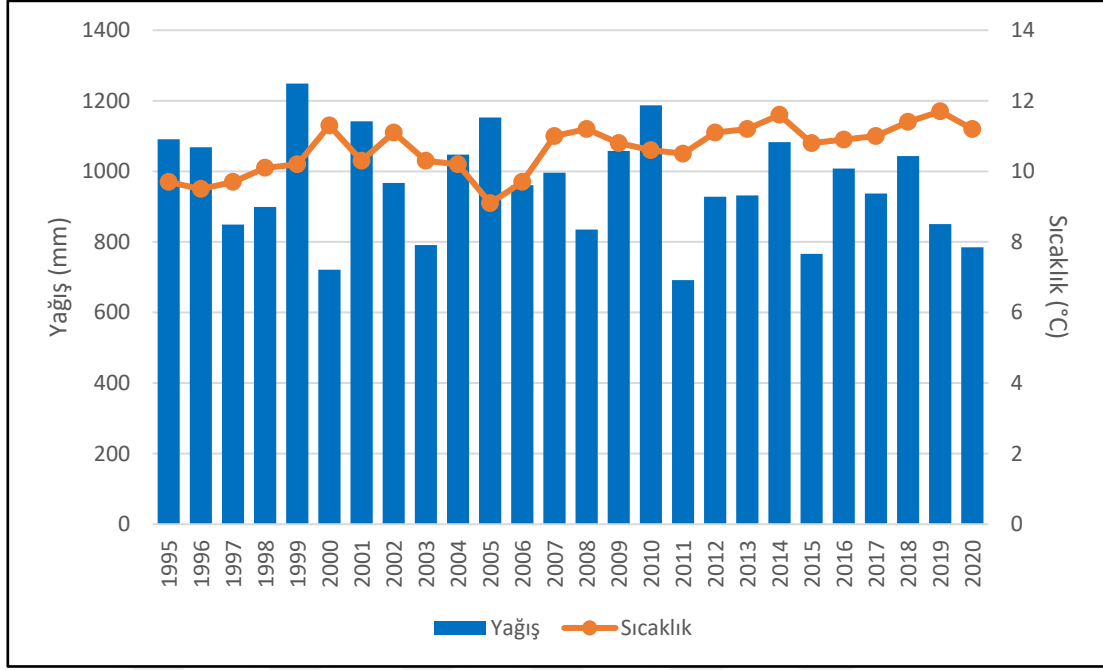
1.3.2. Sıcaklık

Bosna Hersek'te yıllık ortalama sıcaklık yaklaşık 10.9°C'dir. Kuzey ılıman iklim bölgesinde ortalama 9.7°C'ye kadar düşen ortalama sıcaklık Akdeniz iklim bölgesinde 12.1°C'ye kadar çıkabilmektedir. Ülkenin genelinde maksimum hava sıcaklığı temmuz ayına, minimum sıcaklık ise ocak ayına tekabül eder. Bosna Hersek'te bazı termal özelliklerden kaynaklanan klimatolojik bir diğer özelliği, ülkede sonbahar mevsiminin ilkbahara göre kıyasla yaklaşık 1°C sıcak olmasıdır. Başkent Saraybosna'da yıllık ortalama sıcaklık 9-11°C arasında değişmektedir (Grafik 1 ve 2). Güneyindeki Mostar'da bu rakam 16°C'lere kadar çıkabilmekte (Grafik 3 ve 4), Bihać'ta 12°C, Tuzla'da 11°C'lerde seyretmektedir (BH Federal Hidrometeoroloji Kurumu; Bajić vd., 2023), (Grafik 5 ve 6).

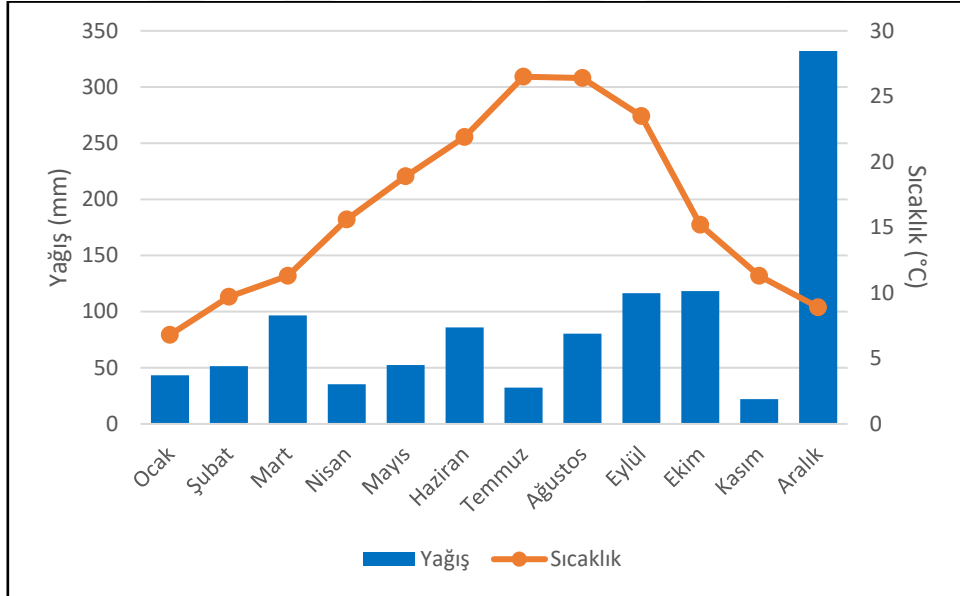
Grafik 1: Saraybosna'da 2020 Yılında Görülen Aylık Yağış ve Sıcaklık Değerleri

Kaynak: (BH Federal Hidrometeoroloji Kurumu)

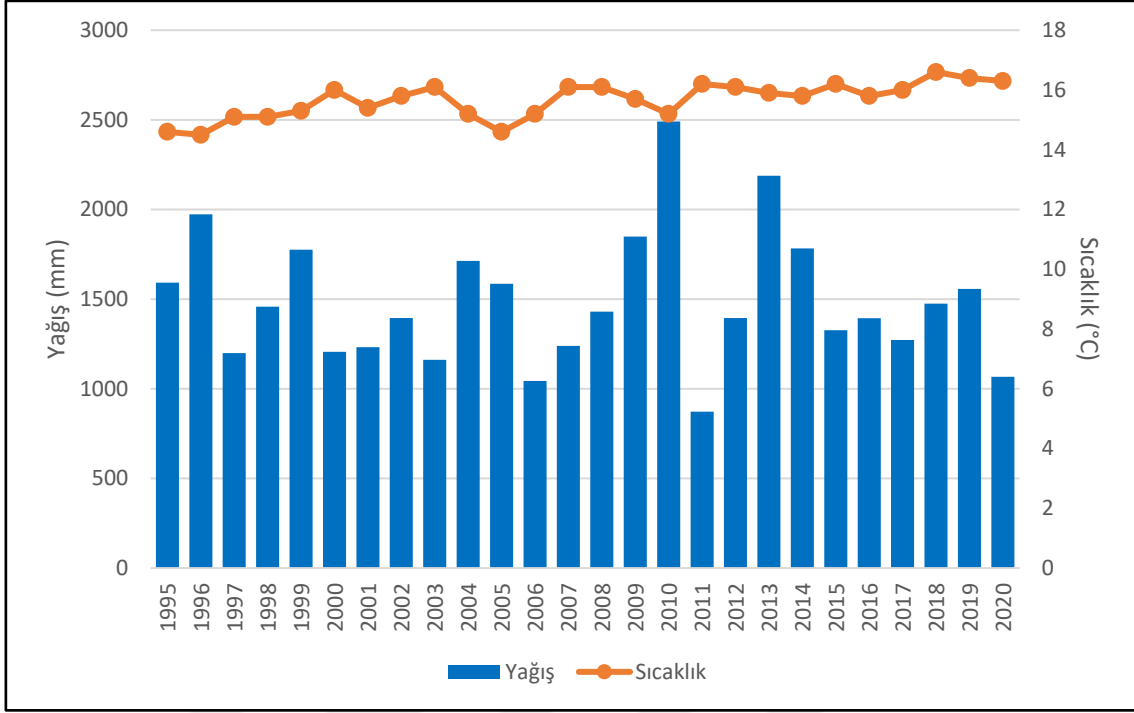
Grafik 2: 1995-2020 Yıl Aralığında Saraybosna'nın Yıllara Göre Ortalama Sıcaklık ve Yağış Değerleri

Kaynak: (BH Federal Hidrometeoroloji Kurumu)

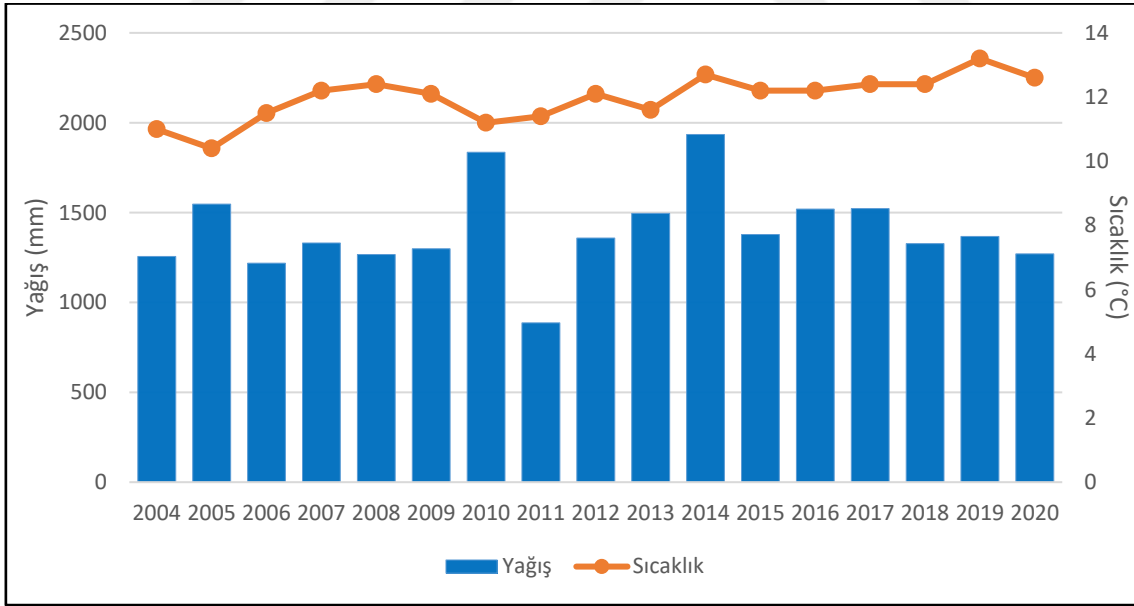
Grafik 3: Mostar'da 2020 Yılında Görülen Aylık Yağış ve Sıcaklık Değerleri

Kaynak: (BH Federal Hidrometeoroloji Kurumu)

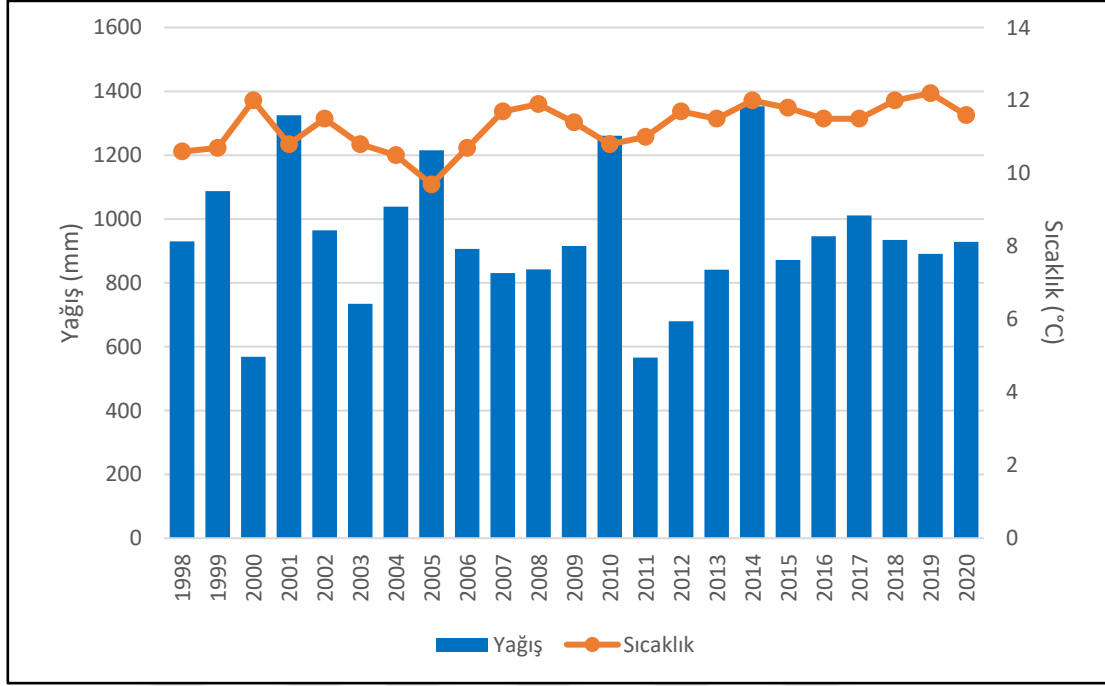
Grafik 4: 1995-2020 Yıl Aralığında Mostar'ın Yıllara Göre Ortalama Sıcaklık ve Yağış Değerleri

Kaynak: (BH Federal Hidrometeoroloji Kurumu)

Grafik 5: 2004-2020 Yıl Aralığında Bihaç'ın Yıllara Göre Ortalama Sıcaklık ve Yağış Değerleri

Kaynak: (BH Federal Hidrometeoroloji Kurumu)

Grafik 6: 1998-2020 Yıl Aralığında Tuzla'nın Yıllara Göre Ortalama Sıcaklık ve Yağış Değerleri

Kaynak: (BH Federal Hidrometeoroloji Kurumu)

1.3.3. Yağış

Bosna Hersek'te yıllık yağış ortalaması yaklaşık 1.255 mm'yi bulmaktadır. Ancak mekânsal farklılıklar söz konusu olabilmektedir. Örneğin; Sava-Domaljevaca nehirlerinin birleştiği alan ve çevresi olmak üzere 706 mm, deniz seviyesinden 1.856 metre yükseklikteki Orjen-Velika zirvelerine yıllık ortalama 3.259 mm'lere varan miktarda yağış düşebilmektedir. Yağışın mekânsal dağılımındaki farklılıklar iki ana iklim bölgesinde de belirgindir. Açıklamak gerekirse, Bosna Hersek'in karasal iklim bölgesinde (kuzey) yıllık ortalama yağış miktarı 1.080 mm'dir. Örneğin, ülkenin kuzeyinde bulunan Bihać şehrinde yıllık ortalama yağış 1.000 mm'yi rahatlıkla aşar (Grafik 5). Akdeniz iklim bölgesine inildiğinde bu miktar yaklaşık 1.645 mm'ye kadar çıkabilmektedir. Örneğin, Mostar şehrinde yıllık ortalama yağışın 1.500 mm'leri çoğunlukla aştığı görülür (Grafik 4). Sonuç itibarıyla güneyden kuzeye doğru Bosna Hersek'te yıllık yağış miktarı azalış gösterir. Ülkenin orta kesiminde bulunan başkent Saraybosna'da yıllık ortalama yağış 600 mm'lere kadar düşebilmektedir (Grafik 2). Ülke genelinde en fazla yağış kış periyoduna denk gelen Ekim-Aralık aylarında görülür. Bu periyotta aylık olarak yaklaşık 125 mm yağış düşer. En az yağışın düştüğü periyot yaz

dönemi olup aylık ortalama 85 mm ile Temmuz-Ağustos aylarına tekabül eder. (Gekić vd., 2022; Bajić vd., 2023; Lepirica vd., 2022).

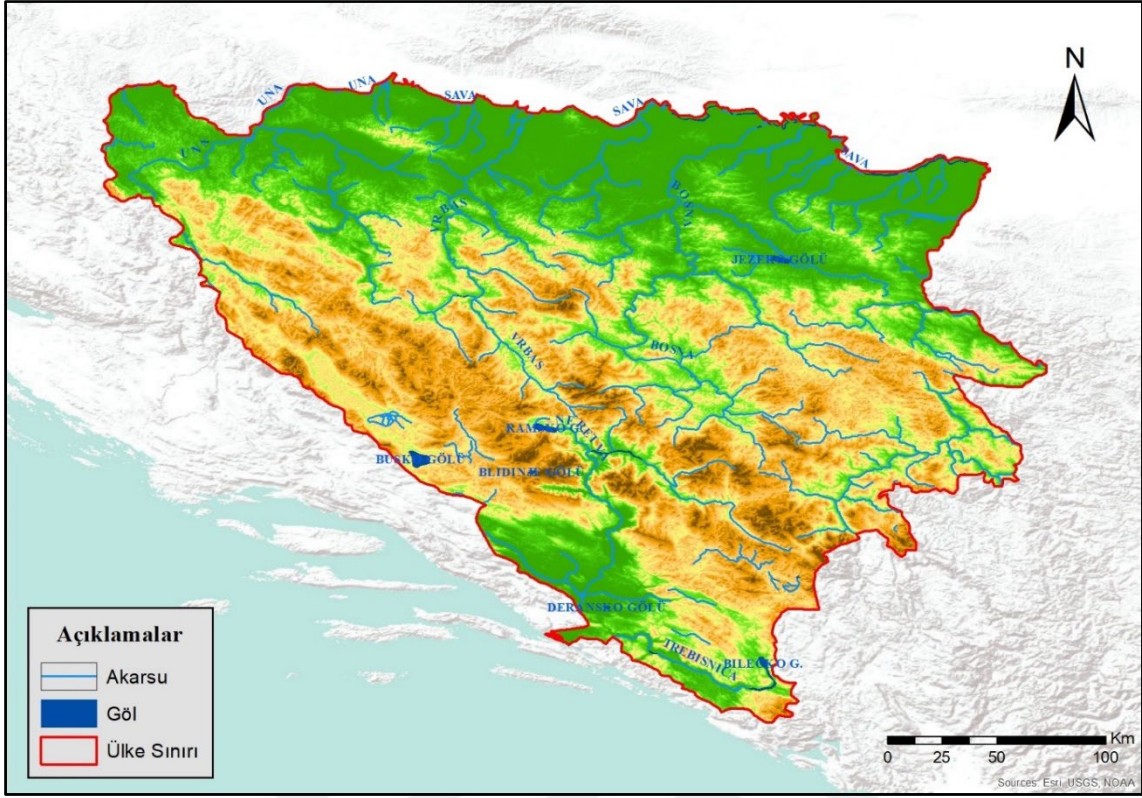
Bosna Hersek'te karasal ve denizel olmak üzere başlıca iki yağış rejimi mevcuttur. Karasal rejimde yağışın çoğu yılın daha sıcak döneminde, Nisan-Eylül ayları arasındaki periyoda denk gelir. Denizel rejimdeyse maksimum yağış yılın daha soğuk bölümünde, Ekim-Mart ayları arasındaki periyotta düşer.

1.4. Hidrografya

Bosna Hersek'in çoğu bölgesinde jeolojik olarak detritik yapıda kayaçların bulunması, gelişmiş bir havza alanına sahip nehir ağlarının oluşmasına imkân vermiştir. Kireçtaşı ve kireçtaşı-dolomit yataklarının hâkim olduğu bölgelerde Dinarik karst bölgesine özgü oldukça gelişmiş yeraltı hidrografik sistemleri hakimdir.

Bosna Hersek'in hidrografik sistemi arazinin jeolojik yapısının yanı sıra iklimatik ve jeomorfolojik özelliklerinin etkisiyle meydana gelmiştir. Bosna Hersek hem yüzeysel olarak hem de yeraltı akışları şeklinde ortaya çıkan gelişmiş bir doğal hidrografik sisteme sahiptir. Yüzeyi ağırlıklı olarak kireçtaşı ve kireçtaşı-dolomit kaya kütlelerinden oluşan Bosna Hersek'in bazı bölgelerinde yoğun neotektonik hareketlerin etkisi altında kırıklı ve çatlaklı yapıya sahip olan kayaçların bulunması ve bunların birer hidrolojik toplayıcı görevi görmesi yeraltı su akışının akifer, çatlak, yarık, kanal, mağara vb. uzantılar şeklinde gelişmiş bir yeraltı hidrografik sisteminin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Bu yeraltı suları daha sonra Dinarik karstının özel bir hidrografik sistemi olan kaynaklar, göletler, düdenler gibi çeşitli şekillerde yüzeye çıkabilmektedir. Arazinin baskın jeolojik-jeotektonik özellikleri ve geçirdiği jeomorfolojik özellikleri de göz önüne alındığında en yaygın görülen havza şekli dendroid tipteki akarsu ağlarıdır. Bunun dışında bazı bölgelerde, örneğin Sava nehri gibi, radyal tipte ağlar da görmek mümkündür (Lepirica vd., 2022).

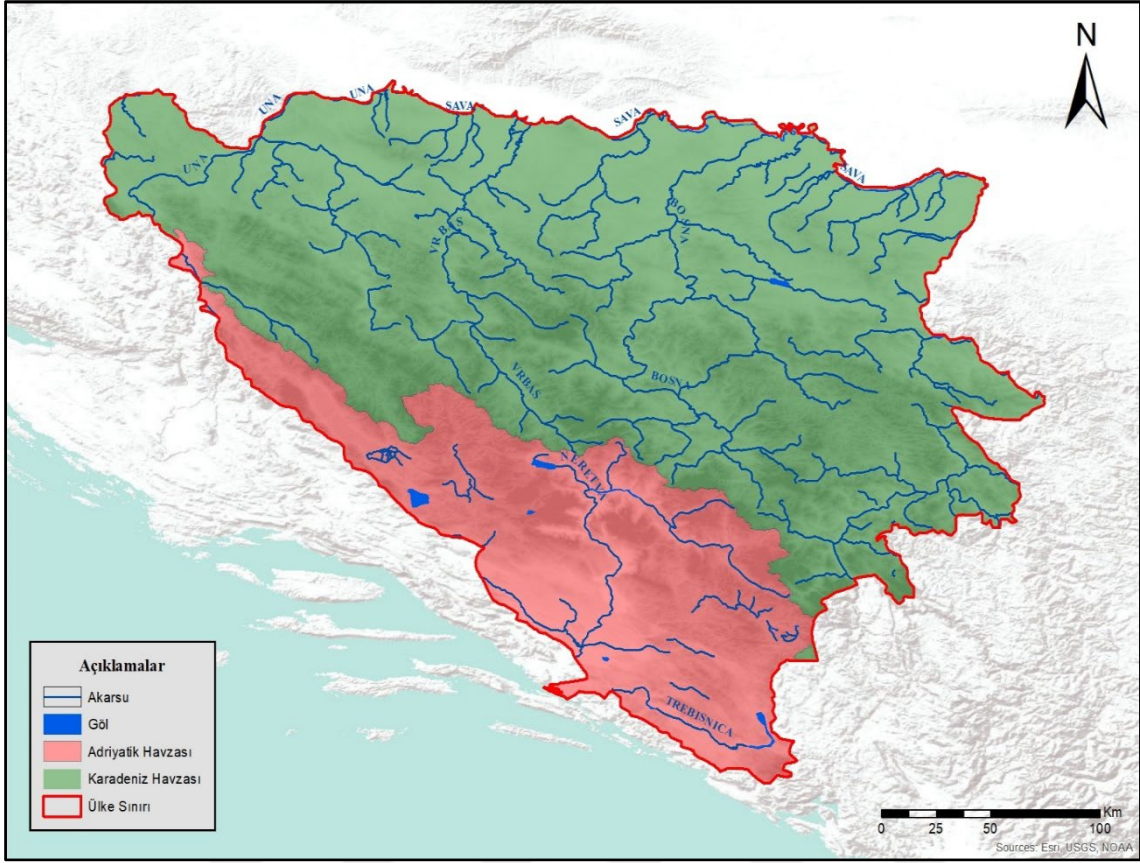
Ülkede bulunan nehir ağlarının toplam uzunluğu yaklaşık 20.919 km'ye tekabül eder. Göl sularının kapladığı toplam alanı yaklaşık 181,6 km² olup bunun yaklaşık 150,4 km²'lik alanını yapay göller oluşturur. Bosna Hersek'in sahip olduğu denizel alan Neum-Klek körfezidir. Bu alanın toplamı yaklaşık 12,2 km²'ye tekabül eder (Gekić vd., 2022), (Harita 6).

Harita 6: Bosna Hersek'in Hidrografya Özellikleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Genel hidrografik özellikleri göz önünde bulundurulduğunda Bosna Hersek'in Karadeniz -Tuna havzası da denilmektedir- ve Adriyatik Denizi havzaları olmak üzere iki temel su toplama havzasının olduğunu söylemek mümkündür. Karadeniz havzasının alanı Peripanunya ve Orta Bosna (Dinaridler) bölgelerini içine alır. Toplam kapladığı alan 38.223 km² (toplam havzaların yaklaşık %74,7'si) olup su toplama havzası içerisinde Sava, Glina, Korana, Una, Vrbas, Bosna ve Drina gibi önemli akarsuları barındırır. Adriyatik havzası ülkenin güneyini kapsamaktadır. Toplam kapladığı alan 2.955 km² (toplam havzanın yaklaşık %25,3'ü) olup su toplama havzası içerisinde Neretva, Trebišnjica, Cetina ve Krka gibi önemli akarsuları barındırır (Gekić vd., 2022), (Harita 7).

Harita 7: Bosna Hersek'in Nehir Sisteminin Omurgasını Oluşturan İki Ana Havza

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

1.4.1. Akarsular

Kuzeybatı Bosna'da, Karadeniz (Tuna) havzasında bulunan Glina ve Korana nehirlerinin havza alanı kollarıyla birlikte yaklaşık 705,6 km²'dir. Havzanın hidrografik omurgasını Toplica ve Mutnica nehirleri oluşturur. Akış rejimi düzenlidir ve havzanın genelinde tatlı bir eğimli yapı hakimdir. Akarsu ağı jeolojik yapısının da elverişli olmasından dolayı iyi gelişmiştir (Gekić vd., 2022).

Karadeniz havzasında bulunan Una akarsu havzası, Dinarik karst kuşağının bulunduğu Mezozoik kireçtaşlarının kuzey ve kuzeybatı bölümünü kapsar. Una havzası alanı üzerinde bulunduğu jeolojik yapı sebebiyle büyük oranda yeraltı suyu akışı ile karakterize edilir ve bu yüzden akışı fay zonlarına bağlı çatlaklar ve fissür sistemlerinden sızmalarla kesilir. Rejimi düzensizdir. Aynı zamanda yine bol sayıda karstik kaynaktan beslenmektedir. 212 km'lik bir uzunlukla tüm bölgenin en uzun nehri özelliğini taşır. Una nehrinin profilinin oluşumu arazinin litolojik yapısıyla birlikte çok sayıda jeolojik-jeomorfolojik tabanlı neotektonik hareketlerden etkilenmiştir. Bunların sonucunda nehir

yatağında traverten şelaleleri, çağlayanlar gibi flüvyal şekillere rastlamak mümkündür. Martin-Brod ve Štrbački Buk gibi şelaleler ünlü flüvyal şekillerdendir (Fotoğraf 3). Debisi ilkbahar mevsiminde $220 \text{ m}^3/\text{s}$ 'lere kadar çıkabilmektedir. En az debiye sahip olduğu dönem sonbaharda $48 \text{ m}^3/\text{s}$ 'dir (BH Federal Hidrometeoroloji Kurumu).

Fotoğraf 3: Una Nehri ve Üzerindeki Štrbački Buk Şelalesi

Kaynak: (Wonderful Bosnia)

Vrba Karadeniz havzasında olup bazıları karstik özellik gösteren kollara sahip gelişmiş bir nehir ağına sahiptir. Vrba nehrinin en önemli özelliği bol miktar su içeren çok sayıda kaynak barındırmasıdır. Nehrin kaynağını Zec Dağı'nın güneybatı eteklerinde bulunan deniz seviyesinden 1.730 m yükseklikte bulunan aynı adlı menbadan alır (Fotoğraf 4). Akışın en fazla olduğu dönem $125 \text{ m}^3/\text{s}$ ile Nisan-Mayıs aylarında ve en az olduğu dönem Ağustos-Eylül döneminde $21,5 \text{ m}^3/\text{s}$ 'dir. Akışa etki eden en büyük etken üzerinde kurulmuş olan birçok hidroelektrik santralidir (BH Federal Hidrometeoroloji Kurumu).

Fotoğraf 4: Banja Luka’da Bulunan Vrbas Nehri’nden Bir Görünüm

Kaynak: (Sarajevo Times)

Bosna nehir havzasının kuzey kesimi Peripanunya bölgesine, orta ve güney kesimleri dağ-vadi bölgesi olan Orta Bosna’ya (Dinaridler) aittir. Karadeniz ana havzası içerisinde 270,8 km’lik toplam uzunluğa sahiptir. Kaynağını Bjelašnica eteklerindeki karstik bir menbadan alır. Havza alanındaki akarsu ağının büyük bir kısmı bölgenin kuzey, doğu, batı ve orta kısımlarına yayılan yüzeysel su yollarından oluşmaktadır (Fotoğraf 5). Ana yüzey su yolları çoğunlukla alüvyal platolar üzerinde gelişmiş, dik yamaçlı vadiler boyunca akan yan derelerin sularını toplamaktadır. Oluşturduğu hidrografik ağ içerisinde dere ve daha küçük dere, akarsu ve diğer su yolları ayırt edilebilmektedir. Bosna nehri ve onun kolları üzerinde birçok hidroelektrik santrali, endüstriyel su temini, nüfus için gereken su temini gibi nedenlerle inşa edilen tesis ve göletler gibi yapılar akış grafiğine olumsuz etki etmektedir. En fazla su akışı Mart-Mayıs aylarında yaklaşık 400 m³/s’lere kadar çıkabilmektedir. En düşük dönem Temmuz-Eylül aylarına denk gelir ve Reljevo nehri üzerinde 18 m³/s’lere kadar düşebilmektedir (Gekić vd., 2022).

Fotoğraf 5: Bosna Nehri ve Üzerindeki Zenica Şehrinden Bir Görünüm

Kaynak: (Wikipedia)

Karadeniz havzası içerisinde bulunan Drina nehri, Piva ve Tara nehirlerinin Šćepan polyesinde birleşmesiyle meydana gelir. Nehir vadisi genellikle çok dik yamaçlara sahip olup bunların yüksekliği 500 metreye kadar çıkabilen kanyon vadileri oluşturur (Fotoğraf 6). Nehrin çıkış noktası Karadağ'a aittir. Nehir Višegrad'da bulunan hidroelektrik santraline kadar normal akışında seyreder, buradan sonra rejimi düşüş gösterir. Nehrin maksimum akış değeri Mayıs ayında $620 \text{ m}^3/\text{s}$ 'lere kadar çıkabilmektedir. Ortalama değer $405 \text{ m}^3/\text{s}$ civarındadır. Minimum akış değerleri Ağustos ayında görülür ve yaklaşık $160 \text{ m}^3/\text{s}$ civarındadır (BH Federal Hidrometeoroloji Kurumu).

Fotoğraf 6: Drina Nehri ve Sokullu Mehmet Paşa (Diğer Adıyla Drina) Köprüsü

Kaynak: (Adria Fun)

Sava nehri hem kendi havzasının hem de Karadeniz havzasının hidrografik ağının belkemiğini oluşturan önemli bir su yoludur (Fotoğraf 7). Kaynağını Slovenya’da bulunan Triglav Dağı’nın eteklerindeki Sava Bohinjka ve Sava Dolinka’dan alır. Bunun yanında Hırvatistan’dan geçerek aynı zamanda Bosna Hersek ile arasındaki siyasi sınırı da oluşturmaktadır. Ortalama akış değeri yaklaşık $1.260,5 \text{ m}^3/\text{s}$ ’leri bulmaktadır. Akış değeri Nisan-Mayıs döneminde $1.614 \text{ m}^3/\text{s}$, Ağustos-Eylül döneminde $826,4 \text{ m}^3/\text{s}$ ’dir (BH Federal Hidrometeoroloji Kurumu; Lepirica vd., 2022).

Fotoğraf 7: Sava Nehri ve Bosna Hersek-Hırvatistan Sınırlarını Bağlayan Sava Köprüsü'nden Bir Görünüm

Kaynak: (Povezanahrvatska)

Adriyatik havzasının en büyük hidrografik sistemine sahip olan Neretva nehri, yan kolları ve diğer su yolları ile birlikte toplam 1.948 kilometrelik bir uzunluğa ulaşmaktadır (Fotoğraf 8). Neretva nehri havzası çok sayıda dağ gölü ile temsil edilir. En ünlüleri arasında kaynağını aldığı Zelengora Dağı'ndaki göller (Kotlaničko, Orlovačko, Crno, Bijelo, Donje bare, Gronje bare, Štirinsko ve Kladopoljsko), Treskavica Dağı'ndaki göller (Veliko, Platno, Crno ve Bijelo), Čvrstica ve Vran dağlarındaki Blidinje Gölü'dür (Stepišnik vd., 2016). Aynı zamanda Deransko Gölü, 2001 yılında Ramsar alanlarına dahil edilerek koruma altına alınmış doğal alandır. Neretva nehri oldukça verimli olan birçok kaynaktan beslenmektedir. Bunlar arasında en ünlüleri Krupačko vrelo ve Bregava nehrini oluşturan kaynaklardır. Nehir, Balkan Yarımadası'ndaki Adriyatik Denizi havzasının en uzun ve suyu en bol olan nehridir. Nehrin toplam uzunluğu 225 km olup bunun yaklaşık 204 km'si Bosna Hersek'te bulunur. Geri kalan kısmı Hırvatistan'dan geçerek denize ulaşır. Üzerindeki bazı su yolları ve yan kollarda çok sayıda şelaleler, kanyon vadiler ve rafting yapılan su parkurlarını görmek mümkündür. Mostar vadisi ve şehrin iki yakasını birbirine bağlayan Osmanlı İmparatorluğu zamanında yapılmış ünlü Mostar Köprüsü yine bu nehir üzerinde bulunmaktadır. Bununla birlikte endüstriyel,

nüfus ve enerji ihtiyacı için nehir üzerinde çok sayıda rezervuar ve HES'ler de bulunmaktadır. Nehrin akış rejimi Nisan-Mayıs aylarında yaklaşık 64,5 m³/s ile maksimuma ulaşır. En düşük akış Temmuz-Eylül aylarında yaklaşık 10,5 m³/s'dir (BH Federal Hidrometeoroloji Kurumu).

Fotoğraf 8: Neretva Nehri ve Tarihi Mostar Köprüsü (Diğer Adlarıyla Eski Köprü, Taş Köprü)

Kaynak: (Britannica)

Adriyatik havzasının bir diğer önemli su yolunu oluşturan Trebišnjica, nehrin yatağının yüzeye doğru yönlendirilmesinden önce yaklaşık 90 km uzunluğuyla dünyanın en uzun karstik yeraltı akarsuyu olma özelliğine sahipti. Ancak nehir üzerinde yapılan ıslah ve hidromelasyon çalışmaları ile nehir yatağının yüzeye çıkarılmasıyla birlikte bu özelliğini kısmen yitirmiştir (Gekić vd., 2022). Eski Yugoslavya döneminde üzerinde çok sayıda HES'ler ve yapay göller inşa edilmiştir. Yıllık ortalama akış değeri 81,9 m³/s ile 96,1 m³/s arası değişir (BH Federal Hidrometeoroloji Kurumu).

Adriyatik havzasında bulunan Cetina ve Krka nehirlerinin havzasındaki en önemli su yolları Glamočko polyedeki Milač nehri, Duvanjsko polyedeki Šuica nehri ve Livanjsko polyedeki Bistrica, Sturba, Žabljak ve Ričina nehirleridir. Bu akarsulardan elektrik

üretimi ve diğer ihtiyaçlar için fazlaca yararlanılmaktadır. Kış sonu ve ilkbaharın ilk yarısında akış değeri maksimuma ulaşır.

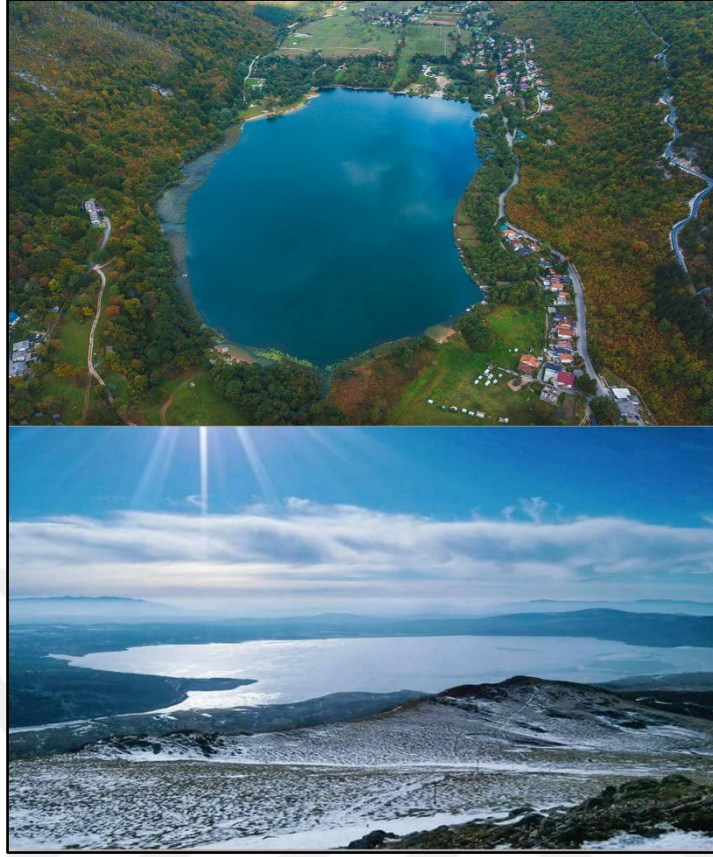
1.4.2. Göller

Bosna Hersek'te göl varlığı akarsular kadar fazla değildir. Doğal ve yapay gölleri mevcuttur. Doğal göllerin toplam alanı yaklaşık 65,1 km²'dir (Drašković ve Gutalj, 2021). Ülkede bulunan göllerin çoğu Avrupa anakarasındaki diğer göllere göre genç karakterlidir.

Ülkede bulunan doğal göller çoğunlukla karstik ve set gölleri niteliğini taşır. Karstik göllerin büyük bir bölümü Neretva nehrinin de kaynağını aldığı Zelengora Dağı'nda bulunan göller (Kotlaničko, Orlovačko, Crno, Bijelo, Donje bare, Gronje bare, Štirinsko ve Kladopoljsko), Treskavica Dağı'ndaki göller (Veliko, Platno, Crno ve Bijelo), Čvrtnica ve Vran dağlarında bulunan Blidinje Gölü'dür (Stepišnik vd., 2016), (Harita 6). En büyük ve en önemli doğal göl, aynı zamanda bir set gölü olan Konjic şehrinde bulunan Boračko Gölü'dür. Prenj Dağı'nın kuzey eteğinde deniz seviyesinden yaklaşık 397 metre yükseklikteki bu gölün havzası yaklaşık 2,6 km²'lik bir alanı kapsar. Suyu çok temiz olan göl birçok canlıya ev sahipliği yapar (Gekić vd., 2022), (Fotoğraf 9).

Bir diğer önemli göl ise suni nitelik taşıyan Buško Gölü'dür. Bosna Hersek Federasyonu'nun 10. Kantonu'nda bulunan Livno ilçesinin güneyindeki Hırvatistan sınırına yakın kesimde bulunmaktadır. 55,8 km²'lik yüzölçümüyle deniz seviyesinden yaklaşık 700 metre yüksekliktedir. Önceleri bataklık olan ve aynı zamanda tarım arazisi olarak da kullanılan bu göl o tarihten sonra yapay göle dönüştürülmüştür. Üzerinde çok sayıda hidroelektrik santrali ve sulama sistemi kurulan gölden esas olarak Dalmaçya sahili için gereken elektrik enerjisinin elde edilmesi için yararlanılmaktadır (Drašković ve Gutalj, 2021), (Fotoğraf 9).

Diğer önemli göller Zvornik, Peruçaç, Višegrad, Yablanisa, Grabovica, Modras, Salakovac, Rama, Bileça ve Boćac gibi su yolları üzerine kurulan göllerdir. Bunların büyük çoğunluğundan elektrik enerjisi edilmesinde olmak üzere endüstriyel, nüfus, sulama ve diğer ihtiyaçlar için yararlanılmaktadır.

Fotoğraf 9: Üstte Buško Gölü, Altta Boračko Gölü’nden Bir Görünüm

Kaynak: (Gde Na Pecanje; Welcome to Konjic)

1.4.3. Yer Altı Suları

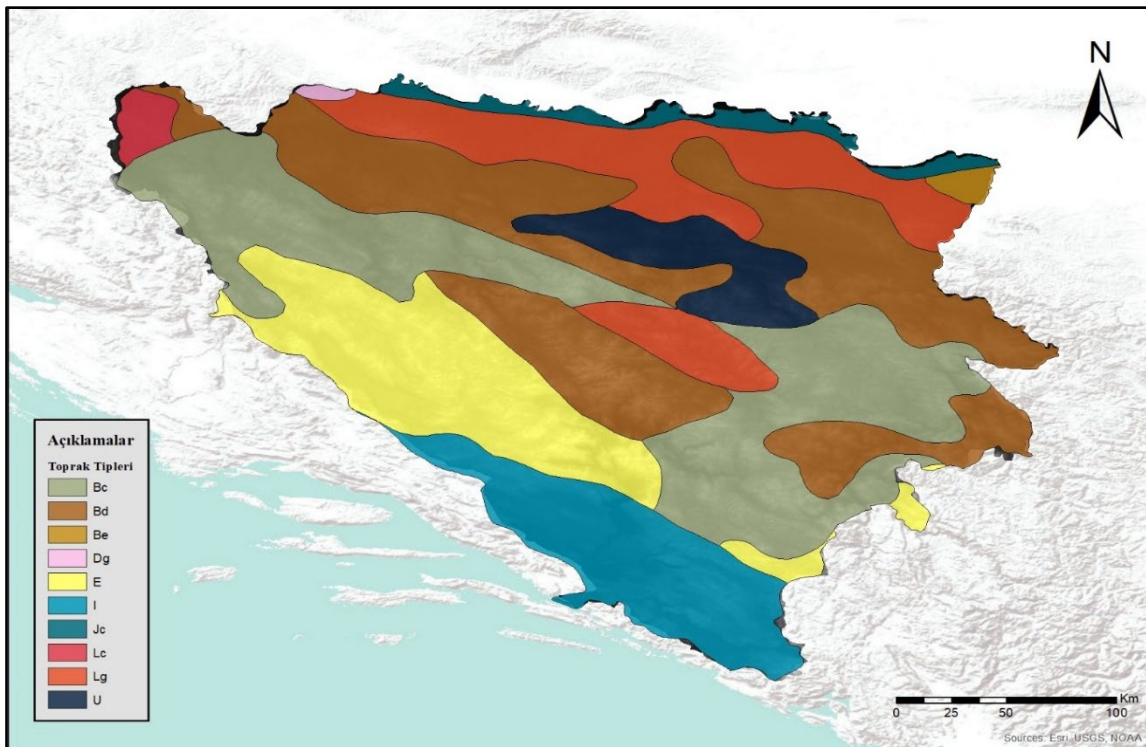
Ülkenin sahip olduğu jeolojik-jeomorfolojik özellikleri neticesinde Büyük Karst Alanı olarak bilinen Adriyatik Bölgesi ile Dinaridler ve kuzeybatısında bol miktarda karstik kaynak ve yer altı sularına rastlamak mümkündür. Kireçtaşı, kireçtaşı-dolomit gibi jeolojik tabaka üzerinde gelişen kayaçlar morfolojik yapısı gereği geçirgen bir yapıya sahiptir. Bu sebepten yüzeyden gelen her türlü su yer altına sızmakta ve bunun sonucunda muhtelif şekilde kaynaklar oluşturmaktadır. Bu bakımdan başı çeken bölge Adriyatik Bölgesi’dir. Neretva ve Trebinje gibi nehirlerin bulunduğu havzalarda birçok yer altı kaynağına rastlamak mümkündür. Bunlar aynı zamanda bu kaynaklardan bolca beslenmektedirler (Bonacci vd., 2013).

Diğer taraftan Bosna Hersek’te bulunan volkanik ve fay kaynaklı kırıklı ve çatlaklı yapıların bulunduğu bölgelerde (Orta Bosna gibi) birtakım termal kaynaklar ve mineral bakımından zengin kaynaklara rastlamak mümkündür. Nitekim Saraybosna’da bulunan Kiselyak bölgesinde sözü edilen kaynaklar bulunmaktadır. Yine Saraybosna’da termal

nitelikteki Ilıca kaynağı sağlık turizmi açısından öneme sahiptir. Bunun yanında Bosna Hersek'te sağlık turizmi açısından önemli diğer kaynak suları Teslić, Tuzla, Foynisa, Gradačac ve Banja Luka'da bulunanlar örnek olarak verilebilir (Kondo, 2003).

1.5. Toprak Özellikleri

Bosna Hersek'te başlıca üç toprak tipi belirlenmiştir, bunlar: karasal (veya otomorfik) topraklar, hidromorfik topraklar ve subhidrik topraklardır. Ülke genelinde en yaygın görülen topraklar asidilikat kayaçlar üzerinde gelişen distrikt kambisol (%27,39) ve kromik kambisollerdir (%25,33), (Gekić vd., 2022; FAO), (Harita 8), (Tablo 2).

Harita 8: Bosna Hersek'in Genel (Baskın) Toprak Tipleri

Kaynak: (FAO)

Toprak Tipleri	Dağılışı
1) Bc: Kromik Kambisol	%25,33
2) Bd: Distrik Kambisol	%27,39
3) Be: Ötrik Kambisol	%0,55
4) Dg: Ötrik Podzolivisol	%0,22
5) E: Rendzina	%14,46
6) I: Litosol	%10,59
7) Jc: Kalkerik Flüviyosol	%2,34
8) Lc: Kromik Luviosol	%1,05
9) Lg: Gleyik Luviosol	%13,17
10) U: Ranker	%4,9

Tablo 2: Bosna Hersek'teki Başlıca Toprak Tiplerinin Dağılışı

Kaynak: (Gekić vd., 2022; FAO)

1.5.1. Karasal (Otomorfik) Topraklar

Otomorfik toprakların temel özelliği, düzenli bir hidrolojik rejime sahip olmamasıdır. Bu rejimde yağmur suyuyla ıslanma toprakta tutulmayan su yoluyla gerçekleşir ve su serbestçe süzülür. Bu topraklarda suyun tutulmaması ve sürekli ıslanmanın olmaması nedeniyle redüksiyon ve gleyleşme süreçleri görülmez. Bosna Hersek'te otomorfik topraklar yedi kategoriye ayrılmıştır (Gekić vd., 2022).

Az Gelişmiş ve Gelişmemiş Toprak türlerinde humus katı (A horizonu) ve oluşumun ilk aşamasında mineral kompleksi bulunur. Mineral kompleksinin oluşum süreci çok düşük organik madde üretimi ile ana substratın çok zayıf kimyasal ayrışmasıyla birlikte ilk aşamadır. Bu nedenle ilk toprak katı esas olarak yüksek bitkilerin kök sisteminin yeni gelişmeye başladığı gevşek bir substrat üzerinde gelişir. Kompakt bir ana kaya substratı üzerinde ayrışma süreci liken ve yosun toplulukları tarafından başlatılır. Bu nedenle bu tip topraklar sığ ve gelişme gösterememiştir.

Bosna Hersek'te gelişmemiş ve az gelişmiş topraklar dört gruba ayrılır (Gekić vd., 2022), bunlar; kireçtaşı-dolomit litosoller, gevşek kayalar üzerindeki regosoller, kolüviyal topraklar ve aeol toprakları (arenosoller). Litosoller, üzerinde sadece 2 cm kalınlığa kadar zayıf gelişmiş bir humus tabakasının olduğu kayalık bir taban üzerinde görülen son derece genç ve gelişmemiş topraklardır. Bu tür topraklar Hersek'in (ülkenin güneyi) kayalık ve dağlık alanlarında, bilhassa Mezozoik kireçtaşlarından oluşan kaya kütlelerinin yaygın

olduğu bölgelerde görülür. Regosoller, ince ve gevşek yapılı kum boyutundaki tortul ve volkanik depo üzerinde oluşurlar. Toprak oluşumunun ilk safhasında kalan ve gelişme gösteremeyen bu topraklar Bosna Hersek'te şeyl regolitleri, kumlu dolomitler, volkanik malzemenin bulunduğu tabanlar üzerinde yayılış gösterirler. Kolüviyal topraklar, dağlık alanlarda yamaçların eteklerinde ince tekstürlü milli, kumlu depolar üzerinde oluşurlar (Atalay, 2016). Bu toprakları ülkenin dağlık bölgelerinde görmek mümkündür. Arenosoller, yakın jeolojik geçmişte milli ve kumlu parçacıkların bulundukları bölgelerde rüzgarlar vasıtasıyla Panunya ovasına taşınmasıyla oluşurlar. Bu topraklar Panunya Havzası'nın güney ucunda Peripanunya Bölgesi'nde yayılış gösterirler.

Humus Biriktiren Topraklar, doğrudan veya AC horizonu aracılığıyla ana kaya tabanına geçen gelişmiş bir humus katının varlığı ile karakterize edilir. Bosna Hersek'te genel jeolojik, jeomorfolojik, hidrolojik ve iklimik özellikler dikkate alındığında bu tip topraklar oluşmamıştır ancak sadece kalcomelanosoller (kireçtaşları ve dolomitler üzerindeki siyah topraklar), rankerler, rendzinalar, çernezyomlar ve vertisoller gibi bazı daha az gelişmiş tipleri görülmektedir.

Kalcomelanosoller veya kireçtaşları ve dolomitler üzerinde gelişen siyah topraklar, karstlaşma sürecinde oluşan kuru kalıntının %1'inden daha azını içeren kompakt bir kireçtaşı veya dolomit substratı üzerinde oluşur. Bu topraklar, Bosna Hersek'in dağlık bölgelerinde (Bugojno yakınlarındaki Kalin ve Rudina Dağları gibi) yayılış gösterir. Rankerler, sert alt tabaka üzerinde ve daha az ufalanmış silikat içeren kayalar üzerinde oluşan humuslu topraktır. Humuslu silikat topraklar, bazik ve ultrabazik kayalar ve silikat kayalar gibi birkaç farklı alt tabaka üzerinde oluşabilir. Bu topraklar, Bosna Hersek'te bazik ve ultra bazik dağ masiflerinin ve silikat dağ masiflerinin dağılışıyla paralellik gösterir. Bu dağlık bölgeler Kuzey Bosna'da yayılış gösterir. Bunun yanında Vrbas nehrinin doğusunda ve Pandurica, Hum ve Planinica'nın orman-çayır bitki örtüsüyle kaplı alanlarında görülür. Rendzinalar genel olarak killi kireçli ve killi yumuşak kireçtaşları üzerinde ana kayaya bağlı olarak gelişir. Organik maddenin kil ve kireçle birleşimiyle granüler bir yapı oluşturarak koyu rengini alır (Atalay, 2016). A ve C horizonlarına sahiptir. Rendzinalar, aynı zamanda iyi bir havalanma ve nemlenme özelliğine sahip olmasıyla uygun eğimli arazilerde kurulan meyve veya bağlık arazilerde tarım toprağı niteliği taşır. Bosna Hersek'in dağlık ve tepelik bölgelerinde nemli iklim koşulları altında iyi gelişmiştir. Çernezyom toprakları, karaların iç kesimlerinde yaz

mevsiminde yağışlı olan bölgelerde boyu uzun step ve çayır vejetasyonu altında gelişmiş ve alt katında kireç birikiminin olduğu siyah renkli organik madde birikimi bol topraklardır (Atalay, 2012). Kuzey Bosna'da Peripanunya Bölgesi'nde dağılışı gösterirler. Vertisoller, yüksek miktarda kil ve kireç ihtiva eden tortul tabaka üzerinde gelişim gösterirler. Bünyesinde barındırdığı kil sayesinde yaz dönemleri kuruyup çatlar ve ıslak kış döneminde suyu çekerek şişmeye uğrar ve çatlaklar boyunca üst kattan içeri giren malzeme şişme neticesinde tekrar yüzeye çıkmaktadır. Bu süreç sürekli kendini tekrar ederek toprağa dikey yönde dönme özelliğini kazandırır. Bosna Hersek'te tepelik araziden dağlık bölgeye geçiş alanlarında ve Kuzey Bosna'da yayılışı gösterirler.

Kambik Toprakların temel özelliği, A (veya O) ve C (veya R) horizonları arasında oluşan bir kambik (B) horizonunun varlığıdır. Bu sınıftaki topraklar kalıntıların olduğu kireçtaşı içeren ana substratın kimyasal çözünme süreçlerinde veya silikat ana kaya substratında bulunan ve yüzeyin altındaki horizona kil mineralleri oluşturan silikat minerallerinin ayrışması sürecinde meydana gelir. Bu süreç sonucunda toprak içerdiği demir oksit ile beraber oksidasyon sonucunda kırmızımsı renk alır. Bosna Hersek'te kambik topraklar kahverengi topraklar (kalkokambisoller), ötrik kahverengi topraklar (ötrik kambisoller), asit kahverengi topraklar (distrik kahverengi topraklar veya distrik kambisoller), terra rossalar, terra fusca ve pelosoller (dikey kambisoller) olarak alt tiplere ayrılmaktadır.

Kireçtaşları ve dolomitler üzerindeki kahverengi toprakların (kalkokambisoller) temel özelliği, kireçtaşı ana kaya üzerinde oluşan bir kalıntı horizonuna sahip olmasıdır. Bu sebepten toprağın kalınlığı 30-60 cm'leri bulabilmektedir. Kalıntı horizonlu toprakların yayılışı alanı Hersek bölgesinin karst sahalarıdır. Bunun dışında ülkenin orta kısmındaki dağlık alanlarda da görülebilmektedirler. Ötrik kahverengi topraklar (ötrik kambisoller), %50'nin üzerinde bazik özellik gösteren absorpsiyon horizonunun veya pH derecesi 5.5 olan bazik ana kaya üzerinde gelişim gösterirler. Gelişmiş bir humus katı ihtiva eder. Asit kahverengi topraklar (distrik kahverengi topraklar veya distrik kambisoller), baz oranının %50'nin altında olduğu veya pH değeri 5.5'in altında olduğu asidik kuvars-silikat alt tabakalar üzerinde gelişir. Nemli ılıman iklimin tipik toprak tiplerinden olan asit kahverengi topraklar Bosna Hersek'te deniz seviyesinden 700-1.500 metre yükseklikteki aralıkta (Orta Bosna'da 400-1.000 metrelere kadar inebilmektedir), dağ-vadi bölgelerinde yayılışı gösterir. Terra rossalar, Akdeniz ikliminin hüküm sürdüğü alanlarda görülen bir

toprak tipidir. Oksitlenme derecesinin yüksek olmasından dolayı toprağın rengi kırmızımsı, kırmızımsı kahverengi şeklindedir. Bosna Hersek'te bu topraklar 'crvenica' adıyla da bilinir. Hersek bölgesi ve Triyas-Jura kireçtaşları üzerinde yayılış gösterirler. Pelosoller, killi tınların ve killeri oluşturduğu daha yüksek konsantrasyonlarda killi alt tabaka ve marnlı killer içeren ana kaya üzerinde gelişim gösterirler. Pelosoller, kuru dönemlerde kuruyup dikey çatlaklar oluşturur ve yağış döneminde şişer ve su geçirmez hale gelerek vertisoller ile benzerlik gösterirler. Bu topraklar dengesiz olup yağışlı mevsimlerde tepelik ve dağlık alanlarda heyelanlara sebebiyet verirler (Gekić vd., 2022).

Elüvyal-İlüvyal Toprak sınıfının temel özelliği, yağmur suyunun iyi drene edilmesi koşullarında yüzey tabakasında bulunan kil partiküllerinin hareket etme süreci (elüviyasyon) ve bunların daha derin toprak katlarına çökmesidir (ilüviyasyon). Bu süreçler sonucunda E horizonu ortaya çıkar. Bosna Hersek'te bu toprak tipi luvisol, akrisol, podzol ve kahverengi podzolik topraklar olarak alt sınıflara ayrılmaktadır.

Luvisoller, Peripanunya'nın düz veya tepelik alanlarında yayılış gösteren magmatik, metamorfik ve tortul kayalardan oluşan ana kaya üzerinde yarı nemli iklim koşullarında gelişen topraklardır. Podzoller asit reaksiyon gösteren nemli soğuk iklim toprakları olup üst katında yeterli sıcaklık sayesinde organik madde birikimi gelişmiştir. Bosna Hersek'te 900 metrenin üzerindeki rakımlarda dağlık alanlarda nemli boreal iklimin hâkim olduğu alanlarda görülür (Gekić vd., 2022).

Psödogley Toprakların temel özelliği, geçirgenliği düşük olan kil minerallerini bünyesinde barındırmasından mütevellit toprağın yüzeyinde sürekli bir su birikiminin olmasıdır. Biriken su toprağın üst katlarının ancak sığ kısımlarına kadar nüfuz edebilmektedir. Bu sebepten dolayı bu topraklar gley topraklarıyla benzerlik gösterir (Kantarcı, 1986). Bu toprakların coğrafi dağılımı Kuzey Bosna'nın dağlık alanlarıdır. Psödogley topraklar bilhassa Vrbas Nehri boyunca Uskopaljska vadisinin orta kesiminde iki büyük kuşak halinde yayılış gösterir.

Anthrosoller, belirgin antropojenik etkiler altında gelişme gösteren bir toprak sınıfıdır. Bu sınıftaki topraklar çoğunlukla ekilebilir niteliktedir ve C horizonuna sahiptir. Akrisoller, hortisoller, regosoller ve kapalı alan (sera) toprakları olarak dört alt türe ayrılır. Akrisoller (veya ekilebilir topraklar), üzerinde tarım yapılan-ekilen topraklardır. Bosna Hersek'te tarla ve sebze ürünlerinin yetiştirildiği düz veya hafif eğimli arazilerde, meyve ve asma plantasyonlarında yayılış gösterirler. Hortisoller, bahçe bitkilerinin,

bilhassa sebze ve ss bitkilerinin yetiştirilmesi için kullanılan, yüksek oranda humus ve fosfat-azot içeren topraklardır. Regosoller, mekanik işleme (kanal açma veya derin sırt oluşturma) ve fizikokimyasal uyarım gibi işlemlerle rendzina, eutrik topraklar, kolüvyal topraklar vb. gibi birçok yerli toprak türünün neredeyse tamamen değiştirilmiş ve üretim amaçlarına uygun hale getirilmiş topraklardır (Gekić vd., 2022).

Teknojenik Topraklar-Teknosoller, insan eliyle çeşitli amaçlar için kullanılmak üzere teknik süreçlerle içeriği değiştirilmiş topraklardır. Kullanım alanları genellikle şehirsel alanlar olup atık alanlardaki topraklardan park ve bahçelerde kullanılan topraklara kadar muhtelif sayıdadır.

1.5.2. Hidromorfik Topraklar

Bu tip toprakların temel özelliėi, taban suyu seviyesinin devamlı surette yüksek olduėu alanlarda oksijensiz ortamlarda oksitlenip mat renklerde asit reaksiyon göstermesidir (Atalay, 2016). Bosna Hersek'te bu topraklar beř sınıfta incelenir (Gekić vd., 2022).

Gelişmemiş Hidromorfik Topraklar (Flviyosoller) nehir sedimanları üzerinde oluşan topraklardır. Genç karakterli topraklar olup belirgin bir katı bulunmaz. Coğrafi dağılımları genelde su yolları üzerinde bulunan alüvyal alanlardır.

Stagnogley Topraklar özellikle yağmur suyu veya yer altı suyunun etkisi altında belirgin olmayan veya aşırı nem koşullarında gelişme gösteren bir toprak türüdür. Yüzey horizonu humus bakımından zengindir, kalınlığı 30 cm'ye kadar çıkabilir. Genelde Bosna Hersek'in dağ-vadi alanları içinde izole bölgelerde görülür.

Yarı Gley Topraklar veya ayır Toprakları büyük nehirlerin geniş alüvyal taraalarında veya alüvyal düzlüklerinde, eski nehir platolarının kalıntı formlarında oluşan topraklardır. Çayır toprakları, su kenarlarında gelişen orman toplulukları tarafından yeri değiştirilen ve iklim faktörü tarafından ciddi etkilenen muhtelif diğer ayır toprakları ile kaplıdır. Üst horizonu, çürüyen orman bitki örtüsünün etkisi altında oluştuğu için belirgin bir humus ihtiva eder. Peripanunya havzası çevresinde yaygındırlar.

Gley Toprakları kendine has gleyleşme süreci neticesinde oluşan ve asit reaksiyon gösteren, taban suyu seviyesinin yüksek olduğu alanlarda oksit birikmesine uğramış bir toprak türüdür. Bosna Hersek'te humogley, eugley ve turba-gley toprakları olarak alt tipleri bulunur. Ekseriyetle Peripanunya bölgesindeki sulak alanlarda görülürler.

Aynı zamanda hidromorfik özellik gösteren **Turba Toprakları (Histosoller)**, bitki artıklarının biriktiği özellikle bataklık veya turbalık veya sazlık alanlarda gelişim gösterirler. Alçak veya yüksek turba ve sulak alanlarda görülen bu toprak grubu Bosna Hersek'in dağlık-vadi alanları ve sulak alanların ve akarsuların kenarlarında yayılım gösterirler.

1.5.3. Subhidrik Topraklar

Subhidrik toprak tipleri göl havzaları, gölet ve deniz kıyısındaki sulak alanların tabanlarında gelişim gösteren topraklardır. Sucul ortamın temel fiziksel ve kimyasal özelliklerinin yanı sıra pedojenetik sürecin yoğunluğuna bağlı olarak bu toprak tipi iki sınıfa ayrılır; gelişmemiş subhidrik topraklar ve gelişmiş subhidrik topraklar.

Gelişmemiş subhidrik topraklar (protopedon), alçak göl havzalarının veya sulak alanların tabanlarındaki kırıntılı sedimanlar üzerinde pedosubstrat gelişiminin ilk aşamasını temsil eder. Su altı algleri ayrışmanın ilk aşamasında ham humus üretimi yoluyla pedojenetik süreci başlatır. Terijen malzemenin çökme süreci humus malzemesinin çökmesiyle birlikte gerçekleşir ve bu da daha ince bir toprak katının oluşmasıyla sonuçlanır. Gelişmiş subhidrik topraklar ise Bosna Hersek'in genelinde sulak alanların bulunduğu havzaların tabanları boyunca gelişir. Bu topraklar farklı kalınlıklarda çürümüş çamur şeklinde gelişmemiş subhidrik topraklara göre daha belirgin pedojenetik oluşuma sahiptir.

1.6. Biyocoğrafya Özellikleri

Bosna Hersek'in genel biyocoğrafik özelliklerine etki eden faktörler subtropikal ve ılıman bir iklim bölgesinin etkisi altında olması ve sahip olduğu arazinin orografik yapısıdır. Bu koşullara bağlı olarak Bosna Hersek'te makro düzeyde üç biyocoğrafi bölgenin varlığından söz etmek mümkündür. Bunlar; Akdeniz, Avrupa-Sibirya ve Alp-Yüksek Dağlık biyocoğrafi bölgeleridir (Solomon, 2022).

1.6.1. Akdeniz Biyocoğrafik Bölgesi

Bu bölge, Akdeniz (Adriyatik) ikliminin hüküm sürdüğü Bosna Hersek'in güneyinin (Hersek) tamamını kapsar. Bölge, deniz seviyesinden 400 metre yüksekliğe kadar olan deniz kıyısını ve arazinin kuzeye bakan yamaçlarının yaklaşık 300 metreye kadar çıkan yüksek kesimleri içerir. Bu bölge aynı zamanda Neretva nehri vadisini Mostar'da bulunan

Bijelo polje, Dubravsko ve Brotnjansko bölgeleri ve Popovo polyeye kadar olan eşsiz coğrafi görünimleri içine alır. Bölgenin bir özelliği de karstik arazi yapısına sahip olmasıdır (Gekić vd., 2022).

Akdeniz biyocoğrafi bölgesinde her mevsim yeşil, sert yapraklı ağaçlardan (Orno-Quercetum illicis) oluşan orman kuşağı baskın rol oynamaktadır. Ayrıca Pırnal meşesi (Quercus illex), kermes meşesi (Quercus coccifera), geniş yapraklı akçakesme (Phyllirea latifolia), tüylü kartopu (Viburnum tinus), mersin (Myrtus communis), menengiç (Pistacia terebinthus), Akdeniz defnesi (Lauris nobilis) gibi Akdeniz ekosistemine özgü diğer ağaç formasyonlarını da görmek mümkündür. Bölgenin ekosistemi yıl boyunca devam eden bir vejetasyon dönemine sahiptir. Adriyatik kıyısı boyunca uzanan tüm orman kuşağı güçlü antropojenik etkiler altında önemli ölçüde bozulmaya uğramıştır. Bundan dolayı bu kuşakta ağaç formasyonunun yerini çoğunlukla bodur çalılıklar (makiler), alçak ve kayalık alanda yetişen garigler almıştır. Akdeniz kayalık alanları bitki örtüsünün ortalama %50'nin altına kaldığı yarı çöl özelliklerine sahiptir. Bu alanlarda görülen başlıca türler Chrysopogon, Cymbopogon, Andropogon, Brachypodium, Bromus, Koeleria, Festuca, Stipa gibi ot formasyonlarıdır. Bu nedenle bitki örtüsü kuzey yarımkürenin subtropikal ve tropikal bölgesinin yarı çöl ve bozkırlarıyla benzerlik gösterir (Solomon, 2022). Alçak Hersek'teki (Hersek'in güneyi) Akdeniz kuşağının azonal bitki örtüsü ise Neretva nehri deltasının geniş alanını kapsayan bataklık veya sazlık bitki örtüsü ile yaprağını döken ağaçlar ve her dem yeşil bitki örtüsü toplulukları bulunmaktadır.

1.6.2. Avrupa-Sibirya Biyocoğrafi Bölgesi

Avrupa-Sibirya Bölgesi, İliya ve Moesian olarak iki alt biyocoğrafik bölge şeklinde incelenir. İliya bölgesi Bosna Dinaridlerinin büyük çoğunluğunu içine alır. Diğer bir ifadeyle, Adriyatik bölgesindeki yaprak dökmeyen bitki örtüsünün üst sınırından başlayıp Alp-Nordik bölgesindeki yüksek Dinarik kuşağın alt sınırına kadar olan alanları kapsar (Gekić vd., 2022).

İliya bölgesi dikey ve yatay profilde çok çeşitli bitki örtüsü kuşak ve alt kuşaklarına ayrılır. Bunlar; kserotermik yaprak döken orman kuşağı (gürgen ormanları) ve alt Akdeniz bölgesi çalılıkları (Ostryo-Carpinion orientalis), mezofilik yaprak döken meşegürgen ormanları kuşağı (Querco-Carpinetum betuli illyricum), kayın ormanları kuşağı

(Fagion illyricum), kserotermik çam ormanları kuşağı (Pinion heldreichii, Pinion peucis), koyu renkli iğne yapraklı ladin ve köknar ormanları kuşağı (Vaccinio-Piceion) ve alçak çam-ardıç çalılıklarından oluşan kuşak (Pinetum mugii illyricum). Mezofilik yaprak döken ılıman kuşağın meşe ve gürgen ormanları kuşağında görülen sapsız meşe ve gürgen biyosistemi, Bosna Hersek biyocoğrafyasındaki en organize sistemi oluşturmaktadır. Burada çok sayıda bitki ve hayvan türü karmaşık etkileşimler içerisinde yaşar (Gekić vd., 2022).

Moesian bölgesi, Avrupa-Sibirya biyocoğrafik kuşağın ikinci alt bölgesidir. Bosna Hersek'in güneydoğusunu kapsar. Dikey profilinde şu ağaç kuşaklarına rastlamak mümkündür; Macar meşesi ve Türkiye meşesi (Quercion fanetto) termofilik orman kuşağı, mezofilik sapsız meşe ormanları kuşağı (Quercion petraeae), alt kuşaklara (dağlık, Moesian kayın ormanları ve Alpin Moesian kayınları) sahip kayın ormanları (Fagion moesiaceae), peridotitler ve serpantinler üzerinde gelişen yumuşak iğne yapraklı ormanlar (Pinion austriacae), termofilik ladin ormanları (Piceion omorikae), mezofilik ladin ve köknar ormanları ve Moesian ardıç kuşağı (Pinetum mugii moesiaticum). Bunlardan Pančić ladinleri (Piceion omorikae) kalıntı ve endemik orman ekosistemini oluşturan önemli bir kuşaktır. Deniz seviyesinden 800-1.600 metre yükseklikteki bölgelerde, Drina nehrinin su toplama havzasının yukarı kısmında ve Lim nehrinin su toplama havzasının aşağı kısmında yayılış gösteren Pančić ladinleri, sözü edilen alanların güneşe bakan yamaçlarında gelişim göstermiştir (Gekić vd., 2022).

Bir diğer önem arz eden kuşak kserotermik çam ormanlarıdır. Bunlar Bosna Dinaridlerinin volkanik dağ masiflerinde gelişim göstermiştir. İçerisinde yüksek oranda endemik Dinarik türlerini içeren bu ekosistem ekolojik açıdan Akdeniz'i Avrupa-Sibirya ve Alpin-Yüksek Kuzey biyocoğrafi bölgelerine bağlama özelliğine sahiptir.

1.6.3. Alp-Yüksek Dağlık Biyocoğrafi Bölgesi

Alpin-Yüksek Kuzey ekosistemi, Orta Bosna Dinaridlerinin en yüksek kesimlerine kadar (yaklaşık 2.000 metrelere kadar) uzanan Alpin ikliminin hüküm sürdüğü alanlarda yayılış gösterir. Bölge içerisinde Maglić, Volujak, Zelengora, Lelija, Treskavica, Bjelašnica, Vranica, Prenj, Čvrtnica, Vran gibi yüksek rakımlı geçiş özelliği taşıyan dağlık alanlar mevcuttur. Baskın orman kuşağı süresiz uzanan ardıç çamlarından oluşur. Dikey profilde üç bitki örtüsü kuşağı ayırt edilir. Bunlar; kesintisiz subnival bitki örtüsü kuşağı,

Alpin dağ otlakları kuşağı ve subalpin dağ otlakları kuşağıdır. *Amphoricarpus neumayeri*, *Edraianthus lovčenicus*, *Satureia horvatii*, *Seslerietum robustae*, *Rhodiola rosea*, *Rhododendron hirsutum*, *Jasione orbiculata-bosniaca*, *Lycopodium alpinum*, *Veronica fruticans* vd. olmak üzere birçok yöreye ve iklime özgü bitki topluluklarını görmek mümkündür (Gekić vd., 2022).

1.6.4. Bosna Hersek'in Korunan Doğal Alanları

Bosna Hersek, Avrupa anakarasında en fazla bitki ve hayvan türü çeşitliliğine ev sahipliği yapan üçüncü ülkedir. Özellikle yüzlerce endemik bitki, hayvan ve mantar türünde görülen çeşitlilik büyük önem taşımaktadır. Balkanlar'daki toplam endemik floranın %30'u (1.800 tür) Bosna Hersek topraklarında yer alır. Ülkede bulunan birçok doğal ve korunmuş orman ekosistemleri, keşfedilmemiş çok sayıda mağara ve bunların yer aldığı karstik alanlar yeni türlerin endemik gelişim ve ortaya çıkış merkezleri olarak kalıntısığınak görevi görür ve bu endemik türlere ev sahipliği yapar. Yüksek düzeydeki endemik ve kalıntı türlerin bulunduğu Bosna Hersek'te bugüne kadar tam 5.134 takson tespit edilmiş olup Bosna Hersek'i Avrupa'nın en zengin florası bulunan ülkeler arasına koymuştur. Ülkedeki floranın en dikkat çeken özelliği uçurumlar, kanyonlar ve dağ sirkleri gibi sığınak görevi gören habitatlarda muhafaza edilmiş olmalarıdır. Endemik taksonların büyük bir kısmı Cormophytes sistematik grubu içinde tanımlanmakta olup bunların sayısı 450 civarındadır. Bu endemik türler Prenj-Čvrsnica-Velež ve Neretva nehrinin kanyonlarında bulunmuş olup aynı zamanda bu alanlar birer endemik merkez olarak kabul edilmiştir (Solomon, 2022).

Ülkede nesli tükenmekte olan türlerin korunması için birtakım çalışmalar yürütülmektedir. Bunlardan en kayda değer çalışma kırmızı liste adı altında yapılanlardır. Bosna Hersek Federasyonu Doğa Koruma Kanunu'na göre "Nesli Tehlike Altında Olan Türlerin ve Alt Türlerin Kırmızı Listesi", nesli tehlike altında olan yabani türlerin listesini içeren ve nesli tükenme tehdidi altında olanlar şeklinde kategorilere göre düzenlenmiş resmi bir belgedir. Bu kategoriler Dünya Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği (IUCN) standartlarına göre düzenlenmiştir. Yapılan bu çalışmalar doğrultusunda tehlike altında 659 flora taksonu, 284 fauna taksonu ve 86 mantar taksonu tespit edilmiştir. Sırp Cumhuriyeti'nde de benzer çalışmalar yapılmış olup 7 taksonomik grup için 7 kırmızı liste belirlenmiştir (National Red List).

Bosna Hersek'te doğal alanların ve doğanın korunması hareketleri on dokuzuncu yüzyıllarda bazı av hayvanlarının korunmasıyla başlamıştır. Resmi olarak korunan ilk alan ise Haziran 1954'te ülkenin güneybatısındaki Perućica deresi havzası olmuştur. İlk milli park olan Sutjeska 1969 yılında kurulmuş ve Perućica deresi havzası Sutjeska Milli Parkı'nın çekirdeğini oluşturmuştur. Ülkede milli parklar 1.730 km², bölgesel parklar 4.500 km², değerli doğal alanlar 1.200 km², anıt parklar 100 km², sulak alanlar, kıyı alanları, doğal ve yapay göller 440 km², korunan diğer doğal alanlar yaklaşık 350 km²'lik bir yer kaplamaktadır. Sırp Cumhuriyeti'nde ise toplam 24.632 hektarlık alana sahip 21 korunan alan belirlenmiştir. Bunlar arasında Hutovo blato, Močvara Bardača ve Livanjsko polje Ramsar alanı niteliğindedir. Ancak bütün bu çabalara rağmen çalışmalar yetersiz kalmış, Bosna Hersek topraklarının yalnızca %2,6'lık bir kısmı koruma altına alınabilmiştir. Bu durumun yaşanmasındaki esas nedenler doğal kaynakların aşırı kullanımı, habitatların tahribatı ve yaşanan savaş ve sonrasında görülen çevresel bozulmadır. Diğer taraftan ülkede 4 ulusal park, başlıca 8 doğal park bulunmaktadır. Ulusal parklar: Sutjeska, Kozara, Una ve Drina; doğal parklar: Hutovo Blato, Blidinje, Bardača, Vrelo Bosne, Trebević, Miljacka Kanyonu, Skakavac ve Bijambare'dir (Gekić vd., 2022).

2. BÖLÜM: BOSNA HERSEK’İN BEŞERİ VE EKONOMİK COĞRAFYASI

2.1. Tarihi Coğrafyası

Bosna Hersek, birçok ulusun içerisinde yaşadığı karma ve zengin bir kültürü içinde barındıran bir tarihe sahiptir. Eski zamanlara kadar uzanan çeşitli tarihi özellikleriyle ve Yugoslavya’nın dağılma süreciyle itibaren şekillenen yakın tarihi özellikleri dikkate alınarak Bosna Hersek’in tarihi XX. yüzyıl öncesi ve XX. yüzyıl sonrası şeklinde iki gruba ayrılarak incelenmiştir.

2.1.1. XX. Yüzyıl Öncesinde Bosna Hersek

Bosna Hersek’in günümüz sınırları içerisinde Paleolitik döneme kadar uzanan yerleşim yerlerine rastlanmıştır. Nitekim Bosna’nın kuzeyinde bulunan Makljenovac ve Kulaşi’de yapılan kazılarda bu dönemlere ait izler taşıyan yaşam alanlarının bulunması bu duruma örnek teşkil etmektedir. Bu bölgede bulunan mağaralarda çeşitli oymalar, taş aletler ve muhtelif takılar bulunmuştur. Bulunan tüm bu unsurlar Musteryen kültürüne aittir. Yaklaşık 25.000 yıl önce Avrupa’ya göç eden ilk insanlar soğuk iklim koşullarından kaçarak Fransa ve İspanya’daki Pirenelere, Ukrayna’ya ve Balkanlara sığınmışlardır. Balkanlara sığınan grup Bosna’ya ve burada bulunan Dinarik Alplerinin korunaklı vadileri boyunca yerleşmişlerdir. Buraya yerleşen grup daha sonra bu bölgeden dışarı pek fazla göç etmemiştir. Bir taraftan bu çağdaki topluluklar aralarında kolektif çalışmayla üretken bir dönem geçirip tarıma ve el işçiliğine dayalı alanda katkılarda bulunmuştur. Bunun sonucunda mahalle adı verilen küçük topluluklar kurmuşlar ve arkeolojik çalışmaların ışığında bu topluluk birimlerinin Balkanlar ve muhtemelen Avrupa anakarasında görülen ilk mahalle oldukları bulgusuna varılmıştır. Bu mahalleler Bosanska Gradiska bölgesinde yapılan arkeolojik kazı çalışmalarının da gösterdiği gibi Neolitik döneme kadar devam etmiştir. Bununla birlikte Bosna-Hersek'teki tarım öncesi toplum, büyük ölçüde Avrupa'ya yayılan ana seyahat yollarından izole olmaları ve yerel halkın kalıcı ılıman iklime yerleşme arzusu nedeniyle herhangi bir baskıyla karşılaşmamış ve böylece bu durum Bosna toplumunun oluşmasına zemin hazırlamıştır (Mirza, 2018; Malcolm, 1994).

Arkeolojik alışmalar, Bosnalıların nehirlerin yakınına yerleştiklerini ve mağaralardan birbirine yakın ahşap evlere geçtiklerini göstermektedir. Bosna’da bu dönemde birçok ev aile aktiviteleri için uygun büyüklükte avlulara sahip olmuştur. Bu avlular bugün Bosnalı ve Herseklilerin "avli" olarak bilinir ve evlerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Evlerin kümeler halinde inşa edilmesi Bosna Hersek’in birçok bölgesinde yaygındı ve bu ev kümeleri, yaşayan toplulukları Balkanlardaki en eski mahalleler ve Avrupa anakarasındaki ilk mahalleler olarak ayırmıştır. Neolitik döneme ait yerleşim yerleri Bosna ve Neretva nehri vadilerinde ve onların kolları boyunca uzanmış şekilde karakterize edilmektedir. Hersek’te Adriyatik ve Bosna’da Panunyan olmak üzere iki ana kültürel bölgeye ayrılmışlardır. Ayrıca bu dönem Bosna Hersek sınırlarında  evre halinde görülebilmektedir, bunlar; Gornja Tuzla’daki yerleşimler (Starevo kültürü), Mostar yakınlarındaki Zelena peina (Impresso kültürü) ve Kakanj yakınlarındaki Obre I’dir (karma kültür). En nemlisi Kakanj kültürüdür. Yerleşimlerin çoğu geç Neolitik döneme ait olup bunlardan en nls Saraybosna yakınlarında bulunan Butmir’dir. Ayrıca bu dönemde madencilik ve metalürji alanındaki ilk ekonomik faaliyetlere rastlanmıştır. Erken dönem Bosna toplumu kendi kendilerini yönetebilme kabiliyetine sahip olmuş ve bir taraftan bölgesel kimliklerini korumuşlardır. Birbirleriyle gelenek ve sanat alışverişinde bulunmuşlar ve uzak topluluklarla ticaret yapmışlardır. Örneğin, yapılan arkeolojik kazılarda bulunan deniz kabukları Adriyatik kıyısındaki topluluklarla ticaret yapıldığına dair bir kanıt olarak belirlenmiştir (Malcolm, 1994).

Tunç ağı’nda (M 1800 ile 800) Bosna, Yukarı Panunya ve Avrupa’nın diğer bölgelerinden gelen kabilelerin göçüne sahne olmaya başlamıştır. Bu glerden biri Hint-Avrupa kabilelerinden oluşan İilir gruplarına aittir. İilir kabilelerinin çoğu küçük ve istilacıların saldırılarına açık olmuştur. Ancak yerleştikçe bu kabileler yerel leheyi benimseyerek birbirleriyle ve yerel halkla bir arada yaşamanın ve iş birliği yapmanın yollarını aramışlardır. rgtlenmeleri ve hiyerarşik komuta ve sosyal yapıları nedeniyle İilirler, Bosna Hersek’in yerli topluluklarından önemli ölçüde farklılıklar barındırmışlardır. Diğer taraftan, dağlık alanlara kurulan yerleşimler ve tepelerdeki kalelerle karakterize edilen Tunç ağı’nda Urnfield kültürünün etkisiyle birçok yerleşim yeri ve nekropoller kurulmuştur. Orta Bosna kültürü gelişmiştir (Mirza, 2018).

Demir ağı, Bosna Hersek’te M.. 8. yüzyılın ortalarından itibaren gözlemlenmiştir. Bu dönemde yerleşimler ekseriyetle tepelik alanlarda kurulmuştur. Bunlardan en nlleri

Bugojno'daki Pod ve Stolac yakınlarında bulunan Gradina'dır. Pod yerleşiminde demir yatakları işletilmiş ve buna bağlı demir işlemeciliği gelişmiş olup diğer yerleşimlere ihracatı söz konusu olmuştur. Yine Pod yerleşiminde bulunan bir kalede en eski yazılı anıt keşfedilmiş olup M.Ö. 6. yüzyıldan kalma bir vazo olan bu eser üzerinde Etrüsk-Umbria dilinde bir yazıt bulunmaktadır. Bu dönemde Bosna'nın orta kesimi olmak üzere Vrbas, Sana ve Una nehirleri çevresindeki tüm bölgede demir üretimi gelişmiş ve ticari faaliyetler yoğunlaşma göstermiştir. Diğer taraftan Bosna Hersek'ten geçen yollar ticaret ve seyahat yolları olarak hizmet vermiştir. Bu seyahat yolları toplulukları birbirine bağlayarak dil, fikir ve kültür paylaşımına katkı sağlamıştır (Mirza, 2018).

Antik Çağ'a gelindiğinde bu dönemin en önemli faktörü Bosna'ya yapılan göç akınları olmuştur. Bosna Hersek, kuzeye yerleşen Panunyalılar, batıya yerleşen İlirler, doğu ve güneye yerleşen Traklar ile Bosna'daki kültürü etkileyen ve bunun belirleyici bir unsuru olan güneye yerleşmiş Helenler için bir sığınak görevi görmüştür. Bunların dışında Romalılar, Keltler ve Avrupa'nın diğer bölgelerinden gelen göçebeler Bosna Hersek ve çevresine yerleşmişlerdir. Diğer bir önemli olay İlirya devletinin kurulması olmuştur. Helenizm akımının etkisi altında gelişen İlirya devletinin dönemi "İlirya Helenizmi" olarak da adlandırılmaktadır. İlirler, Romalılar ile birçok savaş yapmışlar ve bunun sonucunda Bosna Hersek Romalıların hakimiyetine girmiştir. M.S. 313'teki Milano Fermanı'ndan sonra Roma ve Bizans imparatorluklarındaki Hristiyanlar devletten misilleme tehdidi olmadan inançlarını yerine getirebilmişlerdir. Bu durum Hristiyanlığın Dalmaçya, Hersek ve Bosna'nın merkezi dahil olmak üzere imparatorluk genelinde daha hızlı bir şekilde büyümesine olanak sağlamıştır. Ancak Diocletian'ın Hristiyanlara yönelik acımasız baskılarına rağmen Hz. İsa'nın takipçileri Roma ve Bizans idamlarının ulaşamayacağı Bosna Hersek'e sığınmışlar ve burada Bosna Kilisesi'ni kurmuşlardır (Pavlowitch, 1996; Carmichael, 2015). Böylelikle Bosna, Hristiyanlar için güvenli bir sığınak görevi görmüştür. Ardından Antik Çağ'ın geç döneminde Bosna Hersek topraklarında Hristiyanlık dini daha fazla yayılış göstermeye başlamıştır. Yine bu dönemde antik kültür M.S. 4. yüzyıldan 6. yüzyıla kadar Germen ve Moğol topluluklarının göç hareketleriyle önemli ölçüde değişime uğramıştır. Diğer taraftan Romalılar tarafından Bosna topraklarında Avar ve Slav istilalarına karşı sığınaklar, kaleler ve surlar inşa edilmiştir (Mirza, 2018).

Bosna Hersek topraklarında Orta Çağ iki ayrı döneme ayrılmıştır ve bunlar 459'da Doğu Gotlarının bölgeye girmesiyle Avarlar ve Slavların istilaları ile belirginleşen eski dönem ve Slavların nihai istikrarı ile karakterize edilen genç dönemdir. Doğu Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasının akabinde Avar ve Slav grupları Bosna'yı uzun yıllar işgal etmişler ve yerleşip yerel halkla beraber yaşamaya başlamışlardır. Orta Çağ'da görülen en önemli olay daha sonra Balkanların en güçlü siyasi varlıklarından biri haline gelecek olan Bosna Banlığı'nın kurulmasıdır. Yaklaşık 8. yüzyılın sonlarında kurulan Bosna Banlığı (1377'den itibaren krallık olarak) 1463'teki Osmanlı hakimiyetine kadar ayakta kalabilmiştir. Bosna adından ilk kez 10. yüzyılın ortalarında Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio* adlı eserinde, Bosna'dan (Bosona), Bosnalıların (Bošnjani) yaşadığı küçük bir ülke olarak bahsetmiştir. 9. yüzyılın sonunda Bosna gelişmiş feodal özelliklere sahip bir devlet haline gelmiştir. Hükümdarlar "Ban" unvanıyla devleti yönetmiştir. Dönemin en ünlü hükümdarı Kulin Ban'dır (1180-1204). Ban Kulin olarak da bilinen hükümdar, Bosna'ya barış getirerek Macarlar ile Bizanslılara karşı özerklik sağlamıştır. Kulin Ban Antlaşması ile Dubrovnik şehriyle ticaret bağı kurmuş ve özerk ekonomi politikaları benimsemiştir. Devletin dini mezhepler üzerindeki korumasını genişleterek inanç özgürlüğünü garanti altına alan ilk nitelikteki uygulamaları yürürlüğe koymuştur. Daha sonra Ban Tvrtko I. Kotromanić'in kral olarak taç giymesinden sonra (1377) hükümdarlar 1463'e kadar kraliyet unvanını taşımış, Bosna Banlığı yerini Bosna Krallığı'na bırakmıştır. İlk kral Kotromanić (1353-1391) zamanında Bosna Krallığı yükseliş yaşamıştır. Krallık bağımsız, ekonomik olarak gelişmiş ve askeri açıdan güçlü ve istikrarlı bir yapıya kavuşmuştur. Orta Çağ Bosna'sı İlyrya, Roma ve Germen kültürünün güçlü ana hatları ve Slav kültürüyle beraber Frank, Bizans, Macar ve Akdeniz kültürüyle birlikte harmanlanarak karmaşık bir yapıya kavuşmuştur. Bosna aynı zamanda oldukça gelişmiş yabancı etkilere ek olarak kendi kültürel yapısını ve tarzını da geliştirerek özgün bir Bosna kültürel mirasına sahip olmayı başarmıştır. Bosna usulü yapılan Bosna tarzı ürünler Orta Çağ Bosna'sının sınırları ötesinde Venedik ve diğer Avrupa ülkelerine taşınmıştır. Diğer taraftan Bosnaca, Yunanca, Latince, İtalyanca ve Bosna Kirili (Bosančica) yazısının kullanıldığı Bosna'da okuryazarlığın gelişmesi yerli Bosna edebiyatının da paralel olarak gelişmesine katkıda bulunmuştur (Carmichael, 2015; Pavlowitch, 1996).

Orta Çağ Bosna mimarisi -diğer Avrupa ülkelerinde olduğu gibi Romanesk ve Gotik tarz ağırlıklı- savunma kalelerinde, hükümdar saraylarında (Bobovac, Blagaj ve Jajce gibi) ve soyluların yazlık ve kışlık konutlarında (Kuknje ve Samobor gibi) yapı malzemesi olarak taş kullanılmış olup yapı kültüründe önemli bir noktaya sahiptir. Orta Çağ Bosna'sının kültürel ve sanatsal ifadesinin en önemli sembolü stećak mezar taşlarıdır. 2016 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne alınan bu özgün taş yapılar Bosna Hersek'in Orta Çağ'ı yansıtan ulusal bir semboldür (Carmichael, 2015).

Kral Stjepan Tomaš'ın iktidara gelmesiyle Bosna'da mezhep çatışmaları görülmeye başlandı. Papanın baskısıyla kral Stjepan Bosna'daki Bosna kilisesine mensup Hristiyanlara zorla Katolikliği kabul ettirmeye çalışmıştır. Tüm bu mezhep çatışması arasında Osmanlı tehdidi varlığını arttırarak devam etmiştir ve yıl 1463'e geldiğinde Osmanlı, Bosna Hersek topraklarında net bir hakimiyet kurabilmiştir. Bosna'daki Osmanlı dönemi Bosna Krallığı'nın yıkıldığı 1463 yılından 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşması'na kadar sürmüştür. Osmanlı dönemi Bosna Hersek tarihinde önemli bir yer tutmakla birlikte bugünkü Bosna Hersek toprakları için çok sayıda dini, kültürel, siyasi ve askeri etkileri olmuştur. Ortodoksluk tüm ülkeye yayılmış olup Yahudilik ilk kez ortaya çıkmıştır. Bosna kökenli siyasetçi ve düşünürlerin etkileri kendi vatanlarının sınırları dışına kadar çıkmıştır. Saraybosna ve Mostar gibi şehirler kurulmuş, Mostar Köprüsü, Gazi Hüsrev Bey Cami, Ferhat Paşa Camii'si gibi mimari yapılar inşa edilmiştir. Aynı zamanda Bosna Hersek'in sahip olduğu modern sınırları yine Osmanlı döneminden kalmadır (Djurđjević, t.y.).

Bosna Hersek'in İslamiyet ile tanışması Orta Çağ dönemine denk gelmektedir. O dönemde Bosna topraklarının hakimiyetini elinde bulunduran Bizans'ın iç bölgelerinde yaşayan Bosnalı ve Hersekli Bogomiller, Güney Avrupa'daki İslam'la tekrar tekrar temas kurmuşlar ve bu da sonunda erken dönem Bosna ve Hersek toplumunun İslam'a en başarılı ve sürekli dönüşümüne yol açmıştır. Bulgar etkilerinin yanı sıra Bogomiller, doğrudan İslami ideolojiye maruz kalmışlardır. İslam'ın monoteistik cazibesi yerel entelektüeller ve dini liderler arasında, özellikle de Bosna'nın gelişmekte olan Hristiyan kilisesinden izole edilmiş olanlar arasında yankı bulmuştur. Onuncu yüzyıl Bosna Hersek'inde İslam'a geçenlerin sayısı bilinmemekle birlikte Bulgarlar, Bosna Hersek'e göç ettikçe İslami bilgi ve geleneği ülkeye daha fazla getirmişlerdir (Mirza, 2018).

Bosna Krallığı'nın 1463'teki nihai çöküşünden önce Osmanlılar halihazırda bölgenin büyük çoğunluğuna hakimiyet sağlamıştır. Bu bölgede merkezi Vrhbosna'da (bugünkü Saraybosna'ya yakın) olan yeni bir idari birim olan Bosna Sancağı kurulmuştur. Dönemin hükümdarı olan Herceg Stjepan, kaybedilen yerleri geri almak isterken Osmanlılar kıyı kesiminin küçük bir bölümü hariç tüm Hersek'in işgal ederek 1470 yılında Hersek Sancağı'nı ilan etmişlerdir. İki sancak da Rumeli eyaletine bağlanmıştır. Daha sonra Una ve Bihać bölgelerine saldırarak 1592'de bunları anavatana katıp yaklaşık bir buçuk asırdan fazla süren Bosna'nın fethini tamamlamışlardır. Diğer taraftan on altıncı yüzyılın sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişimindeki ilerleme Bosna'ya da yansımıştır. İstikrarlı bir düzen inşa edilmiştir; toprak işlenmiş, gelirler düzenli ve sıkı bir biçimde kontrol edilmiştir. Şehirler ve ekonomileri hızla gelişmeye başlamıştır. Böylece Saraybosna, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarındaki en büyük şehirlerinden biri haline gelmiş ve Mostar, Banja Luka, Foča, Livno gibi şehirler gelişme imkânı bulmuştur. Ancak aynı yüzyılın sonlarında etkisini gösteren kriz on yedinci yüzyılda da devam ederek gelir kaynaklarının kurumaya başlamasına yol açmıştır. Derinleşen kriz ve halkın alt kesiminin fakirleşmesiyle köylü çiftçiler isyanlar başlatmışlardır. Osmanlı'nın Avrupa'daki savaşlardan yenilgiyle ayrılmasının neticesinde Bosna'da birtakım özerklik hareketleri görülmeye başlanmıştır. Bu hareketlerin önde gelen ismi "Bosna Ejderi" olarak bilinen Yüzbaşı Hüseyin Kaptan Gradašćević'tir. Gradašćević, Osmanlı İmparatorluğu hizmetinde bir askerdir. 1831 yılında Bosna özerklik hareketinin başına seçilerek Osmanlı vezirini ve idari yetkililerini görevden alarak kendisini paşa ilan etmiştir. Bosna Vilayeti'nin sınırlarını güvence altına almıştır. Ancak Osmanlılar ile giriştiği savaşlardan bir süre sonra yenik düşerek etki gücünü kaybetmiş ve böylelikle Bosna, Avusturya ve Venedik'in doğrudan saldırılarına açık hale gelmiştir. Son olarak, patlak veren milliyetçilik isyanlarıyla Bosna Hersek Osmanlı'dan tamamen kopararak 1878 Berlin Kongresi'yle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu himayesine fiilen alınmıştır (Carmichael, 2015; Pavlowitch, 1996).

2.1.2. XX. Yüzyıl ve Sonrasında Bosna Hersek

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa seferlerinden peyderpey mağlubiyetlerle dönmesinin akabinde imzalanan bir dizi anlaşmalarla Rumeli topraklarını kaybetmesi üzerine Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bosna Hersek'i 1878 Berlin Antlaşması'ndan

sonra kendi himayesine almıştır. Avusturya-Macaristan'ın işgali 29 Temmuz 1878'de başlamış ve aynı yılın 20 Ekim'inde işgal tamamlanmıştır. Bosna halkı bu duruma şiddetli olarak direniş gösterse de sonunda bu direniş iki buçuk ay gibi kısa bir sürede kırıldı ve 5 Ekim 1908'de kesin olarak imparatorluk topraklarına dahil olmuştur. 1878'deki işgalin ardından Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bosna Hersek'i tekrar ekonomik ve kültürel açıdan iyileştirmek için bir dizi yönetim sistemi üzerinde çalışmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun geride bıraktığı demode düzenin modernizasyonu sağlanmaya çalışılmıştır. Öncelikle Bosna Hersek'teki yollar ve ulaşım araçları çok ilkel olduğundan sömürüyü kolaylaştırmak ve ülkenin sahip olduğu doğal kaynak zenginliğini Sırbistan ve Karadağ ile ilişkilendirmek amacıyla yolların yenilenmesi ve inşasıyla işe başlanmıştır. Daha sonra ormancılık, madencilik geliştirilmiş ve bunlara bağlı endüstri kolları kurulmuş ve hatta Bosanski Brod'da bir petrol rafinerisi kurularak ithal petrolden ham petrol rafine etme faaliyetlerine bile başlanmıştır. Öte yandan Avusturya-Macaristan yönetimi sırasında Bosna-Hersek çeşitli şekillerde sömürülmüştür. Sahip olduğu doğal kaynakları nedeniyle özellikle doğal kaynak açısından öne çıkan bölgelerden birine sahip Saraybosna ve civarında maden alanlarının ve ormanların yoğun bir şekilde araştırılması ve sömürülmesi faaliyetleri yoğun olarak gerçekleştirilmiştir. Ancak tüm bu sonuçlara rağmen Bosna Hersek'te gerekli düzeyde bir sanayileşme sağlanamadığı gibi ağırlıklı olarak tarımsal ülke konumunda kalmış ve sonuç olarak Avusturya-Macaristan için Bosna Hersek, tüm doğal kaynakları için sömürülmesi gereken bir koloni olmuş ve bu nedenle geniş bir hammadde kaynağına dönüştürülmüştür (Malcolm, 1994).

İmparatorluk, modernizasyon sürecinde birtakım kültürel zorluklar yarattıkça ve kendi siyasi iradelerini halka dayattıkça Sırbistan'daki pan-milliyetçi direniş ivme kazanmıştır. Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i ilhak etmesiyle Sırp, tarihten beri hayalini kurduğu 'Büyük Sırbistan' ideolojisini gerçekleştirmek için Bosna üzerinde Avusturya-Macaristan ile çıkar çatışmasına girmişlerdir (Özkan, 2016). Akabinde bu durum, Avusturya arşidükü Franz Ferdinand ve hamile eşi Sofia'nın 28 Haziran 1914'te 'Genç Bosna' adlı gizli örgüt üyesi Bosnalı Sırp Gavrilo Princip tarafından suikaste uğramasına neden olmuş ve nihayetinde Avusturya-Macaristan, Sırbistan'a 28 Temmuz'da savaş ilan etmiş ve hemen ardından I. Dünya Savaşı patlak vermiştir. Savaş sonucu ölen ve kaybolan Bosnalıların sayısı 100.000'in üzerindedir. Savaşın sonunda yoksulluk ve sefalet baş göstermiştir. Diğer taraftan bu karışıklıklarla eşzamanlı olarak Yugoslav sorununun

Sırbistan Krallığı'nı Habsburg Monarşisi'nin Güney Slav ülkeleriyle birleştiren ortak bir Yugoslav devleti (Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı) kurulması şeklinde çözülmesi süreci devam etmiştir. Bosna Hersek'in özerkliği korunarak Macaristan'a bağlanması önerilse de Bosna'daki Genç Bosnalı siyasetçiler ve entelektüeller Yugoslav yönelimini benimsemiştir. Nitekim 1 Aralık 1918'deki birleşme yasası ile Bosna Hersek birleşik Yugoslav krallığının bir parçası haline gelmiştir.

Krallığın kurulmasının akabinde 1919-1945 arası Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı dönemi olarak Bosna tarihinde yer tutmuştur. Bu dönemde Bosna'daki siyasi yapıda mülk sahipliği ve daha fazla siyasi partinin kurulması konusundaki sosyal ve ekonomik çatışmalar baş göstermiştir. Bu çatışma ve kargaşanın arasında II. Dünya Savaşı patlak vermiştir. Başlarda Yugoslavya, Üçlü İttifak'a katılsa da bir hükümet darbesi sonrası bu ittifaktan ayrılmıştır. Duruma tepki gösteren Adolf Hitler, Yugoslav devletine saldırarak burayı işgal etmiştir. Nazi güçlerinin ele geçirdiği Yugoslavya'da Bosna Hersek, Alman ve İtalyan güçleri tarafından kontrol edilmiştir. Daha sonra Mihver Güçleri, faşizm yanlısı Bağımsız Hırvatistan Devleti'ni kurmuş ve bu devlet adı altında kurulan Hırvat Ustaşa birlikleri olarak bilinen Nazi yanlısı grupları kullanarak yaklaşık 400.000 Yahudi, Sırp, Boşnak ve Roman nüfusa karşı sistematik bir soykırım gerçekleştirmiştir. Sırp'lar da bir misilleme yaparak Hırvat ve Müslümanları öldürmüştür. Bunun üzerine 1941 yılının başlarında Josip Broz Tito liderliğindeki Yugoslav Komünistleri (kısaca Partizanlar) çok yönlü bir direniş hareketi başlatmışlardır. Buna yönelik olarak Partizanların kontrolü altındaki bölgelerin idare edilmesi için 26 Kasım 1942'de Yugoslavya Anti-Faşist Ulusal Kurtuluş Konseyi (Antifašističko vijeće Narodnog Oslobođenja Jugoslavije - AVNOJ) kurulmuştur. Kurulan bu örgüt aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Yugoslavya için muvakkat bir müzakere organı görevi görmüştür. Diğer yandan, Tito'nun Partizanları Bosna ve Sırbistan'lı Naziler ile onların Hırvat müttefiklerine ve Çetniklere karşı savunmada etkili olmuşlardır. 1943'ten itibaren müttefik güçler Partizanları destekleyerek bağımsızlık savaşında başarı elde etmelerine yardımcı olmuşlardır (Carmichael, 2015).

Diğer taraftan, Bosna Hersek'te Kasım 1943'te kurulan ve Yugoslav Anti-Faşist Konseyin bir parçası olan Bosna-Hersek Anti-Faşist Devlet Ulusal Kurtuluş Konseyi (Zemaljsko Antifašističko vijeće Narodnog Oslobođenja Bosne i Hercegovine - ZAVNOBiH) kurulmuş ve bu konsey sayesinde Bosna'daki faşizm karşıtı hareketin en

yüksek idare makamından yönetimi sağlanmıştır. Konseyin amacı; Bosna Hersek bölgesindeki direniş hareketinin koordine edilmesi ve savaş sonrası ülkenin geleceğine yönelik temel kararlar alınması olmuştur. AVNOJ ile koordineli çalışan ZAVNOBiH, 25 Kasım 1943'te Bosna Hersek'in herkesin eşit olduğu Sırp, Hırvat ve Boşnak nüfustan oluşan bir topluluk olduğunu deklare etmiştir. Bosna Hersek'te bu tarih Ulusal Gün olarak kutlanmaktadır. Aynı tarihte AVNOJ, Jajce'de tarihi sınırları Osmanlı dönemine kadar uzanan Yugoslavya Federasyonu içinde bir cumhuriyet olarak Bosna Hersek'i kurmuştur. Savaşın sonunda Yugoslavya'nın kurulmasından sonra 1946 yılında Bosna Hersek'i yeni Yugoslav devletinde bir cumhuriyet olarak resmen tanıyan yeni bir anayasa kabul edilmiştir. Böylelikle Bosna Hersek, siyasi bütünlüğünü geri kazanmış ve Yugoslavya sınırları içerisinde federal devlet statüsü elde etmiştir. Yugoslavya ise Slovenya, Hırvatistan, Sırbistan, Karadağ, Bosna Hersek ve Makedonya olmak üzere altı cumhuriyetten, Kosova ve Voyvodina olmak üzere iki de özerk vilayetten oluşmuştur. Josip Broz Tito sık sık Bosna'nın bölünmez olduğunu ve onun Sırlara, Hırvatlara ve Müslümanlara ait olduğunu vurgulamıştır (Malcolm, 1994).

Savaş sonrasında Bosna Hersek en büyük endüstriyel gelişmesini Komünist dönemde yaşamıştır. Bu nedenle fabrika bacaları endüstriyel gelişime dayalı modern Bosna'nın bir sembolü olarak ülke armasında yer almıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden birkaç yıl sonra yeniden yapılanma süreci kapsamında yeni demiryolları, karayolları, fabrikalar ve hidroelektrik santralleri inşa edilerek harap olan ülkenin inşasına başlanmıştır. Özellikle metalürji, özel amaçlı makine, gıda, tekstil, ilaç üretimi, elektrik enerjisi sistemi, yeni şehirler, okullar ve yüksek öğrenim kurumları, hastaneler ve sağlık merkezlerinin inşası, tüm nüfus için sağlık ve sosyal koruma sistemlerinin kurulması gibi tesislerin gelişimine önem verilmiştir. Buna mukabil komşu cumhuriyetler Hırvatistan ve Sırbistan'a kıyasla Bosna Hersek'in kalkınmasına çok daha az yatırım yapılmıştır.

Diğer taraftan 1940'ların sonlarından 1960'lara kadar sistematik olarak Müslümanlara yönelik bir baskı durumu söz konusu olmuştur; okullar kapatılmış, cemaatler ve İslami literatür yasaklanmış, kılık kıyafete dair düzenlemeler getirilmiştir. Bu durum Yugoslavya'nın Bağlantısızlar Hareketi'ne katılmasıyla biraz yumuşamış olsa da Müslüman halka yönelik diğer halklarla arasında bir eşitlik oluşmasına müsaade verilmemiştir. Bu nedenle birçok Müslüman muhtelif nedenlerle hapse atılmış ve zulme uğramıştır. Sosyalist Bosna Hersek'te hayatın her alanında yüksek mevkiler hep Sırp ve

Hırvatların elinde kalmıştır. 1971 yılında Tito'nun İslam dinine mensup çoğunluk nüfusu tanıma kararını alması yumuşamanın ilk adımı olmuştur.

1970'lerin ortalarından itibaren Bosna Hersek ekonomik, kültürel, siyasi ve sportif alanlarda giderek artan bir ilerleme kaydetmiştir. Saraybosna bir metropol haline gelmiştir. Tuzla, Zenica, Mostar, Banja Luka, Velika Kladuša'da çeşitli fabrikalar, kombinalar inşa edilmiş ve dünya pazarına açılma süreci başlamıştır. Bosna Hersek Federal Cumhuriyeti'nin YSFC'deki (Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti) ve dünyadaki önemi Saraybosna'nın 1984 Kış Olimpiyatları'na ev sahibi olarak seçilmesiyle tescillenmiştir. Parlak geçen 1970'lerin arkasından 4 Mayıs 1980'de Ljubljana'da Yugoslavya'nın lideri Josip Broz Tito'nun ölmesinin ardından Komünistler Birliği içinde merkeziyetçi ve federalist görüş arasında bir ayrışma yaşanmıştır. Aynı durum Sırpalar arasında Büyük Sırbistan'a yönelik ortaklığın güçlendiği Müslümanların ise federalizm, özerklik ve reformizm için çabaladığı Bosna Hersek Komünistler Birliği için de geçerli olmuştur. (Malcolm, 1994).

1988 yılının sonunda YSFC'deki anayasal düzen çökmeye başlamıştır. 1990 yılında tüm Yugoslav cumhuriyetlerinde parlamento seçimleri yapılmıştır. Bosna Hersek'te 18 Kasım 1990'da yapılan ilk çok partili seçimlerde Demokratik Eylem Partisi (SDA), Sırp Demokratik Partisi (SDS) ve Hırvat Demokratik Birliği (HDZ) en çok oyu almıştır. Alija İzzetbegović Bosna Hersek'te seçilen ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Sonrasında Yugoslavya'yı yeniden örgütlemeye yönelik tüm girişimler başarısız olunca 25 Haziran 1991'de Slovenya ve Hırvatistan bağımsızlıklarını ilan ederek Yugoslavya devlet birliğinden ayrıldılar. Bosna Hersek'in bağımsızlığı için referanduma gidilmesi kararından önce 15 Ekim 1991 tarihinde Bosna Hersek Cumhuriyeti'nin Egemenliğinin Yeniden Tesisi Yasası kabul edilmiştir. Bosna Hersek'i tanıyan ilk ülke Bulgaristan olmuştur. 6 Nisan 1992'de Bosna Hersek, Brüksel'de yapılan Avrupa Topluluğu Bakanlar Konseyi oturumunda uluslararası alanda resmen tanınarak YSFC ile olan bağı tamamen kesilmiştir. Hemen ardından Bosna Hersek, 22 Mayıs 1992'de Slovenya ve Hırvatistan ile birlikte 177. üye olarak Birleşmiş Milletler'e dahil olmuştur. 1992'den itibaren "Müslüman" olarak belirtilen etnik grubun adı tekrar "Boşnak" olarak kayıtlara geçilmeye başlanmıştır (Carmichael, 2015).

Tüm bunlar vuku bulurken silahlı çatışmalar Kasım 1991 gibi erken bir tarihte, Yugoslavya'nın resmi ordusu olan Yugoslav Halk Ordusu'nun (JNA) Trebinje'deki

Ravno köyüne ve başkent Saraybosna'ya yapılan saldırılarla başlamıştır. Bosna Hersek hükümeti, ülkede baş gösteren silahlı çatışmalara karşılık vermek ve ülke savunmasını gerçekleştirmek amacıyla 15 Nisan 1992'de resmi silahlı gücü olarak Bosna Hersek Cumhuriyeti Ordusu'nu kurmuştur. Diğer taraftan 1992'de kurulan Sırp Cumhuriyeti'ne (orijinal adı Bosna Hersek Sırp Halkı Cumhuriyeti) ek olarak 1993'te sözde Herceg-Bosna Hırvat Cumhuriyeti kurulmuş ve Bosna Hersek fiili olarak üç etnik bölüme ayrılmıştır.

Yugoslav Halk Ordusu, Bosnalı Sırp paramiliter gruplarla birlikte Bosna Hersek'in başkenti Saraybosna'yı en uzun kuşatma süresi olarak savaş tarihine geçen 1425 gün boyunca kuşatma altında tutmuştur. Başkentin işgali Birleşmiş Milletler Barış Güçleri'ne rağmen keskin nişancılarla, top atışlarıyla, el bombalarıyla olmak üzere 10.000'den fazla cana mal olmuştur. Devamında Sırp Cumhuriyeti Ordusu Foča, Vişegrad, Bijeljina, Banja Luka, Prijedor ve Doboj gibi şehirleri işgal ettiler. Buralarda yüzlerce Boşnak ve Hırvatı katlettiler. Diğer taraftan Hırvat Savunma Konseyi'nin kontrolü altındaki bölgede Hırvatlar bilhassa Mostar, Travnik, Livno, Ljubuški, Čapljina ve Gornji Vakuf'ta Bosna Hersek Cumhuriyeti Ordusu birlikleriyle çatıştılar. Ünlü Mostar Köprüsü'nün yıkılması da bu sırada vuku bulmuştur. Bir diğer taraftan Fikret Abdić, o dönemki Bosna Hersek hükümetiyle muhalif düşerek 1993 sonbaharında belediye başkanlığını yürüttüğü Velika Kladuša belediyesini ayırarak Boşnak askeri birlikler arasında çatışmaya neden olmuş ve 1995'e kadar varlığını sürdürecektir olan Zapadna Bosna (Batı Bosna) Özerk Vilayeti'ni ilan etmiştir (Carmichael, 2015).

Temmuz 1995'te Sırbistan'ın lojistik desteği ve Sırbistan İçişleri Bakanlığı'nın özerk birimleri olan "Akrep" grubu ve Sırbistan'dan gelen diğer oluşumlarla beraber Sırp Cumhuriyeti Ordusu, Bosna'nın doğusundaki Srebrenica'da Boşnak sivil nüfusa karşı soykırım gerçekleştirmiştir. Burada hayatını kaybedenlerin sayısı kesin olmamakla beraber tahmini 8.000'leri aşmıştır (Mirza, 2018). Savaş neredeyse 1995'in sonuna kadar sürmüş ve en çok Boşnak nüfus acı çekmiş, soykırım ve etnik temizlik yapılmış, Sırp ve Hırvatlar da çok kayıp vermiştir. 0-18 yaş aralığında 7.000'den fazla çocuk öldürülmüştür. Bununla beraber 100.000'den fazla kişi can vermiştir (Alp, 2011; Emgili, 2012). BM Barış Güçleri'nin yetersiz kalması sonrası ABD öncülüğünde NATO müdahalesiyle Sırp güçlerinin direnci kırılmış, NATO hava taarruzu ardından ilerleyişe geçen Bosna Hersek Cumhuriyeti güçleri Sırp'ları geri çekilmeye mecbur bırakılmıştır.

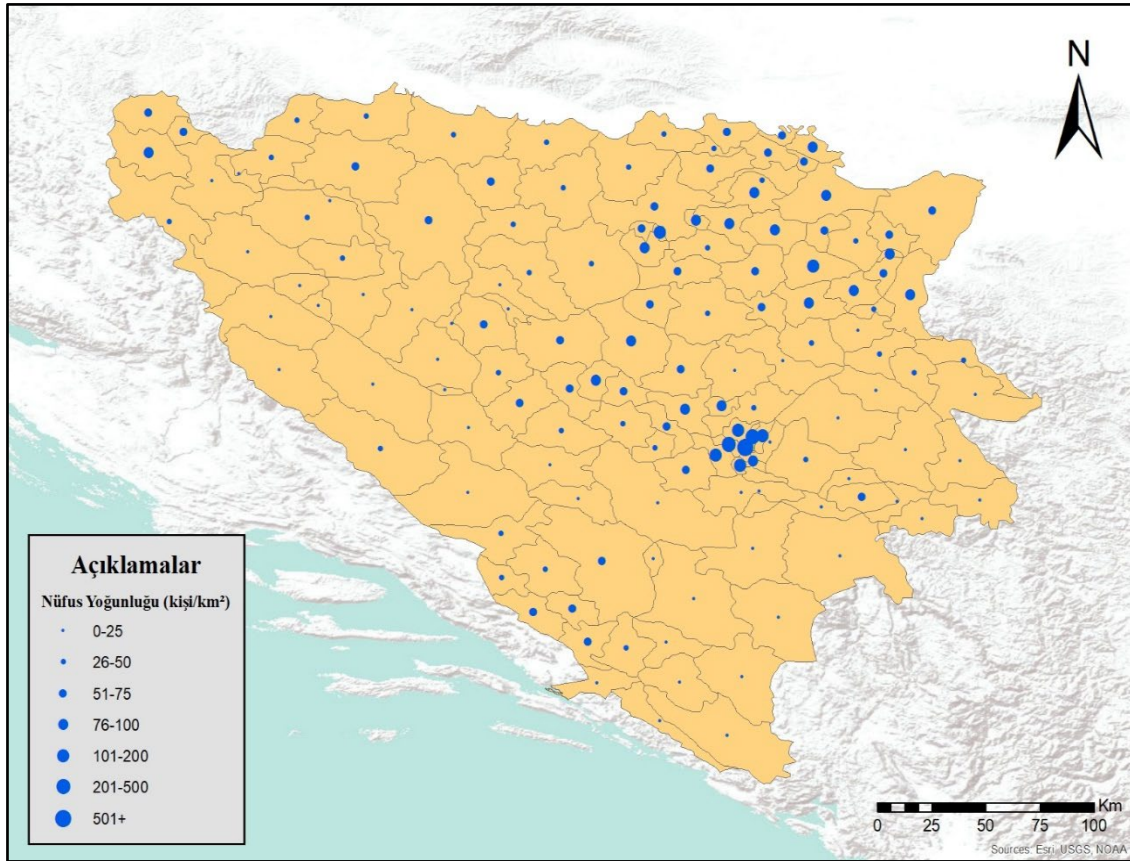
21 Kasım 1995'te Dayton'da (Ohio, ABD) imzalanan barış antlaşması ile savaş son bulmuştur. Antlaşma Bosna Hersek (Alija İzzetbegović), Hırvatistan (Franjo Tudman) ve Sırbistan (Slobodan Milosević) arasında ABD, Fransa, İngiltere, Almanya, Rusya ve AB ülkelerinin şahitliğiyle imzalanmıştır. Antlaşmaya göre Bosna Hersek iki idari birimden (entite) oluşmaktadır: Bosna Hersek Federasyonu (BHF) ve Sırp Cumhuriyeti (SC). Brčko Bölgesi (BB) de 8 Mart 2000'de özerk bir statüye kavuşarak herhangi bir entiteye dahil edilmemiş ancak Bosna Hersek devleti egemenliği altında bırakılmıştır.

2.2. Nüfus Coğrafyası

Bosna Hersek'in sahip olduğu nüfus tarihten gelen iç içe geçmişlik ve karmaşıklık ile karakterize edilir. Nitekim Bosna'nın bugün sahip olduğu insan popülasyonu tarihsel-demografik süreci ve bunun dağılımsal, dinamik ve yapısal farklılıklarını yansıtmaktadır. Bunun yanında ülke nüfusu güncel olarak ilerlemiş bir demografik yaşlanma süreciyle karakterize edilmektedir. Nüfusun kendini yenileme hızının düşmesi, dışa verilen göçler, savaş kayıpları ve verimli bir nüfus politikasının uygulanamaması nüfusun demografik olarak yaşlanmasındaki ana etkenlerdir. Nüfus çok hızlı bir şekilde yaşlanmakta ve bu da demografik eğilimlerle ilgili endişeleri arttırmaktadır. Diğer taraftan negatif göç oranları on dokuzuncu yüzyılın sonlarından beri karakteristik hale gelmiştir. 1965-1980 dönemindeki hızlı sanayileşme ve şehirleşme bile Bosna nüfusunun göç vermesini durduramamıştır. Aynı durum 1992-1995 yılları arasında yaşanan savaş durumu sırasında artarak devam etmiştir.

Ülkedeki nüfus, ülkenin sahip olduğu fiziki özellikleri de göz önünde bulundurulduğunda düzenli bir dağılım göstermemektedir. Ülkenin kuzey, orta, doğu ve güney kesimlerinde jeolojik yapı ve rölyef özelliklerine bağlı olarak nüfusun gelişimi batıya göre daha fazla yoğunlaşma gösterir. Aynı zamanda toprağın nüfus dağılımı üzerindeki etkisi su kaynaklarına paralellik gösterir; Bosna, Vrbas, Drina, Neretva ve Una gibi büyük nehirler ve bunların kolları boyunca toprakların verimli olduğu yerlerde nüfus dağılışı gösterir. Başlıca yerleşim alanları vadilerin orta kesimleri ile Dinarik dağ sisteminin yönüne paralel olarak gelişen Saraybosna, Zenica, Mostar, Bihać, Prijedor, Banja Luka, Bijeljina, Brčko, Tuzla, Bugojno gibi ekonomik kalkınmanın merkezi haline gelen şehirseller yerleşmeler olmuştur. Nüfusun mekânsal dağılımında bölgesel farklılıklar çok belirgindir ve bu durum Bosna Hersek'in temel demografik özelliklerinden biridir. Nüfusun büyük

bir bölümü başkent Saraybosna'nın da içinde bulunduğu ülkenin orta kesiminde toplanmıştır. Toplam nüfusun geri kalanı ülkenin kuzeyi, kuzeydoğusu ve güneyinde dağılış gösterir. Kuzeyde Banja Luka, kuzeydoğuda Tuzla ve güneyde Mostar yoğunluğu yüksek şehirleri oluşturur (Harita 9).

Harita 9: 2013 Yılına Göre Bosna Hersek'teki Nüfus Yoğunluğu

Kaynak: (Statistika, 2013)

Bosna Hersek'in fizyolojik nüfus yoğunluğu 1953 yılında 170 kişi iken 1991 yılına kadar 100 hektarlık toplam ekilebilir arazi başına 275 kişiye yükselmiştir. Bu tarihten sonra nüfus sayısındaki azalma nedeniyle 2013 yılında 100 hektarlık toplam ekilebilir arazi başına 220 kişiye düşmüştür. Ülkedeki ekilebilir arazinin miktarı sürekli olarak azalmaktadır. Ekilebilir arazi 1953'ten 2013'e kadar yaklaşık 108.000 hektara gerilemiş, yüzdeyle ifade etmek gerekirse yaklaşık %6,3 oranında azalmıştır. Buna mukabil nüfus ise %24 oranında bir artış göstermiştir (Gekić vd., 2022). Dolayısıyla Bosna Hersek orta düzeyde fizyolojik nüfus yoğunluğuna sahip ülkelerden biridir. Şehir ölçeğinde ise nüfus bakımından en yüksek yoğunluk Mostar'da, en düşük yoğunluk ise Tuzla ve Banja Luka'da kaydedilmiştir. Hızlı genişlemenin nedenleri Mostar'ın Hersek bölgesi

üzerindeki turistik ve ekonomik açıdan sahip olduğu özelliklerinin getirdiği çekim etkisiyle ilgilidir.

2.2.1. Nüfus Dinamikleri

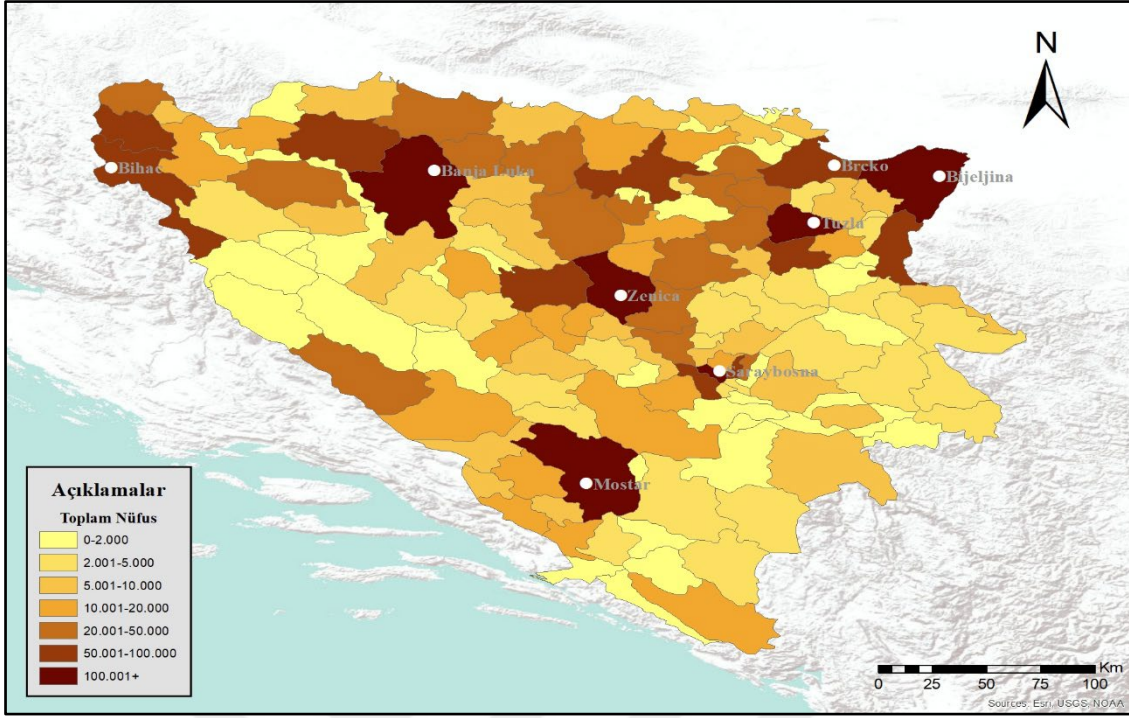
Bosna Hersek tarihinde 1879 yılına kadar olan zaman aralığında güvenilir verilerin olmaması nedeniyle toplam nüfus hakkında kesin bilgiye ulaşmak mümkün olmamıştır. Osmanlı döneminde 1851 yılında ilk resmi nüfus sayımı gerçekleştirilmiş olsa da elde edilen verilerin gerçekte olduğundan daha az miktarda kaldığı varsayılmaktadır. On dokuzuncu yüzyıldan 1990'lara kadar olan süre zarfında ülkenin toplam nüfusunda önemli salınımların olmasının yanı sıra 1992'ye kadar demografik olarak büyüme eğilimi düzenli gerçekleşmemiştir. Ülke içinde ve ülke dışına gerçekleşen yer değiştirmeler, savaşlar sonucu verilen can kayıpları gibi nüfusun gelişimini etkileyen bu faktörler nüfusun demografik olarak büyümesine set vurmuştur. Nitekim Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarının görüldüğü 1910-1921 ve İkinci Dünya Savaşı'nın görüldüğü 1940-1945 dönemine ek olarak, 1992-1995 yılları arasındaki iç savaşta ölüm oranlarının ve iç-dış göçlerin artması bu hususu destekleyen olaylardır. Birinci Dünya Savaşı sırasında yaklaşık 360.000 kişi hayatını kaybetmiştir ve ayrıca bunun 100.000 kadarını 10 yaşından küçük çocuklar oluşturmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sırasında ölen kişi sayısı ise yaklaşık 316.000 olup bu rakamın 174.000'ini siviller oluşturmaktadır (Tanovic vd., 2014; Pobrić, 2015).

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu döneminde dört nüfus sayımı yapılmıştır: 1879, 1885, 1895 ve 1910 yıllarında (Tanovic vd., 2014). 1879 yılında Avusturya-Macaristan tarafından yapılan resmi nüfus sayımına göre Bosna Hersek'in toplam nüfusu 1.158.440 kişiydi. 1885 nüfus sayımına göre ise nüfus 705.000'i erkek ve 631.000'i kadın olmak üzere 1.336.000'di. Nüfusun 493.000'i Müslüman, 71.000'i Ortodoks-Yunan Kilisesi'ne mensup olanlar, 266.000'i Roma Katoliği ve 5.800 Museviler oluşturyordu. Bu dönemde ülkeye 2.300 kişi olmak üzere Avusturya-Macaristan halkından ve 2.200 kişi olmak üzere diğer yabancı devletlerin halkından insanlar yerleştirilmiştir (Freeman ve Consul, 1888). 1879-1885 döneminde nüfus artış oranları yüksek seyrederek yılda ortalama %2,6 ile 1.336.091 kişiye ulaşmıştır. 1910 yılında 1.898.044 kişiye ulaşarak nüfus 1885'teki sayıma göre %42'lik bir artış yakalamıştır (Pobrić, 2015). Doğal nüfus artışının ve kısmen göçün Bosna üzerindeki etkisi İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra daha belirgin olmuştur.

Ancak, nüfus sayımı savaştan üç yıl sonra yapıldığından İkinci Dünya Savaşı'nın kayıpları kısmen gizli kalmış ve kayıpların yerini büyük ölçüde savaş sonrası göç almıştır (Mirza, 2018).

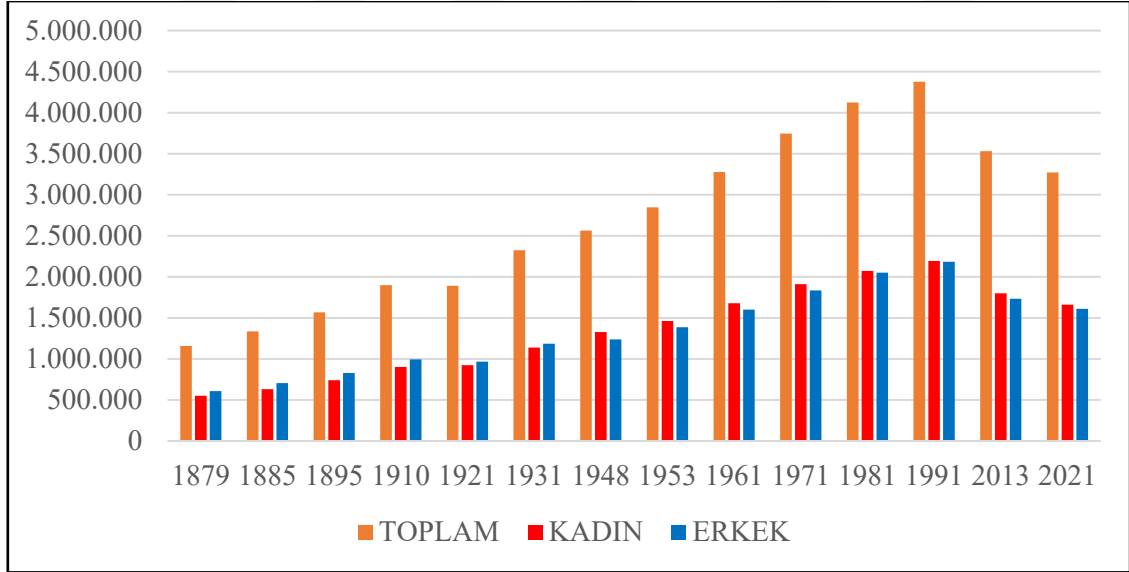
Yugoslavya döneminde ise altı resmi nüfus sayımı yapılmış olup bunlar: 1948, 1953, 1961, 1971, 1981 ve 1991 yıllarındadır (Tanovic vd., 2014), (Grafik 7). Aradaki iki dünya savaşından sonra 1948 yılında Bosna Hersek 2.564.308 kişilik bir nüfusa sahipti. 1950'lerin ortalarından itibaren sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesiyle birlikte nüfus sayısı hızla artış göstermiştir. Büyüme oranları 1948-1953 arası dönemde %2,2, 1953-1961 döneminde %1,9, 1961'den 1971'e kadarki dönemde %1,4 ve 1971-1981 arası dönemde %0,6 olmuştur. 1971-1981 yılları arasındaki dönem ülkede gerçek dinamik demografik büyümenin son dönemi olarak kabul edilmektedir. Nitekim toplam nüfus 1948'den 1981'e kadar %60,8 artarken, 1981'den 1991'e kadar olan dönemde artış oranı %6,1'e kadar düşmüştür. Bu durum kırsal kesimden göçün güçlenmesi, doğal dinamiklerin azalması, üreme ve nesil nüfus kaybının yaşanmasının bir sonucudur. Aynı zamanda kalkınma akımlarındaki dengesizlik ve sosyoekonomik dinamiklerdeki olumsuz değişimlerin de demografik gelişimi negatif yönde etkilediğini belirtmek gerekir. Diğer taraftan, Bosna Hersek'in sınır şehirlerinin %46'sında nüfusun azalma gösterdiği tespit edilmiştir. Bunlardan en yüksek nüfus azalması batıda Bosansko Grahovo ve doğuda Srebrenica'da görülmüş olup bu bölgeler savaş öncesi nüfuslarının yarısından fazlasını çoğunlukla savaş kayıpları (Srebrenica örneğinde soykırım gibi) ve göç nedeniyle kaybetmiştir (Pobrić, 2015; Pašalić vd., 2017).

1991 yılı itibarıyla Bosna Hersek 4.377.033'lük bir nüfusa sahip olmuştur. Demografik kayıplar ve savaşın sonuçları nedeniyle 1991-2013 yılları arasında Bosna Hersek'in toplam nüfusu neredeyse beşte bir oranında (-%19,3) azalış göstermiştir. Ülkede 2013 yılında yapılan son nüfus sayımına göre 3.531.159 kişi yaşamakta ve bunların 2.219.220'si (%62,8) Bosna Hersek Federasyonu'nda, 1.228.423'ü (%34,8) Sırp Cumhuriyeti'nde ve 83.516'sı (%2,4) Brčko Bölgesi'nde yaşamaktadır. BM'nin 2022 yılı tahminlerine göre ise ülkenin toplam nüfusu 3.358.496 olarak belirtilmiş olup bunun 2.156.846'sı Bosna Hersek Federasyonu'nda, 1.120.236'sı Sırp Cumhuriyeti'nde ve 81.414'ü de Brčko Bölgesi'nde olduğu tespit edilmiştir (Kadusic ve Suljic, 2018; POPIS, 2013; BM, 2022), (Grafik 7), (Harita 10).

Harita 10: 2013 Yılına Göre Bosna Hersek'in Belediyelerindeki Toplam Nüfus Dağılışı

Kaynak: (Statistika, 2013)

Grafik 7: Bosna Hersek'te Yapılan Resmi Nüfus Sayımlarına Göre Toplam Nüfus Sayısı

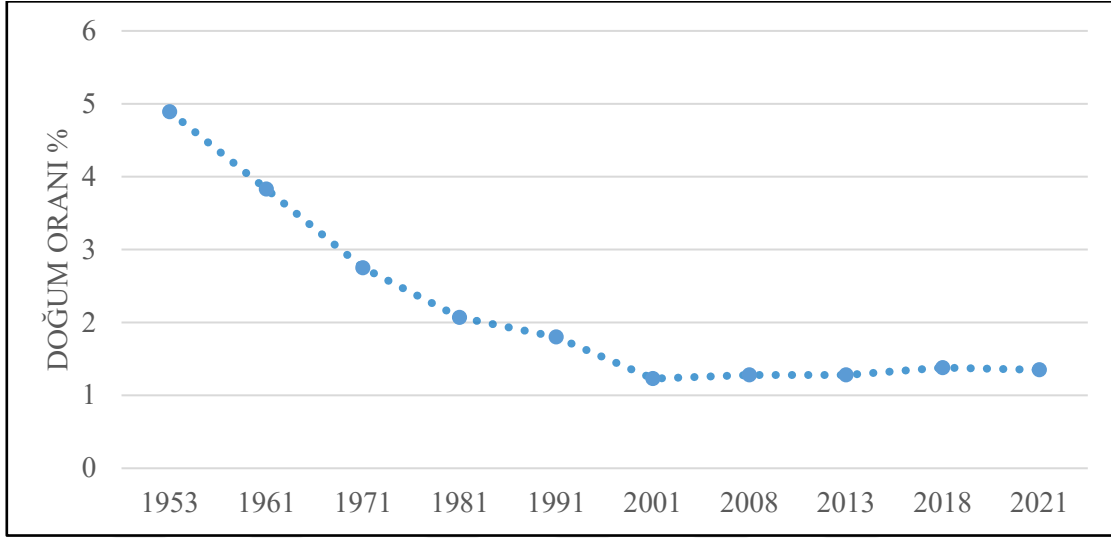
Kaynak: (BM, 2022)

Bosna Hersek'te geriye dönük nüfus verilerinin düzenli olarak kayda geçirilememesinden dolayı bunlara ulaşmak oldukça zordur. En düzenli kayıtlar Avusturya-Macaristan İmparatorluğu döneminde tutulmuş olup nüfusun doğum ve ölüm kayıtları defterlere

geçirilmiştir. Bu kayıtlara göre Bosna Hersek topraklarında 1879'da %40,1'den 1910'da %38,2'ye kadar değişen yüksek doğum oranları görülürken ölüm oranları aynı yılda %29,1'den 1910'da %25,2'ye düşmüştür. Bu durum, %11 ila %13 arasında değişen doğal nüfus artış oranlarıyla sonuçlanmıştır. 1921 yılında %36,4'lük yüksek doğum oranı ve %22,2'lik yüksek ölüm oranından kaynaklanan doğal nüfus artış hızı %14,2 olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'na kadar nüfus artış hızı pozitif düzeyde seyrederek %24'ten %27'ye yükselmiş ve 1930'lardan itibaren doğum oranları %44'ten %52'ye çıkmış, ölüm oranları ise %20-25 arasında kalmıştır. Savaştan sonra ülke nüfusunda demografik geçiş sürecinin ikinci aşamasına geçilmiştir. Bu aşama yüksek doğum oranları ile karakterize edilir. Yüksek nüfus artışları (%20 ve üzeri) 1966 yılına kadar devam etmiştir. Bu dönemden sonra ölüm oranlarındaki azalma doğurganlık oranlarında düşüşe yol açmıştır. Böylece nüfus artışının her iki bileşeni de daha düşük bir seviyeye geçmiştir (Pobrić, 2015; Pašalić vd., 2017).

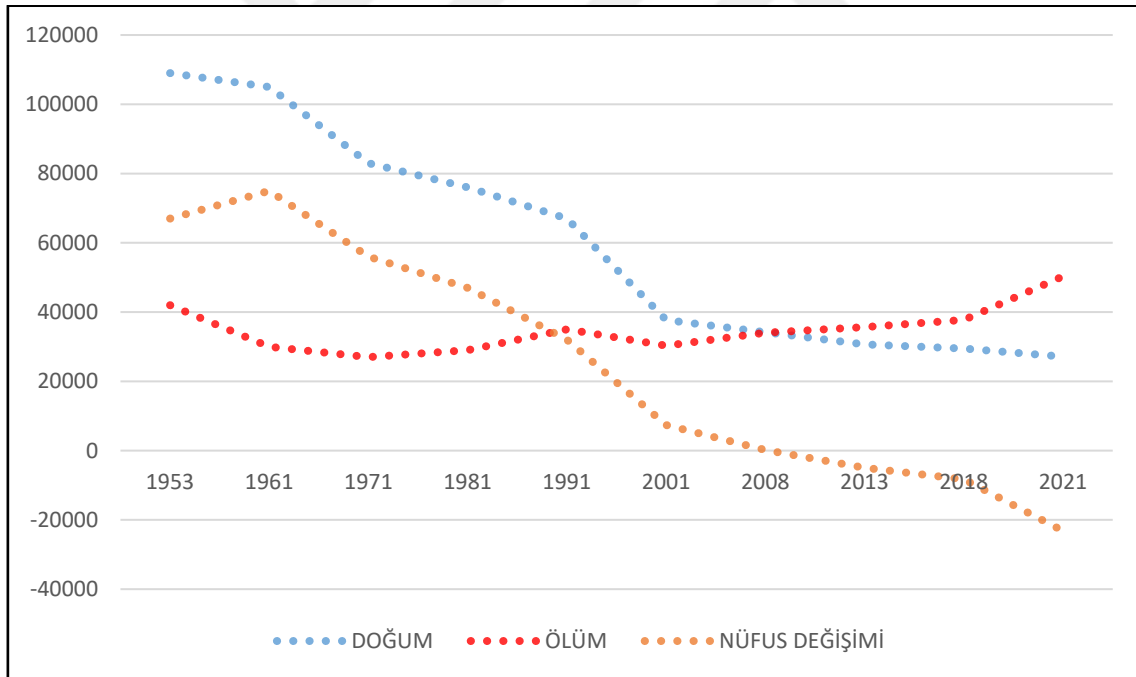
Modern dönemde (özellikle 1971'den sonraki dönem) Bosna Hersek nüfusunun gelişimi belirli sosyal ve ekonomik gelişimin bir sonucu olarak artan olumsuz doğal dinamiklerle karakterize edilmektedir. Ülkede görülen negatif yönlü doğal nüfus artışının azalma dinamiği ekonomik gelişiminden çok daha hızlı seyretmekte ve bu durum Bosna Hersek'i günümüzde gelişmiş ülkelerin de içinde bulunduğu nüfus gelişiminin geçiş sonrası aşamasına getirmiştir. 2000'li yılların sonunda doğal nüfus nüfusun biyodinamiği göz önüne alındığında on yıl boyunca sürekli olarak derinleşen ve süregelen belirgin bir azalma dönemine girilmiştir. Devletin resmi istatistik verilerine göre sadece 1981 ile 2019 yılları arasında ülkede canlı doğum sayısı 71.031'den 28.192'ye düşmüş, ölüm sayısı 26.222'den 38.829'a yükselmiştir. En düşük canlı doğum sayısı ise 27.143 ile 2021 yılında kayıtlara geçmiştir. Toplam ölüm sayısı 2021 yılında 50.333'e yükselmiştir. Böylelikle aynı yılın doğum ve ölüm istatistiklerine göre nüfusun doğal değişimi eksi yönde olup -23.190'a ulaşmıştır (Grafik 8 ve 9). Kadın başına düşen çocuk sayısı 1,19'a kadar gerileyerek Singapur ve Güney Kore'nin ardından dünyadaki en düşük oranlardan biri olmuştur. Genelden özele inildiğinde Bosna Hersek Federasyonu'nda 2022 yılında toplam canlı doğum sayısı 16.538, toplam ölüm sayısı 23.187 ile nüfus değişim oranı -6.649 olmuştur. Sırp Cumhuriyeti'nde toplam canlı doğum sayısı 9.118, toplam ölüm sayısı 16.263 ile nüfus değişim oranı -7.145 olmuştur. Brčko Bölgesi'nde toplam canlı

doğum sayısı 860, toplam ölüm sayısı 1242 ile nüfus değişim oranı -382 olmuştur (Žila, 2013; Pobric ve Robinson, 2015; BHİA 2022).

Grafik 8: Yıllara Göre Bosna Hersek'teki Canlı Doğum Oranları

Kaynak: (BM, 2022)

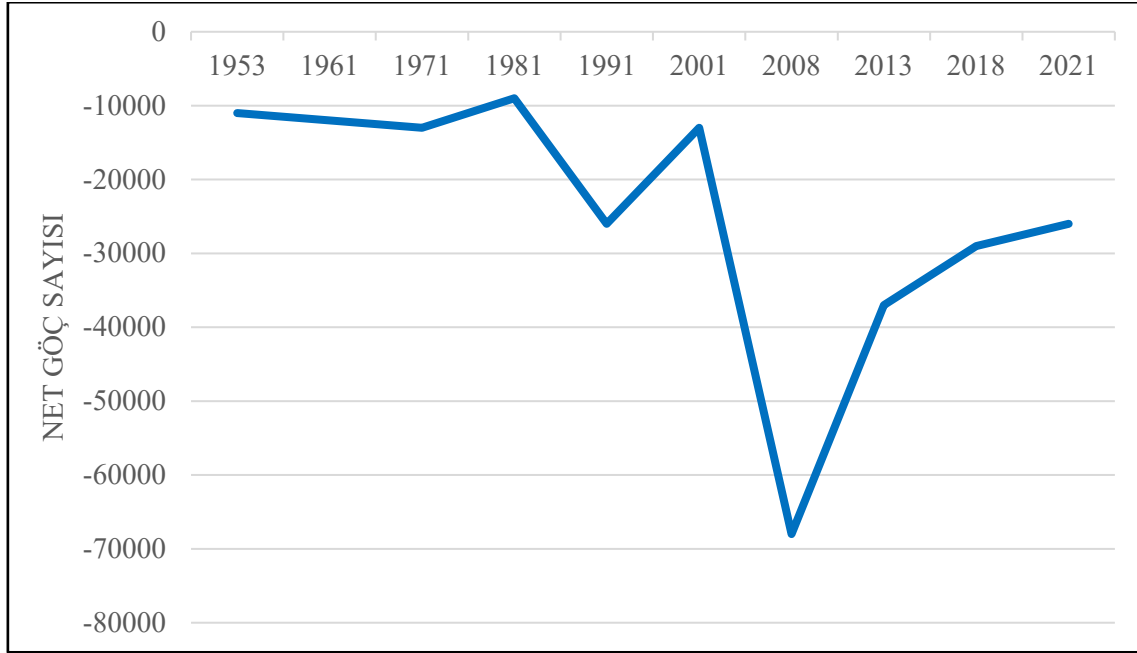
Grafik 9: Yıllara Göre Bosna Hersek'teki Toplam Doğum ve Ölüm Miktarları ile Nüfus Değişimi

Kaynak: (BM, 2022)

Ölüm oranları ise sağlık hizmetleri ve yaşam koşullarındaki iyileşmeler nedeniyle ancak 1950'lerden sonra %10'un altına düşmeye başlamıştır. Bu oran 1974 yılında %6 ile en düşük seviyesini görmüş ve daha sonra yavaş bir şekilde artmaya başlamıştır. 1995'ten

sonra artan nüfus yaşlanması nedeniyle ölüm sayısı neredeyse 1950'lerdeki oranı yakalamıştır (Grafik 9). Bosna Hersek'te ölümlerin %22'sinden biraz fazlası 65 yaşından küçük kişilerde görülmüştür. Erkek nüfusta 65 yaşından önce ölüm çok daha yaygınken (toplam erkek ölümlerinin %28'i kadar), kadın nüfusta bu oran önemli derecede azdır (toplam kadın ölümlerinin %16'sı kadar). Bunun dışında Birleşmiş Milletler onaylı Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi uzmanları tarafından 1992-1995 yılları arasında yaşanan Bosna Hersek'teki iç savaşta ölenlerin toplam sayısının 104,732 (1991'deki toplam nüfusun %2,4'ü) olduğu tahmin edilmektedir. Bunların %40'ını sivil; cinsiyete göre %90'ını erkekler ve etnik kökene göre %65'ini Boşnaklar oluşturmaktadır. Etnik temizlik süreçleri ve 2 milyondan fazla insanın yerinden edilmesi Bosna Hersek nüfusunun gelişiminde büyük bir değişime yol açmış, bunun etkileri günümüze kadar süregelmiştir (Valenta ve Ramet, 2016). Özetle belirtmek gerekirse, Bosna Hersek'te görülen nüfus artışındaki azalış nüfus gelişiminde görülen istikrarsızlaştırıcı faktörlerin doğrudan bir sonucudur. Bu faktörlerin başında Bosna Savaşı sırasında nüfusun geçirdiği dramatik değişim, yaşlanma oranlarındaki artış, kasaba ve köylerde görülen kutuplaşmış nüfus gelişimi gelmektedir. Nüfusun doğal olarak azalması ülkenin neredeyse tüm bölgelerini etkilemiştir. Ek olarak, özellikle son on yılda nüfus göçü sorununun yaşanması ülke nüfusunun azalmasında önemli bir yer tutmaktadır. Tarih öncesinden beri Bosna Hersek topraklarına göçler söz konusu olmuştur. Çeşitli kavimler, milletler, savaşımlardan kaçan insan toplulukları için Bosna Hersek sahip olduğu coğrafi özellikleriyle birlikte bir sığınak niteliği taşımıştır. Yirminci yüzyıl başlarına kadar ülkede görülen göçlerin sebebi büyük çoğunlukla savaşlardır. Savaşlardan sonra 1948'den 1991'e kadar olan dönemde yaklaşık 693.000 kişi göç etmiştir. Bu dönemde yılda ortalama 16.116 kişilik negatif göç sayısı ile Bosna Hersek güçlü bir göç veren ülke konumunda olmuştur. Bunun yanında 1945'ten 1948'e kadar Bosna Hersek'ten 78.576 kişi, planlanan tarımsal kolonizasyonun bir parçası olarak ülkenin çoğunlukla batı, güneybatı ve güneydoğu kesiminden Voyvodina'ya (Sırbistan Cumhuriyeti) taşınmıştır. 1953-1961 döneminde 74.230 kişi Sırbistan ve Hırvatistan topraklarından Bosna Hersek'e göç etmiştir. 1961-1991 döneminde göçmen nüfusun toplam nüfus içindeki payı %27,7 ile %36,7 arasında değişmiştir. Son olarak göçmenler önceki dönemlere kıyasla nitelikli ve eğitilidir. (Pobric ve Robinson, 2015).

Genel net göç sayısı Bosna Hersek'in II. Dünya Savaşı'ndan bu yana yüksek göç oranlarına sahip bir ülke olduğunu göstermektedir. 1948-1971 yılları arasında ülkeden göç edenlerin sayısı ülkeye göç edenlerden yaklaşık 400.000 kişi daha fazla olup bunlar çoğunlukla Almanya (vasıfsız işçiler), Sırbistan, Hırvatistan ve Slovenya gibi ülkeleri tercih etmiştir. 1971-1991 döneminde toplam net göç sayısı yaklaşık -300.000 ve 1991-2018 döneminde ise -1.2 milyon olmuştur (Pobric ve Robinson, 2015), (Grafik 10).

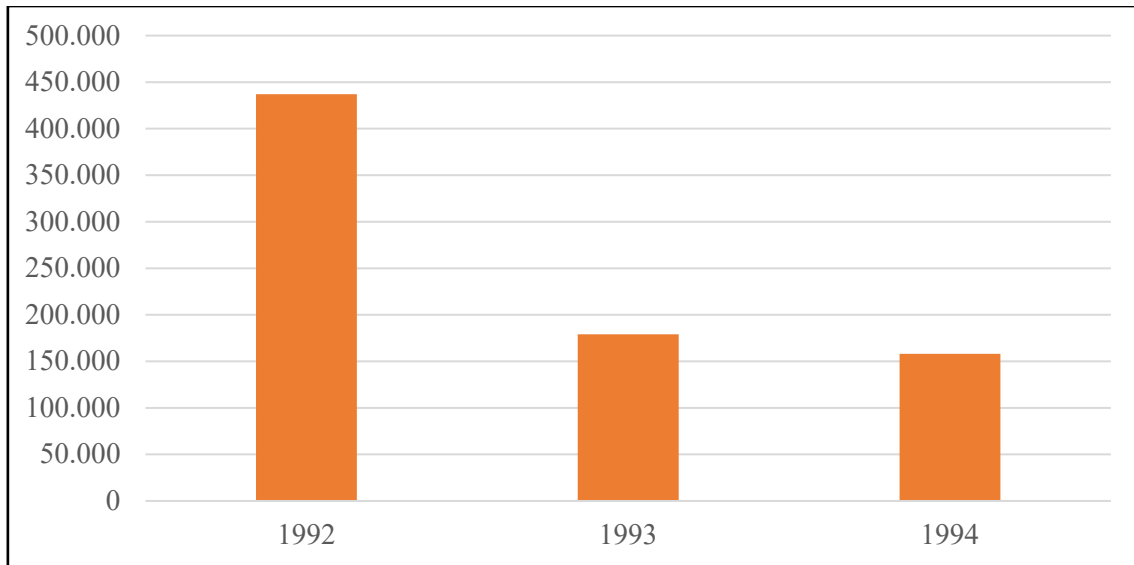
Grafik 10: Yıllara Göre Bosna Hersek'te Görülen Net Göç Sayıları

Kaynak: (BM, 2022)

İç göçün ana seyri ekseriyetle kırdan kente doğru olmuştur. Nüfus, kırsal alanları ve tarımı terk ederek sanayi ve diğer faaliyetlerde istihdam edilmek üzere şehrsel ve banliyö alanlarına taşınmıştır. Böylece 1971 yılında göçmen nüfusa kırsal yerleşimlerden gelen göçmenler hâkim olmuştur. 1953-1971 yılları arasında büyük şehir merkezleri hızlı bir büyüme yaşamıştır. Nüfus çoğunlukla Saraybosna, Banja Luka, Ilidža, Mostar, Tuzla, Zenica, Vogošća, Bijeljina, Bihać, Brčko, Živinice, Doboje ve Istočno Novo Sarajevo'ya taşınmıştır. Bunun yanında yirminci yüzyılın ikinci yarısında ve yirmi birinci yüzyılın başında Bosna Hersek nüfusunda üç göç evresi dikkati çekmektedir, bunlar; eski Yugoslavya'dan ekonomik faktörlerin neden olduğu işçi göçü, 1992-1995 döneminde siyasi koşulların neden olduğu zorunlu göç, savaş sonrası siyasi ve ekonomik faktörlerin neden olduğu göç (Kadusic ve Suljic, 2018). Bosna Hersek'in eski Yugoslavya'daki zayıf ekonomik gelişimi, madencilik ve tarıma dayalı ekonomisi Bosnalı nüfusu Batı ve Orta

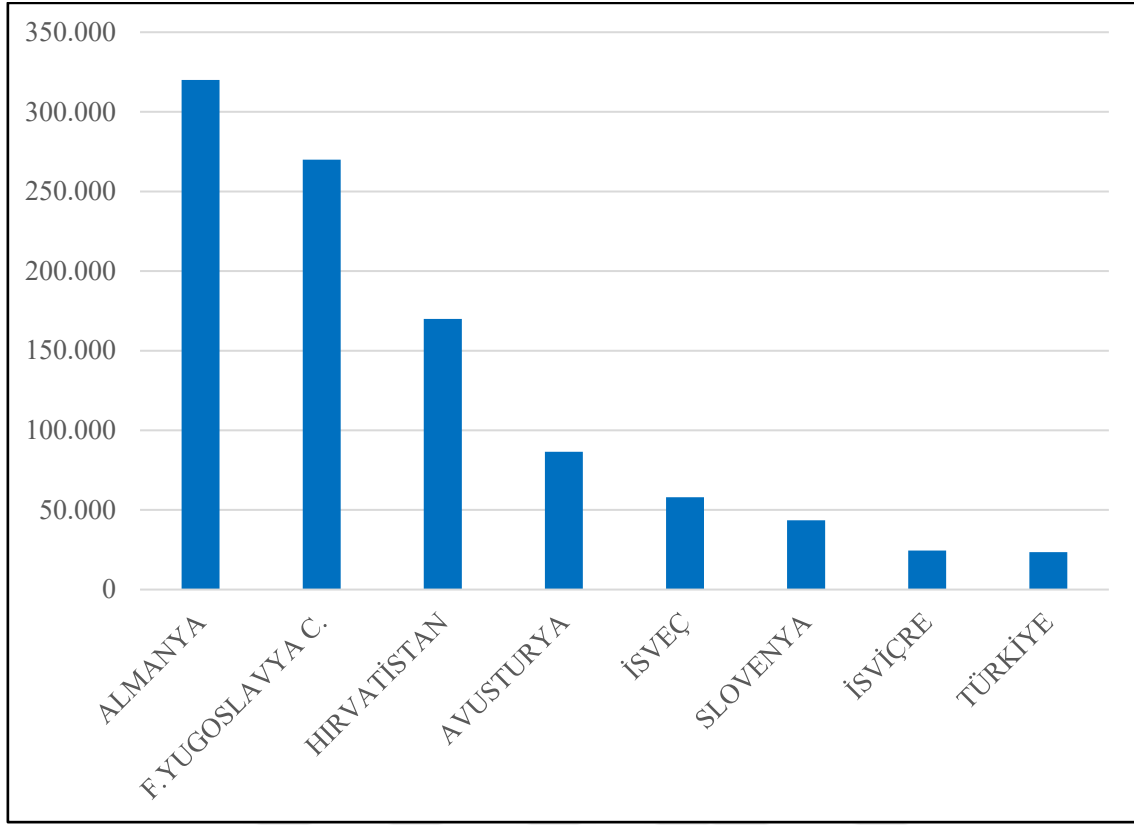
Avrupa'nın gelişmiş ülkelerine göç etmeye zorlamıştır. Eski Yugoslavya döneminde Yugoslavya ekonomisinin durgunluğa girmesi nedeniyle göç özellikle 1960'larda yoğunlaşmıştır.

1992-1995 yılları arasında yurtdışına giden mülteciler Almanya (320.000), Eski Yugoslavya (270.000; Federal Yugoslavya Cumhuriyeti Sırbistan ve Karadağ cumhuriyetlerinden oluşuyordu), Hırvatistan (170.000), Avusturya (86.500), İsveç (58.000), Slovenya (43.500), İsviçre (24.500) ve Türkiye (23.500) gibi ülkelere göç etmişlerdir. Sadece 1993-1994 yılları arasında yaklaşık 800.000 Bosna Hersek vatandaşı göç etmiştir (Grafik 11 ve 12). Almanya'da 320.000 mülteci olmasına rağmen bu sayının sadece %14'ü (yaklaşık 44.800 kişi) 2000 yılına kadar Almanya'da kalmıştır. Sonuç olarak yaklaşık 1,2 milyon kişi ülkeyi terk etmek zorunda kalmış, 1 milyon vatandaş ülke içinde yerinden edilmiş ve toplamda 2,2 milyon Bosnalı mülteci ve yerinden edilmiş insan bulunmaktadır. Savaşın sonra Bosna Hersek 1996 yılından itibaren gönüllü geri dönüş ve yeniden entegrasyonla ilgili çeşitli destek programlarına katılmış ve bu sayede çok sayıda Bosna Hersek vatandaşının evlerine dönmesini sağlamıştır. Resmi göstergelere göre Dayton Anlaşması'nın imzalanmasından 2006 yılına kadar 1.012.006 Bosna Hersek vatandaşı (442.137 mülteci ve 569.869 yerinden edilmiş kişi) Bosna Hersek'e geri dönmüştür. Son olarak, 2013 nüfus sayımına göre 451.447 vatandaş yabancı ülkelere evlerine dönüş yapmıştır (Kadusic ve Suljic, 2018; Valenta ve Ramet, 2016).

Grafik 11: Bosna Hersek'te 1992-1994 Aralığında Dışarıya Verilen Göç Sayısı

Kaynak: (Kadusic ve Suljic, 2018; Valenta ve Ramet, 2016)

Grafik 12: 1992-1995 Yılları Arasında Bosna Hersek'ten Göç Alan Başlıca Ülkeler

Kaynak: (Kadusic ve Suljic, 2018)

Yirmi birinci yüzyılın ilk birkaç yılında Bosna Hersek'ten göç edenlerin sayısı önceki dönemler kadar olmasa da yüksek düzeydeydi. Bu süreç çoğunlukla ekonomik nedenler, sosyal, siyasi ve diğer koşullar tarafından beslenmiştir. Göçmenler çoğunlukla yüksek öğrenim görmüş ve nitelikli bireylerden oluşmakla birlikte ekseriyetle 20-40 yaş aralığına sahip olmuşlardır. Bosna Hersek'i 2013 yılında 3.492, 2014 yılında 4.323, 2015 yılında 3.948, 2016 yılında 4.019 kişi terk etmiştir. 2016'da ülkeyi terk eden vatandaşların çoğu Almanya, Avusturya, Hırvatistan, Sırbistan ve Slovenya'ya ve diğer Batı Avrupa ülkelerine göç etmiştir. Görüldüğü gibi göçmenler, coğrafi yakınlık ve etnik kökenleri sebebiyle ev sahibi ülke olarak komşu ülkeleri tercih etmişlerdir. Bosnalıların göç etmelerinin ana nedenleri istihdam, eğitim vb. ile yakından ilişkilidir (BHİA, 2013; POPIS, 2013).

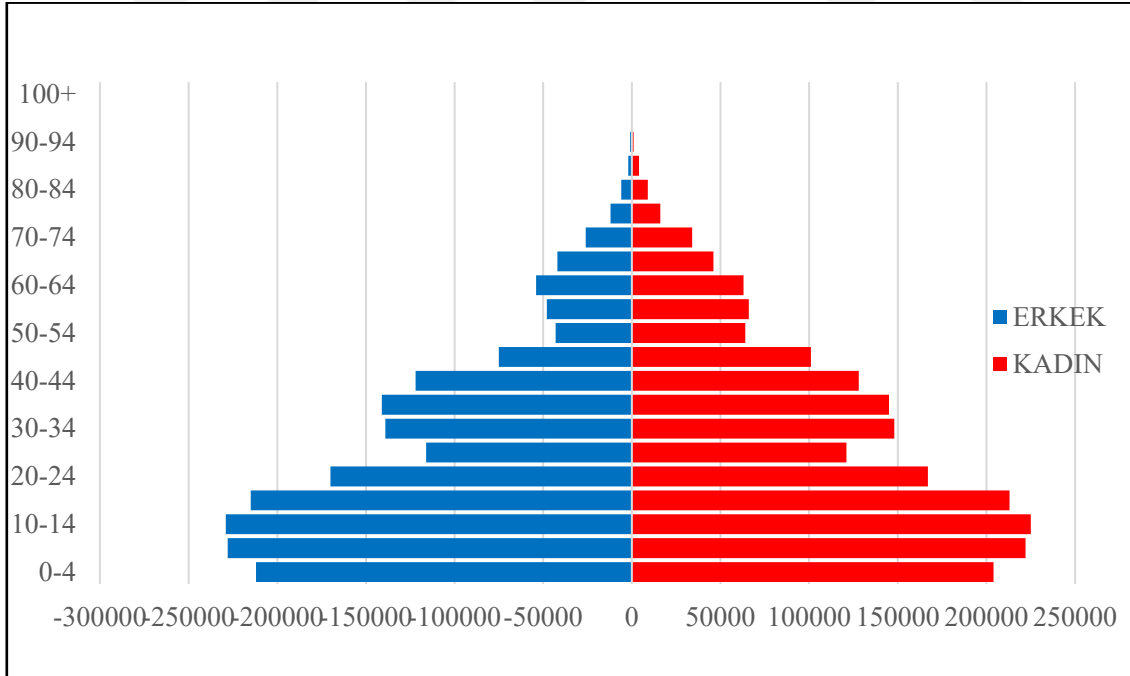
2008 yılında Türkiye Milli Güvenlik Kurulu tarafından yapılan tahminlere göre yaklaşık 2 milyon Türk vatandaşının Boşnak kökenli olduğu tespit edilmiş ancak Almanya, Avusturya vd. gibi diğer ülkelere gelen göçmenlere benzer şekilde anavatanlarıyla bir bağlantıları kalmamıştır. Boşnakların Türkiye'ye göçleri ağırlıklı olarak 1970 öncesi

dönemle ilgilidir (Milliyet Gazetesi, 2008). Hemen her Avrupa ülkesinde, Kuzey Amerika ve Avustralya'da yaşayan büyük Boşnak ve Hersekli göçmen toplulukları vardır. Bosnalılar, yerleştikleri birçok ülkede rol model göçmenler olarak kabul edilmişlerdir. Bunun yanında Bosna'dan gelen büyük mülteci gruplarına erken bir aşamada kalıcı yerleşim izni veren İsveç, Avustralya ve ABD'nin aksine, Avrupa'daki çoğu ülke mültecilere sadece geçici koruma sağlamıştır. Ancak, çoğu Avrupa ülkesi daha sonra politikalarını yumuşatmış ve Bosnalı mültecilere kalıcı yerleşim izni vermiştir. Başlangıçta en fazla sayıda Bosnalı mülteciyi kabul eden AB ülkesi olan Almanya, savaş sona erdiğinde mültecilerin Bosna'ya dönmesi gerektiğini savunmuştur. Dayton anlaşmasının imzalanmasından kısa bir süre sonra Alman yetkililer binlerce mülteciye Bosna'ya dönmeleri için baskı yapmıştır. Almanya'nın Bosnalılara yönelik geri dönüş politikası nedeniyle 1995'ten sonraki savaş sonrası dönemde yaklaşık 300.000 Bosnalı Almanya'yı terk etmiştir. Diğerleri ise üçüncü dünya ülkelerine göç etmiştir. Bosnalı mültecilerin geri gönderilmesinde en aktif olan iki ülke Almanya ve İsviçre olmuştur. Diğer taraftan İsveç, Norveç ve Hollanda'da Bosnalılar devlet destekli entegrasyon ve yerleşim yardımı alırken İtalya, Avusturya, Hırvatistan, Sırbistan ve Slovenya'da Bosnalılar büyük ölçüde kendi kaynaklarıyla geçinmek zorunda kalmışlardır. Ayrıca Danimarka, Almanya ve Avusturya'da olduğu gibi bazı ülkelerde Bosnalılar sadece kayıt dışı iş gücü piyasasına erişebilmiş ve ev sahibi ülkenin eğitim sisteminin imkanlarından yararlanmaları engellenmiştir. Anavatandan dışarıya olan göçün fazla olması bir taraftan ülkeye döviz girişini de etkilemiştir. 2010 yılından bu yana yaklaşık 1,6 milyar Avro olan işçi dövizleri sürekli bir artış eğilimi göstermektedir. 2019 yılında Bosna Hersek için yurt dışından gelen işçi dövizleri yaklaşık 2 milyar Avro olarak gerçekleşmiş olup bu rakam toplam GSYİH'nın %11,4'üne tekabül etmektedir. İşçi dövizlerinin GSYİH içindeki bu miktarı Bosna Hersek'in bu bakımdan Avrupa'da ilk beş içerisine girmesini sağlamıştır. İşçi dövizlerinin çoğu Almanya (%21), Avusturya (%19,7), ABD (%14,5), Slovenya (%10,8) ve İsviçre'den (%8,1) gelmiştir (Valenta ve Ramet, 2016).

2.2.2. Nüfus Yapısı

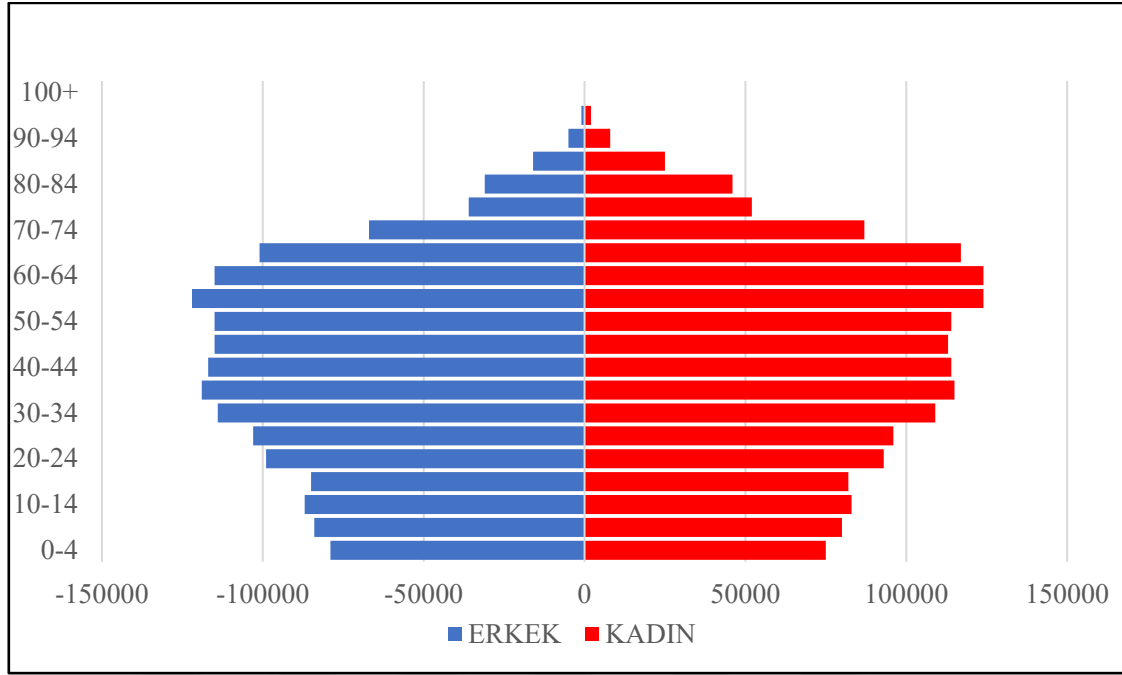
Bosna Hersek nüfusu giderek yaşlanma eğilimi göstermektedir. Bu durum son yıllarda nüfusun doğurganlık hızının ve evlilik oranlarının düşmesiyle doğru orantılıdır. Ülkede 1961 yılında yapılan nüfus sayımı neticesinde 60 yaş ve üzeri nüfusun payı %6, 0-19 yaş

genç nüfusun payı ise %46,6 idi. 1961-1991 döneminde yaşlı nüfusun toplam nüfus içindeki payının %5,3 oranında artmasının yanı sıra genç nüfusun payında %14,9 oranında azalma tespit edilmiştir. 1991 nüfus sayımına göre nüfusun %11,3'ü 60 yaş ve üzerinde olduğu görülmüştür. Diğer taraftan, 1961'den 2013'e kadar gençlerin sayısında belirgin bir düşüş görülmüş, diğer yandan yaşlı sakinlerin sayısında bilhassa en yaşlı gruplarda yüksek bir artış meydana gelmiştir. Buna mukabil, son nüfus sayımı döneminde (1991-2013) yaşlı nüfus sayısında önemli bir azalma olduğu tespit edilmiştir. 2013 nüfus sayımı verileri 0-14 yaş arası gençlerinin payının %15,4 (1991'de %24 idi), 0-19 yaş arası gençlerin payının %22,3 (1991'de %32,5 idi), 60 yaş ve üzeri yaşlıların payının %20,5 (1991'de %11,3 idi) ve 65 yaş ve üzeri nüfusun oranı %14,2 (1991'de %6,6 idi) olarak hesaplanmıştır. Yaşlı nüfus oranındaki yüksek artış özellikle daha yaşlı olan grubun artış göstermesi Bosna Hersek'in yaşlı grubun toplam nüfus içerisindeki oranının çok daha hızlı arttığı gelişmiş Avrupa ülkelerindeki duruma hızla yaklaştığının bir göstergesidir. Öte yandan, Bosna Hersek'in sınır yerleşmelerinin yaşlanma endeksinde diğer bölgelerine kıyasla önemli farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Yaşlı nüfusun payı sınır yerleşmelerin yaklaşık %80'inde ulusal ortalamadan daha yüksek olduğu belirlenmiştir (BM, 2022; Statistika, 2013; Avdić vd., 2022), (Grafik 13 ve 14), (Harita 11).

Grafik 13: Bosna Hersek'te 1971 Yılı Nüfus Verilerine Göre Hazırlanmış Bir Nüfus Piramidi

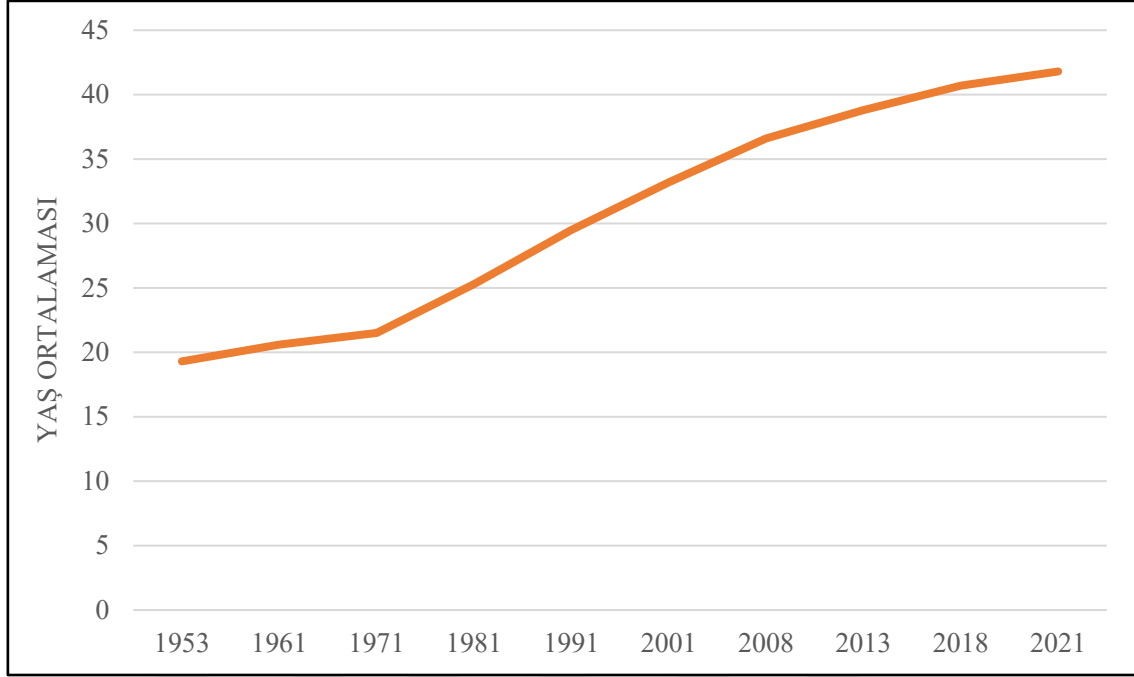
Kaynak: (BM, 2022)

Grafik 14: Bosna Hersek'te 2021 Yılı Nüfus Verilerine Göre Hazırlanmış Bir Nüfus Piramidi

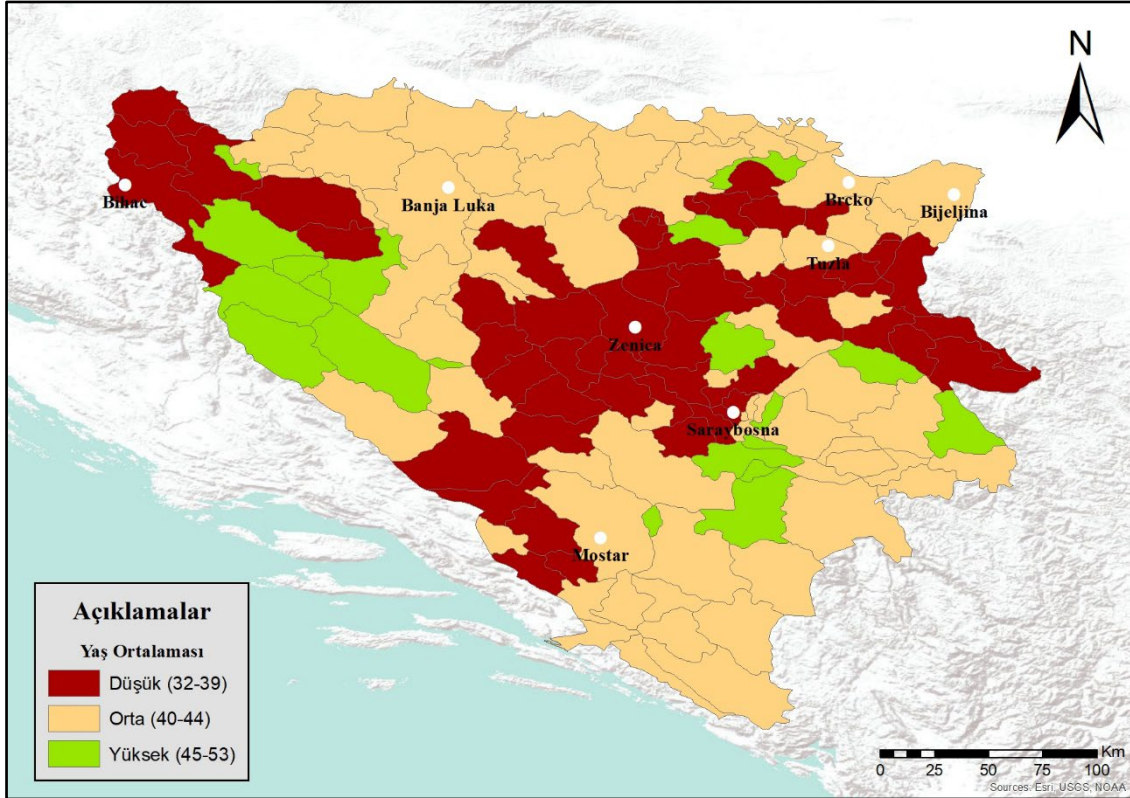
Kaynak: (BM, 2022)

Bosna Hersek nüfusunda yaşlanma sürecinin yanında nüfusun cinsiyet yapısında da önemli değişiklikler meydana gelmiştir. 1961 yılında erkek nüfusun toplam nüfus içindeki payı %48,8, kadın nüfusun payı ise %51,2'dir. Kadın nüfusun payının daha yüksek olmasının sebebi hiç kuşkusuz erkek nüfusun iki dünya savaşında zarar görmesi, 1 yaşına kadar olan bebek ölümlerinin fazla olması ve 50 yaşından sonra daha yüksek ölüm oranına sahip olmasıdır. 2013 yılında erkeklerin toplam nüfus içindeki payı %49,1'e yükselmiş ancak Bosna Savaşı'ndan dolayı 1991 yılına kıyasla %0,8 düşük kalmıştır. Aynı yılda kadın nüfusun payı ise %50,9 olmuştur. Diğer yandan Bosna Hersek nüfusunda özellikle Eski Yugoslavya döneminde sağlık hizmetlerinde görülen gelişme nüfusun ortalama yaşam süresinin artış göstermesine sebebiyet vermiştir. 1950'den 2019'a kadar beklenen yaşam süresi erkekler için 52,6 yıldan 74,6 yıla, kadınlar için ise 54,6 yıldan 79,6 yıla yükselmiştir. Toplam nüfus için beklenen ortalama yaşam süresindeki artış 53,7 yıldan 77,2 yıla çıkmıştır (Pobric ve Robinson, 2015), (Grafik 15), (Harita 10).

Grafik 15: Yıllara Göre Bosna Hersek'in Yaş Ortalaması

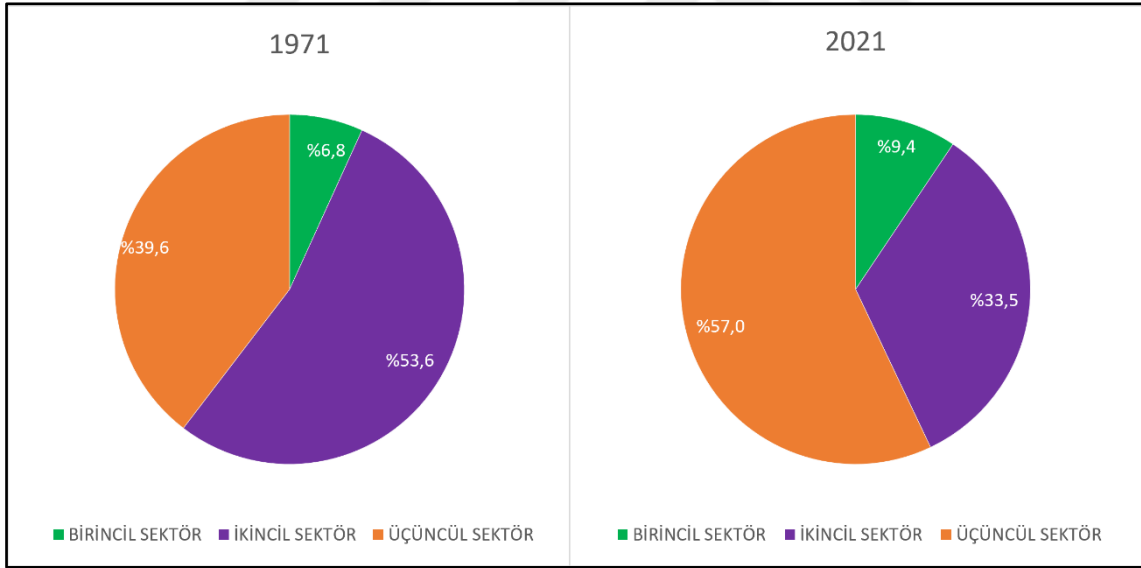
Kaynak: (BM, 2022)

Harita 11: Yerleşmelere Göre Yaş Ortalamaları (2013 Yılı Verilerine Göre)

Kaynak: (Statistika, 2013)

İkinci Dünya Savaşı'ndan ve özellikle Bosna Savaşı'ndan sonra ülkenin ekonomik ve sosyal gelişimi demografik büyümedeki değişiklikler üzerinde doğrudan etkiye sahip olmuştur. Bunlardan en önemlileri ekonomik yapıda olmuş, bu değişiklikler diğer yapılara (cinsiyet ve eğitim) ve toplam nüfus hareketi bileşenlerine de yansımıştır. Nüfusun ortalama yaşı artmasına rağmen aktif nüfusun ülke içindeki toplam payı 1981 yılına kadar azalma eğilimi göstermiştir. Aktif nüfusta görülen azalma gençlerin orta ve yüksek kademeli okullardaki eğitiminin artmasından (özellikle kırsal kesimdeki gençlerin), daha sonra kırsal kesimden göçle şehirleşme hızının artmasından, emeklilerin sayısındaki artıştan ve yaşlıların toplam nüfus içindeki payından etkilenmiştir. 1953'ten 1971'e kadar aktif nüfusun toplam ülke nüfusu içindeki payı %41,9'dan %36,7'ye düşmüştür. 1981 yılında ise aktif nüfusun toplam ülke nüfusu içindeki payı %37,7 iken 1991 yılında bu oran %40,7 olmuştur. Yaşlanan nüfusla birlikte doğumların da azalması aktif nüfusun toplam nüfus içindeki payının 2013 yılında %38,6'ya düşmesine yol açmış olup bu durum nüfusun düşük ekonomik aktivitesi ile karakterize edilebilir (Gekić vd., 2022; BHİA, 2022; POPIS, 2013).

Grafik 16: 1971 ve 2021 Yıllarında Bosna Hersek'te Çalışan Nüfusun Sektörlere Göre Dağılımı

Kaynak: (BHİA, 2022)

Bosna Hersek çeşitli metal ve ametal cevherleri, kömür, orman varlığı, su vd. doğal kaynaklar açısından zenginlik barındırır da nüfusunun çoğu yirminci yüzyılın ikinci yarısına kadar temel olarak tarımsal faaliyetlerle uğraşmıştır. Önceki yönetimler (Avusturya-Macaristan ve Yugoslavya dönemi) Bosna Hersek'te temel sanayiye

geliştirmiştir. Bu sanayi, eski Yugoslavya'nın komşu cumhuriyetlerinde ekolojik açıdan temiz ve ekonomik açıdan kârlı sanayilerin (beyaz eşya, elektrik malzemeleri vb.) geliştirilmesine temel teşkil etmiştir. Kuşkusuz bu durum 1960'lardan itibaren ülkede yaşayan aktif nüfusun büyük bir kısmının başta sanayi, madencilik, inşaat vb. olmak üzere ikincil faaliyetlerde istihdam edilmesinin nedenlerinden biri olmuştur. 1953'ten 1991'e kadar olan dönemde nüfusun ekonomik yapısı birincil faaliyetlerde bulunan aktif nüfusun azalması, ikincil ve aynı zamanda üçüncül faaliyetlerdeki aktif nüfusun payında görülen yüksek bir artış ile karakterize edilir (Marsenić, 1990).

2021 yılı itibariyle Bosna Hersek İstatistik Ofisi'nden elde edilen bilgilere göre ülke içinde toplam aktif nüfus oranı %48'e yükselmiş olup bunların içinde %39,6'sı çalışmakta, %17,4'ü de işsiz durumdadır. Toplam aktif nüfus sayısı 1.393.000'dir. Çalışan nüfus içinde yaklaşık olarak 724.000 erkek ve 427.000 kadın bulunmaktadır. Toplam çalışan sayısı 1.151.000'dir. Çalışmayan kesim ise yaklaşık olarak 242.000'dir. Bunlardan 122.000'i erkekler, 120.000'inin kadınlar oluşturmaktadır. Toplam aktif nüfus içerisinde çalışan kesimde ilköğretim derecesine sahip olanların oranı %9,3, lise mezunu olanlar %69,1, üniversite ve üst dereceye sahip olanların oranı ise %21,6'dır. Çalışmayan nüfusun eğitim durumuna gelince bunların %14,2'si ilköğretim, %71,8'i lise mezunu, %14'ü de üniversite ve üstü dereceye sahip olanlardır (BHİA, 2022), (Grafik 16).

Bosna Hersek'te görülen yüksek işsizlik ülkedeki karamsar iç siyasi durumunun getirdiği olumsuzluklara ek olarak daha iyi bir gelecek beklentisinin olmamasına yol açmış ve gençlerin kitleler halinde başka ülkelere göç etme eğilimine neden olmuştur. 2021 yılı verilerine göre genç nüfusun %60'ından fazlası işsizdir (15-49 yaş arası yaklaşık 196.000 kişi). Diğer yandan gençlerin çoğunlukla uzun süreli işsizlik ve geçici istihdamdan kaynaklanan varoluşsal sorunları arzu edilenden daha az çocuk sahibi olmalarında güçlü bir etkiye sahiptir (BHİA, 2022; POPIS, 2013).

Bosna Hersek'te eğitime devam eden öğrencilerin payı azalan doğum oranı ve artarak devam eden yurtdışına olan göçler nedeniyle sürekli azalmaktadır. 2013 yılında ilköğretim düzeyinde 302.133 öğrenci okullara devam ederken 2022 yılında bu sayı 260.337'ye düşmüştür. 2013 yılında 156.350 öğrenci ortaöğretime devam ederken bu sayı 2022 yılında 107.936'ya düşmüştür. Yükseköğretime 2013 yılında 113.290 öğrenci katılırken 2022'de bu sayı 76.962'de kalmıştır. Nüfusun eğitim yapısı genel

sosyoekonomik yapıya paralel olarak değişim göstermiştir. Örnek vermek gerekirse, ülkenin ekonomik olarak daha az gelişmiş bölgelerinin daha zayıf bir eğitim sistemine sahip olması eğitim maliyetlerinin bu bölgelerde yaşayan nüfusun karşılayamayacağı seviyede olmasından dolayıdır. (BHİA, 2022; POPIS, 2013).

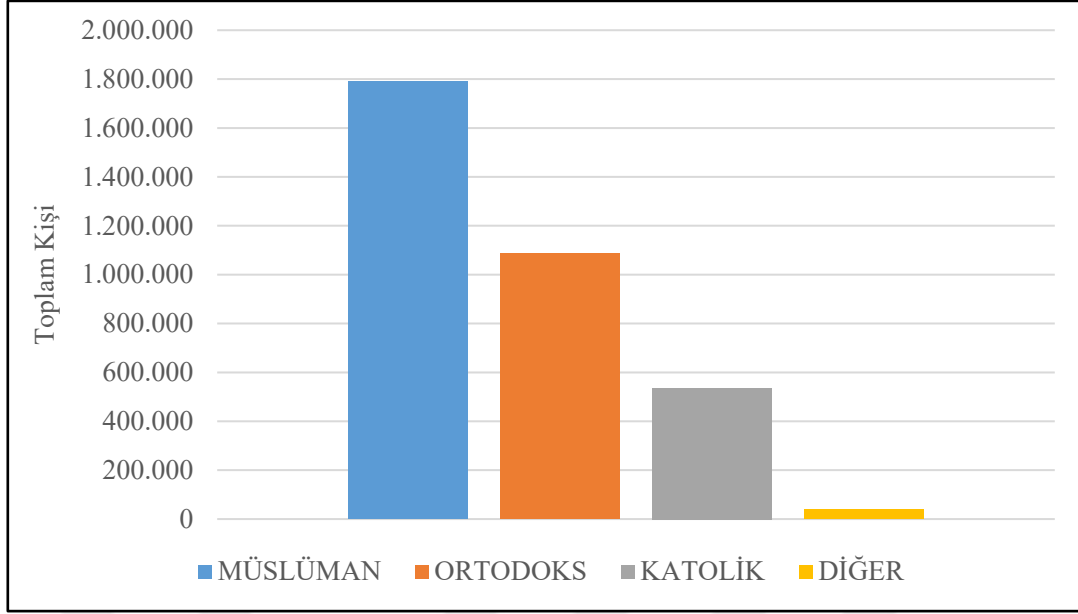
Diğer taraftan Bosna Hersek'te okuma-yazma bilmeyen nüfusun sayısı sürekli olarak azalmaktadır. 1953 yılında okuma-yazma bilmeyenleri sayısı 853.151 kişi olmuştur ve bu sayı 10 yaş ve üzeri nüfusun %40,2'sine tekabül etmiştir. Okuma yazma bilmeyen nüfusun oranındaki değişiklikler okullaşmayı zorunlu kılan yasal düzenlemeler, ilk ve orta öğretimin çok yoğun bir şekilde yaygınlaştırılması ve nüfusta görülen yoğun dönüşümden kaynaklanan değişimlere işaret etmektedir. Okuma-yazma bilmeyen nüfusun çoğunluğu 1953 yılında 35 yaşın üzerinde olup okuma yazma bilmeyenlerin toplam oranı %46,4 seviyesinde kalmıştır. 65 ve üzeri yaş grubunda ise okuma-yazma bilmeyenlerin oranı %81 civarında olmuştur. Okuma-yazma bilmeyen toplam nüfusun %74'ünü kadınlar, %26'sını erkekler oluşturmuştur. 1981 yılında okuma-yazma bilmeyen nüfusun 10 yaş ve üzeri toplam nüfus içindeki payı %14,5'e, 1991'de ise %9,9'a düşmüştür. 2013'te okuma-yazma bilmeyen nüfusun sayısı 89.794'e kadar düşmüştür. Okuma-yazma bilmeyen nüfusun %86,4'ünü kadınlar oluşturmaktadır ve %76,2'si de 65 yaş ve üzerindedir. Nüfusun eğitim durumunun yükseltilmesinde başarılı sonuçlar elde edilmiş olunmasına rağmen nüfusun eğitim düzeyi henüz yeterli seviyeye ulaşamamıştır. 2013 yılında 15 yaş ve üzeri nüfusun %4,9'u hiç eğitim almamış, %9,2'si ilköğretimi tamamlamamış, %21,4'ü ise ilköğretimi tamamlamıştır. Toplam 15 yaş ve üzeri nüfusun %51'i ortaöğretimi tamamlamıştır. Yükseköğretimi ise nüfusun sadece %9,6'sı tamamlayabilmiştir (Statistika, 2013; POPIS, 2013).

Bosna Hersek'in sınır bölgelerinde yaşayan nüfusun eğitim yapısındaki bölgesel farklılıklara bakıldığında kuzey ve güney arasında belirgin bir eşitsizlik olduğu görülmektedir. Örneğin, Hersek bölgesindeki sınır kesiminde bulunan tüm yerleşmelerde ortalamanın üzerinde bir eğitim düzeyine sahip olduğu görülürken doğudaki Podrinje bölgesinin neredeyse tamamı (Foča hariç), kuzeydeki Posavina bölgesi (Orašje hariç) ve Krajina bölgesi (Bihać hariç) ortalamanın altında bir değer göstermiştir (Avdić vd., 2022). Bosna Hersek tarihten beri gelen çok uluslu yapısıyla Avrupa'nın en karmaşık ülkelerinden biri olma özelliğini taşımaktadır. Bu durum zaman zaman topraklarında birden fazla savaşa sebebiyet vermiştir. Bosna Hersek'in sahip olduğu bu özellikte aynı

zamanda içinde bulunduğu coğrafi özelliklerinin payı büyüktür. Nitekim tarih öncesi ve sonrası çeşitli kavim ve ulusların geçiş güzergahı ve sığınağı olmuştur. Tarih ilerledikçe ve topluluklar devlet haline geldikçe anlaşmazlık ve dışlamalar su yüzeyine çıkmıştır. En yakın örnek olarak 70 yılı aşkın bir süre boyunca Boşnaklara kendilerini gerçek adlarıyla beyan etme hakkı verilmemiş; 1970’lerin başında Yugoslavya devleti yetkilileri tarafından “Müslümanlar” adı altında ayrı bir halk olarak tanınmışlardır. 1945’ten 1991’e kadar komünist yetkililer, halkı kendilerini diğer etnik kökenler (Sırp, Hırvat, kararsız, Yugoslav vb.) altında beyan etmeye zorlamak için çeşitli baskılar uygulamıştır (Türbedar, 2010b).

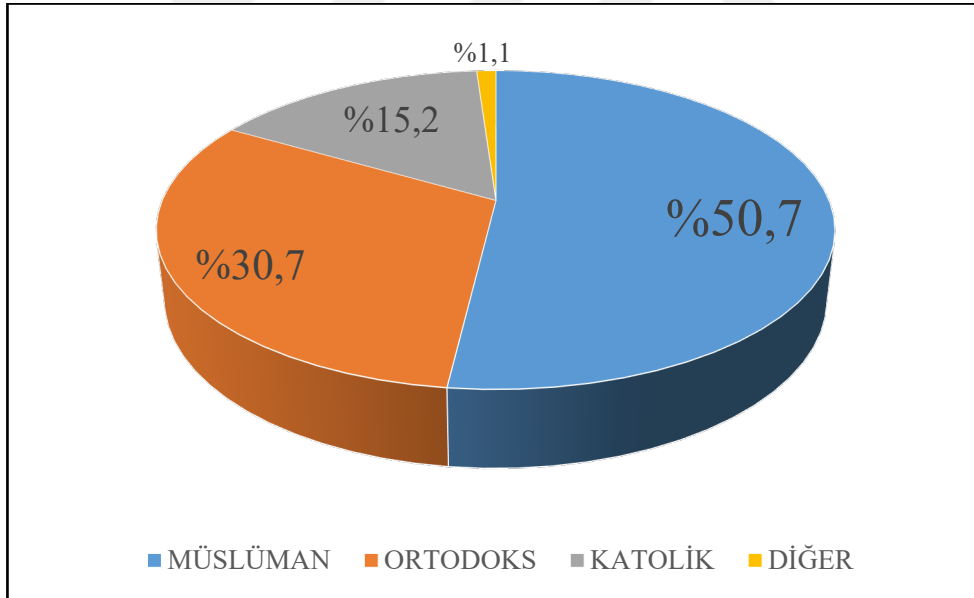
1991’de 4,377,033 olan toplam nüfusun %43,38’ini Müslümanlar (Boşnaklar), %31,19’unu Sırlar, %17,36’sını Hırvatlar, %5,53’ünü Yugoslavlar, %0,24’ünü Bosnalılar, %0,23’ünü Karadağlılar, %0,20’sini Romanlar ve %1,87’sini de diğerleri oluşturuyordu. 2013 yılında yapılan son nüfus sayımı verilerine göre ise Boşnaklar toplam sayının %50,11’ini, Sırlar %30,77’sini, Hırvatlar %15,43’ünü ve %3,69’unu diğerleri oluşturmaktadır. Bosna Hersek Federasyonu’nda etnik yapı şu şekildedir: %70,4 Boşnaklar, %22,4 Hırvatlar, %2,5 Sırlar ve %4,7 ile diğerleri, Sırp Cumhuriyeti’nde: %81,5 Sırlar, %14 Boşnaklar, %2,4 Hırvatlar ve %2,1 diğerleri, Brčko Bölgesi’nde: %42,4 Boşnaklar, %34,6 Sırlar, %20,7 Hırvatlar ve %2,3 ile diğerleri. Bosna Savaşı’ndan sonra siyasi-bölgesel birimlerde belirgin bir homojenleşme olmuştur. Sırların %92,14’ü Sırp Cumhuriyeti bölgesinde, Hırvatların %91,39’unun ve Boşnakların %88,29’unun Bosna Hersek Federasyonu bölgesinde yaşadığını belirtmek gerekir (Statistika, 2013; POPIS, 2013).

2013 yılında toplam nüfusun 1.790.454’ü (%50,7’si) İslam dinine, 1.085.760’ı (%30,7’si) Ortodoks dinine ve 536.333’ü (%15,2’si) Katolik dinine mensup olduğu tespit edilmiştir. Bunların yanında Roma Katoliği, Yehova Şahitleri ve 37.785’i (%1,07’lik bir oranla) diğer dinlere mensup olanlar mevcuttur. Dini yapıya göre Bosna Hersek Federasyonu’nda en fazla %71,3 ile İslam, %22,1 ile Katolik ve %2,6 ile Ortodoks vardır. Sırp Cumhuriyeti’nde %81,4 ile Ortodoks, %14,1 ile İslam ve %2,4 ile Katolik; Brčko Bölgesi’nde ise %42,9 ile İslam, %34,5 ile Ortodoks ve %20,4 ile Katolik dinine mensup nüfus vardır. Nüfusun dini yapıya göre mekânsal dağılımı nüfusun etnik yapıya göre dağılımıyla paralellik gösterir. Ayrıca nüfusun dilsel yapısıyla da benzerlik göstermektedir (POPIS, 2013), (Grafik 17 ve 18).

Grafik 17: 2013 Yılına Göre Bosna Hersek Nüfusunun Mensubu Olduğu Dinlere Göre Dağılımı

Kaynak: (Statistika, 2013)

Grafik 18: 2013 Yılına Göre Bosna Hersek Nüfusunun Mensubu Olduğu Dinlere Göre Oransal Dağılımı

Kaynak: (Statistika, 2013)

Bosna Hersek'te nüfus çoğunlukla Güney Slav dillerinin birer parçası olan Bosnaca, Sırpça ve Hırvatça konuştuklarını beyan etmiştir. Bosnaca toplam 1.866.585 kişinin (toplam nüfusun %52,9'unun), Sırpça 1.086.027 kişinin (toplam nüfusun %30,8'inin) ve Hırvatça 515.481 kişinin (toplam nüfusun %14,6'sının) anadilidir. Nüfusun dil yapısı

neredeyse dini ve etnik yapısıyla yakından ilişkilidir. Bosna Hersek Federasyonu'nda nüfusunun %74,6'sının Bosnaca, %21,6'sının Hırvatça anadiliyken Sırp Cumhuriyeti'nde nüfusunun %82,5'inin Sırpça ve %14,1'inin Bosnaca anadili olmuş ve son olarak Brčko Bölgesi'nde nüfusunun %43,5'i Bosnaca, %20,1'i Hırvatça ve %34,7'si Sırpça konuşmaktadır (POPIS, 2013; Jahić, 2017).

2.3. Yerleşme Özellikleri

Bosna Hersek'te yerleşmelerin kökeni İliırya dönemindeki kale tipi yerleşmelerden Romalılar dönemindeki şehirler ve koloni yerleşimlerine kadar gitmektedir. Daha sonra yerleşmeler Orta Çağ döneminde görülen kasabalardan ilçelere, bucaklara ve en sonunda şehirlere (şehir) kadar gelmiş; Avusturya-Macaristan yönetimi altında ve Yugoslav döneminde gelişimini sürdürmüş, günümüze kadar ulaşmıştır. Ancak modern anlamda şehirleşme sanayileşmenin de hız kazanmasıyla paralel olarak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gelişmeye başlamıştır.

Romalılar döneminde Bosna Hersek'teki yerleşmeler Sana, Uskopaljska, Neretva, Lašva nehirleri vadisindeki ve batı karstik bölgesinde ortaya çıkmıştır. Romalıların ülkeye hâkim olduğu yılların erken döneminde Bosna Hersek'te ana yerleşim türleri tepe kaleleri ve dikili (ayaklı) evlerdi. Bazı tepe kaleleri tahkimat olarak inşa edilmiş olup ayaklı evler ise nehir yataklarına (Sava ve Una gibi) paralel inşa edilmiştir. Roma döneminde yerleşimlerin büyük bir kısmının düzlük alanlara taşınmasıyla yerleşme şekillerinde önemli değişimler söz konusu olmuştur. Roma döneminde çoğu şehir merkezi o döneme özgü bir temelde gelişmiştir. Bunlardan en bilinenleri Domavia, Bistue Nova, Bistue Vetus, Diluntum, Splonum, Salviae, Pelva ve Delminium'dur. Şehirsel yerleşmeler forumlar, hamamlar, bazilikalar, tapınaklar ve su kanalları Roma üslubuyla inşa edilmiştir. Bunların yanında Bosna Hersek genelinde çok sayıda tarımsal ve madenci yerleşimleri de mevcuttur. Glamočko polje, Saraybosna, Banja Luka, Mahovljani, Donja Neretva gibi stratejik noktalarda askeri kışla ve kamplarla beraber sivil yerleşimler de bulunmaktadır. Diğer taraftan Roma döneminde kaplıcaların çevresinde maden sularından bolca yararlanıldığından kaplıcalarıyla ünlü şehirler mevcuttur. Bunlardan en ünlüleri Saraybosna yakınlarındaki Ilidža, Banja Luka yakınlarındaki Laktaši ve Gornji Šeher, Bihać yakınlarındaki Gata'dır. Yine Roma döneminde ülkenin sahip olduğu vadilerden ve geçitlerden geçen Roma yollarının stratejik ve ekonomik önemi büyük

olmuştur. Bu yolların yakınlarında önemli yerleşim yerleri gelişme imkânı bulmuştur (Mirza, 2018; Malcolm, 1994).

Diğer taraftan Bosna Hersek'te on ikinci yüzyıldan on beşinci yüzyıla kadar inşa edilen, aralarında Bužim ve Bihać gibi şehirlerin olduğu askerî açıdan kuvvetlendirilmiş yerleşmeler önemli bir yere sahip olmuştur. Osmanlı egemenliğine kadar inşasına devam edilen bu şehirlerde Osmanlılar döneminde buralara gözetleme kuleleri ve tabyalar gibi eklentiler eklenerek bu şehirlere kendilerine özgü karakteristik bir özellik kazandırılmıştır. Bu şehirlerin çoğu ulaşılması zor tepeler üzerine inşa edilmiş ve birçoğu arazinin düzensizliklerini takip eden engebeler uyarlanmış düzensiz bir plana sahip olmuşlardır.

Orta Çağ Bosna devletinde on dördüncü yüzyılda madencilik, ziraat, ticaret ve yönetim işlevlerine sahip 25, on beşinci yüzyılda ise 40 şehir vardı. Bunlardan Fojnica, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1468-1469 tarihli kayıtlarına göre 1665 kişilik nüfusuyla Bosna'nın en büyük şehri unvanını taşıyordu. Öte yandan madencilik faaliyetleri Orta Çağ Bosna'sının ekonomik, siyasi ve kültürel gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Ancak ilerleyen zamanlarda madencilik üretimi istikrarlı bir düşüş göstermiş ve bu nedenle eski madenci şehirler durağanlaşmış ve gerilemiştir (Gekić vd., 2022).

Bosna Hersek'in yerleşim özelliklerine etkisi büyük olan Osmanlı İmparatorluğu zamanında imparatorluğun stratejik, ticari, ulaşım, ekonomik, idari ve askeri ihtiyaçlarına bağlı olarak İslami-Oryantal tipi şehirleşme şekli görülmüştür. Bunlar zanaat-üretim, ticaret, kültürel-dinsel ve idari işlevlere sahip yeni ve açık şehirselleşmelerin kurulmasıyla başlar. Bu dönemde yoğunlaşan şehirleşme hareketi sıkı bir şekilde örgütlenmiş Türk feodal sisteminde daha yaygın ekonomik, idari-siyasi, kültürel faaliyetler ve Bosna Hersek'in Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki coğrafi ve stratejik konumunun önemi gibi çok sayıda faktörün karmaşık bir etkisinin sonucudur. Osmanlı döneminde Bosna Hersek'te bulunan bugünkü şehirlerin önemli bir kısmı gelişmiştir ve o dönemin izleri bugün hala görülebilmektedir. Pazar meydanı, esnaf mahalleleri ve kamu binaları olan çarşı, ayrılmış yerleşim alanları ve etrafında yüksek çitlerin olduğu evler gibi tipik yapılara ve yerleşim düzenine sahip İslami-Oryantal model Bosna Hersek'te aslında iki temel yerleşim türü yaratmıştır, bunlar; kasaba ve şehirlerdir (şehir). Müslüman nüfusa sahip yerleşim yerleri kasaba olarak adlandırılmıştır. Buna karşılık, Hristiyan nüfusa sahip kasabalar varoş olarak adlandırılmıştır (bu isimlendirme

Osmanlılardan çok daha önceleri de kullanılmıştır). On altıncı yüzyılın ikinci yarısında ve on yedinci yüzyılda birçok kasabanın özelliği eski varoş geleneğinden değil de daha önceki kırsal yerleşmelerden gelmeleri ve yalnızca Müslüman yerleşmeleri olarak kurulmalarıdır (örneğin Četvrtkovište kasabası (bugünkü Bijeljina) ve Kasaba Česta (bugünkü Gornji Vakuf) gibi). On altıncı yüzyıl boyunca üretken zanaatkarların ve özellikle dış ticaretin gelişmesi nedeniyle birçok şehrsel yerleşmenin nüfusu ve bölgesel hinterlandı artmıştır. Bunlar arasında en önemlileri Saraybosna, Banja Luka, Foča, Mostar, Travnik, Jajce, Zenica, Čajnice, Zvornik ve Livno'dur. On yedinci yüzyılın ortalarında Saraybosna yaklaşık 80.000 kişilik nüfusuyla Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki en önemli şehri unvanına sahip olmuştur (Djurdjev, t.y.).

Osmanlı İmparatorluğu'nda on yedinci yüzyılda başlayan kriz şehirlere de yansarak onların gelişmesini durgunlaştırmış ve önünü kesmiştir. Bununla birlikte kırsal kesimden gelen önemli bir nüfus akını şehirlere doğru göçmeye başlamıştır. Birçok şehir, on sekizinci yüzyılda kaybedilen topraklardan yeniden göç eden Müslümanların gelmesiyle nüfus artışı yaşamıştır. Dahası bu süreçte Bosanski Petrovac, Prijedor, Trebinje gibi yeni şehirler inşa edilmiştir. Osmanlı yönetiminin 1878'te sona ermesine kadar olan dönem şehir ekonomisinin durgunluğu ve gerilemesiyle geçmiştir. Osmanlı dönemindeki şehirleşme Bosna Hersek'in ekonomik, idari ve dini-kültürel merkezi Saraybosna olmak üzere çok sayıda küçük şehir, yerel ekonomik ve idari merkezler ile birkaç orta ölçekli bölgesel merkezden oluşan bir ağ bırakmıştır.

Osmanlı dönemi şehirleşmesinin izleri Bosna şehirlerinin hem morfolojisinde hem de mekânsal yapısında bugün bile görülebilen izler (zanaat ve ticaret bölgeleri, kamu kurumlarının bulunduğu çarşılar ve doğu tipi evlerin, camilerin vb. bulunduğu yerleşim merkezleri-mahalleler) bırakmıştır. Şehirler daha büyük mekânsal birimler olan topluluklara ve daha küçük olan mahallelere bölünmüştür. Mahalleler çoğunlukla camilerin etrafında kurulmuş ve isimlerini etrafında toplandığı camiden almışlardır. Osmanlı şehirleri genelde iki bölümden meydana gelmiştir, bunlar; şehrin ekonomik faaliyetlerinin yoğunlaştığı zanaat ve ticaret ürünlerinin satıldığı çarşı (çarşı) ve konut bölümlerinden oluşan mahala (mahalle) şeklindedir. Her çarşı, etrafında muhtelif dükkanların bulunduğu çok sayıda sokağın geliştiği bir meydan ile karakterize edilir. Cami, hamam, han, kervansaray, medrese ve bedesten (bezistan) gibi anıtsal yapıların çoğu çarşı bölgesinde inşa edilmiştir. Yerleşim bölgelerinin diğer bir özelliği de

bulunduğu konumda yeşillik ve suyun bol olmasıdır. Mümkün olan her noktada çok sayıda çeşmeler inşa edilmiştir. Suyun olmadığı yerlere bahçeler ve avlular içinden geçen taşıma sistemleriyle su imkânı verilmiştir. Diğer bir taraftan bu dönemde Bosna Hersek'te birçok şehir ortaya çıkmış ve yükseliş yaşamıştır. Bu durum özellikle Saraybosna için geçerlidir ve Saraybosna, Gazi İsa Bey'in Miljacka nehri kıyısında kendi bağışlarıyla inşa etmeye başladığı planlı şehir-konut kavramının bir örneğidir. Gazi İsa Bey, Bosna Krallığı döneminde Saraybosna'da bir saray inşa ettirmiş ve bu sarayın ardından şehre Saraybosna adı verilmiştir. Öte yandan Mostar, Banja Luka, Tuzla, Jajce, Zenica, Travnik, Foča, Zvornik, Trebinje, Višegrad gibi şehirler yükseliş yaşayan ve bu dönemin izlerinin görüldüğü diğer şehirlere örnek olarak verilebilir (Djurdjev, t.y.; Carmichael, 2015).

On dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başında Bosna Hersek'teki şehirler birçok yerel ve bölgesel özelliğe sahip olarak dengesiz bir şekilde gelişmiştir. Bazıları önemli sanayi şehri haline gelmiş ve tedrici bir şekilde Avrupa sanayi şehri şeklini almıştır, örneğin; Tuzla ve Zenica gibi. 1879 yılı nüfus sayımına göre Bosna Hersek'te şehir statüsüne sahip 47 yerleşme bulunmaktaydı ve bunlardan 27'si ticaret yeri ve ticaret belediyesi olarak kayıtlıydı ancak bunlar aslında ülkedeki küçük yerleşimleri oluşturmuştur. Bunlardan 10 tanesi srez, yani ilçe merkezi özelliğine sahip olmuştur. 1879 yılında Bosna Hersek'teki en büyük şehir 21.377 nüfusuyla Saraybosna, ikinci sırada 10.848 ile Mostar, üçüncü sırada 9.560 ile Banja Luka, dördüncü sırada 6.090 ile Bijeljina, beşinci sırada 5.887 ile Travnik, ardından 5.372 ile Tešanj ve 5.119 ile Donja Tuzla yer almıştır. Sadece 7 şehir 5.000'den fazla nüfusa sahip olmuş ve ülkedeki şehirsiz nüfusun %43,3'ü bu yerleşmelerde yaşamıştır (Gekić vd., 2022).

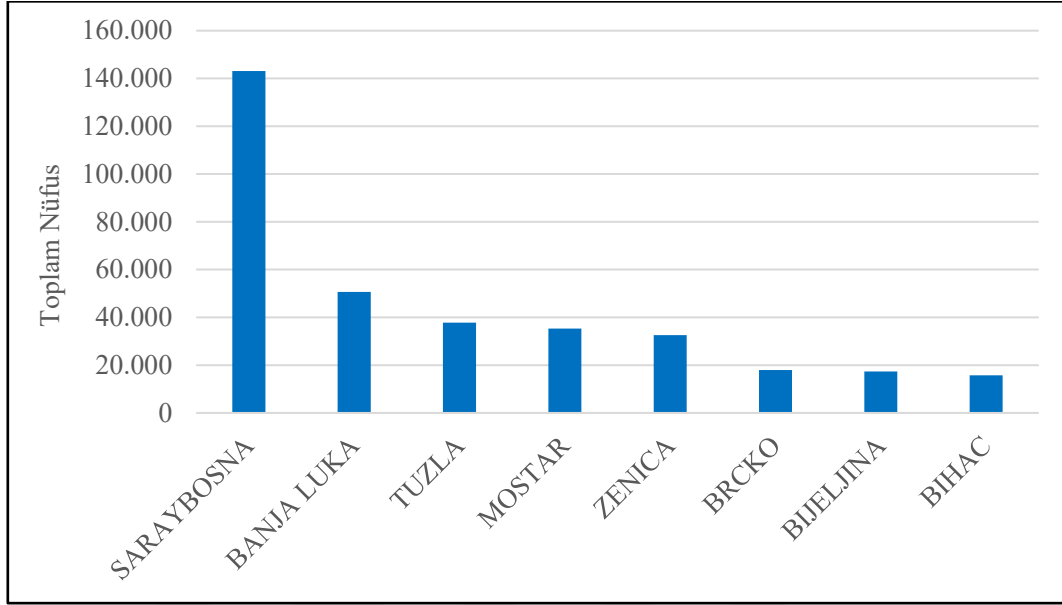
Avusturya-Macaristan yönetiminin kurulmasıyla birlikte ülkede önemli bir endüstriyel gelişme başlamıştır. 1878'ten 1919'a kadar kurulan sanayi işletmeleri iki savaş arasındaki dönemde bile Bosna Hersek sanayisinin temelini temsil etmiş ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki gelişimini önemli ölçüde belirlemiştir. Breza, Kakanj, Ugljevik, Kreka gibi kömür madenlerinin ve Zavidovići, Drvar, Teslić, Lukavac gibi sanayi tesislerinin bulunduğu demiryolları ve karayolları boyunca gelişen Jablanica, Čapljina, Kalinovik, Han Pijesak, Bosansko Grahovo gibi yeni küçük şehir merkezleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemde şehir nüfusu artmış olsa da toplam nüfusun %20'sini geçememiştir ve şehirsiz temel hala çok sayıda küçük şehirlerden meydana gelmiştir. İki dünya savaşı

arasında aynı eğilimler devam etmiş ancak çok daha yavaş seyrederek 1919-1925 döneminde konut inşaatı yoğunlaşmıştır. 1921 yılında en büyük şehirler şu şekilde sıralanmıştır: Saraybosna (66.317), Mostar (18.176), Banja Luka (18.001), Tuzla (14.036), Bijeljina (11.013), Brčko (6.832), Bihać (6.372), Travnik (6.334) ve Derventa (6.176). Nüfusu 5.000'den fazla olan toplam 11 şehir olan bu dönemde toplam şehirsiz nüfusun %70'e yakını yine bu şehirlerde yaşamıştır (Statistika, 2013).

İkinci Dünya Savaşı'nda birçok şehir büyük zarar görmüştür. Kamu binalarının çoğu tahrip edilmiş, toplam konut stokunun %40'ı yok olmuştur (Alp, 2011). Savaştan sonra hızlı bir sanayileşme ve şehirleşme yaşanmıştır. Sosyalist dönemde ilk etapta sanayi ve daha sonra üçüncül faaliyetlerin hızlı ve çok yönlü gelişmesiyle birlikte tüm tezahürleriyle şehirleşme süreci yoğunlaşarak kara ve demir yollarının inşasına özel bir önem verilmiştir. Bu sayede Banovići, Novi Travnik gibi yeni şehirler ortaya çıkmaya başlamıştır. Birçok şehir nüfuslarını ikiye ve üçe katlayarak çevredeki kırsal alanlara yayılmıştır. Eski mahallelere ek olarak, çoğunlukla yeni yerlerde imar ilkelerine dayalı yeni planlı mahalleler inşa edilmiştir. Bu yoğun şehirleşme sürecinde başta sanayi bölgelerindeki karayolları olmak üzere birçok kırsal alanın şehir yerleşmelerine dönüştürülmesi özellikle önemlidir. Hızlı ekonomik kalkınma bağlamında sanayi ve şehir merkezleri yakın ve uzak çevreden gelen nüfusu giderek daha fazla çekmiş ve nüfusun köylerden şehirlere göçü bu dönemde karakteristik bir olguya sahip olmuştur. Sanayileşmenin en güçlü olduğu 1981 yılına kadar olan dönemde en dinamik değişimler şehirlerin ve yakın çevrelerindeki yerleşimlerin yanı sıra ana yollar boyunca gerçekleşmiştir. Bu dönemde kırsal belediyelerde zayıf ve hala yetersiz bir büyüme kaydedilmiş, bu da birincil sektördeki aktif nüfusun payının azalması, ikincil ve üçüncül sektörlerdeki çalışan sayısının artmasıyla kendini göstermiştir.

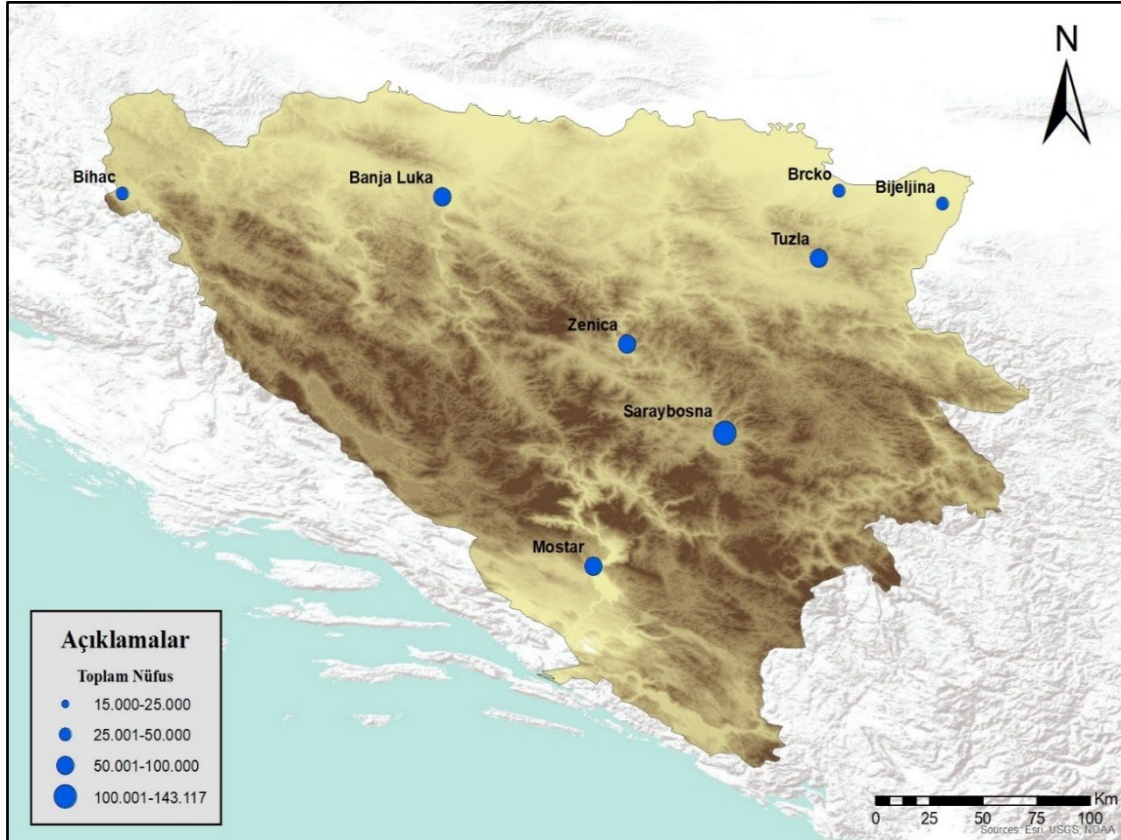
1961 yılına gelindiğinde şehirlerin nüfusunda artış gözlenmiştir. Toplam 11 şehrin nüfusu 10.000'in üzerinde olmuş ve toplam şehir nüfusunun %57,1'i bu şehirlerde yaşamıştır. Büyüklük açısından öne çıkan şehirler: Saraybosna (143.117), Banja Luka (50.650), Tuzla (37.760), Mostar (35.284), Zenica (32.536), Brčko (17.949), Bijeljina (17.340) ve Bihać (15.763) olmuştur. 1991 yılındaki sıralamaya bakıldığında en büyük şehirlerde başı açık arayla yine Saraybosna (416.497) çekmiş olup diğer şehirler şu şekilde sıralanmıştır: Banja Luka (143.079), Zenica (96.027), Tuzla (83.770), Mostar (75.865), Bihać (45.553),

Brčko (41.406), Bijeljina (36.614), Prijedor (34.635), Doboj (27.498), Bugojno (22.641) ve Trebinje'dir (21.870), (Statistika, 2013), (Grafik 19), (Harita 12).

Grafik 19: 1961 Yılı Başlıca Bosna Hersek Şehirleri ve Nüfusları

Kaynak: (Statistika, 2013)

Harita 12: 1961 Yılına Göre Başlıca Bosna Hersek Şehirlerinin Dağılımı

Kaynak: (Statistika, 2013)

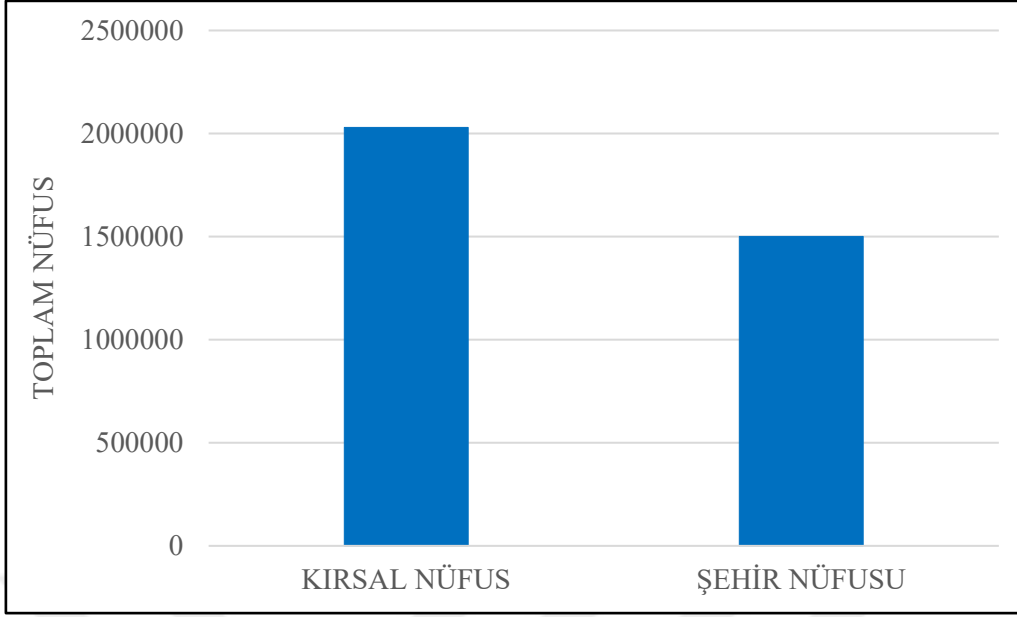
Bosna Savaşı'nın yaşandığı dönemde (1992-1995) birçok şehir sistematik olarak tahrip edilmiştir. Kültürel ve tarihi anıtlar, camiler, mezarlıklar ve eski şehir merkezleri zarar görmüştür. Altyapı ciddi şekilde tahrip edilmiş, tarım ve orman arazileri de ciddi tahribata uğramıştır. Yıkılmış veya ağır hasar almış konutların %66,6'sı Bosna Hersek Federasyonu'nda, %30'u Sırp Cumhuriyeti'nde ve %3,4'ü de Brčko Bölgesi'nde yer almıştır. Yeniden inşa süreci geri dönüş sürecini takip etmiş ve Dayton Barış Antlaşması'ndan 2005 yılına kadar 170.000'den fazlası bağışçı fonlarıyla olmak üzere yaklaşık 260.000 konut birimi yeniden inşa edilmiştir. 2019 yılı itibarıyla Bosna Hersek'te toplamda 345.500 konut birimi yenilenmiştir (Gekić vd., 2022).

Bosna Hersek'teki kırsal yerleşimlere baktığımızda çoğunun uzak geçmişte kurulduğu ve bazı kırsal yerleşimlerin tarihinin Orta Çağ'a kadar uzandığını söylemek mümkündür. Günümüzün kırsal yerleşimlerinin çoğu Osmanlı döneminde ortaya çıkmıştır. Kırsal yerleşim ağı daha sonra daha yoğun hale gelmiş ancak sosyalist dönüşüm dönemine kadar kırsal yerleşimler çoğunlukla dokularını korumuştur. Kırsal alanlarda ekonomik faaliyetler dağlık bölgelerde yarı göçebe ve yaygın sığır, koyun ve keçi yetiştiriciliğine, tepelik ve düzlük alanlarda çiftçilik, büyükbaş ve domuz yetiştiriciliğine ve kırsal el sanatlarına dayanmıştır. Daha sonra Bosna Hersek'te İslamiyet'in yayılması ile kompakt tipte yeni Müslüman kırsal yerleşimlerinin kurulduğu gözlenmiştir. Güneyden gelen "Ulah" denilen büyükbaş yetiştiricilerinin orta ve kuzey kesimlere yerleşmesi ve buralarda tarıma geçmeleriyle açıklık alanlarda dağınık evlerden oluşan yeni kırsal yerleşimlerin oluşması sağlanmıştır. Sınırlar oluşturularak kıyıya doğru yarı göçebe hayvancılık faaliyetlerinin engellenmesi, daha önceki mevsimlik konutların dağlık kesimde görülen "katun" olarak bilinen hayvan yetiştiricilerinin olduğu konutlara dönüşmesine yol açmıştır. Geri dönen Müslümanlar ise kasabalara ve kırsal alanlara yerleşmişlerdir. Sınır bölgelerinde kasabaları model alan kompakt evlere sahip yeni ve daha büyük kırsal yerleşimler inşa edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı kayıpları ve büyük salgın hastalıklar insan popülasyonunun yanı sıra hayvan nüfusunu da etkileyerek birçok yeni kolonizasyona ve canlı hayvan nüfusuna alan açmıştır. Böylelikle nüfus değişimi, yerleşimlerin yer değiştirmesi, yerleşimlerin görünüm ve yapılarında değişiklikler meydana getirmiştir (Malcolm, 1994).

Avusturya-Macaristan döneminde sanayileşmenin başlamasıyla birlikte kırsal kesimde eski feodal ilişkiler devam etse de değişim ve dönüşüm için bir baskı unsuru

oluşturulmuştur. Büyük hanelerin bölünmesi süreci başlamış, tüm bunlar daha fazla sayıda yeni evin inşa edilmesine yol açarak dağınık yerleşimlerin daha birleşik hale gelmesini sağlamış ve görünümü kısmen değiştirmiştir. Daha sonra gelen tarım reformu (1919) ile toprak ve büyük kooperatif hanelerinin bölünmesi süreci hızlanmış, mülkiyet farklılaşması söz konusu olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Bosna Hersek'te yaşanan yoğun şehirleşme, sanayileşme ve tarımdan arındırma süreçleri, eski köylerin mekânsal ve fizyonomik dönüşümüne ve yeni köylerin (kırsal yerleşimlerin) kurulmasına yol açmıştır. Hızlanan sanayileşme ve beraberinde gelen elektrik ile kırsal yerleşimlerin boşalması, ulaşım ağının genişlemesi, modern üretim ve tüketimin gelişmesi ve muhtelif göç türlerinin ortaya çıkması, şehirlerin hızla genişlemesine veya kırsal peyzajın şehirleşmesine neden olmuştur. Bunun sonucunda etrafında şehirleşmiş bölgelerin olduğu şehir yerleşmeleri ortaya çıkmıştır (Mirza, 2018).

Bosna Hersek şehirlerinde genişleme süreci İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyük ölçüde tek işlevli olmuş (konut ve sanayi bölgeleri), böylece şehrsel dokunun çok işlevli kompaktlığı sağlanamamıştır. Görülen bir diğer sorun, modern zamanlarda gerçekleşen ve daha belirgin bir nüfus yoğunlaşmasıyla doğrudan ilişkili olan şehirlerin kırsallaşması sürecidir. Savaş sonrası ve sonrası meydana gelen kırsal göç, yüksek işsizlik, yoksulluk, son 15 yılda şehirlerde ve banliyölerde yaşayan nüfusun düşük eğitim seviyesi ve aşırı nüfuslu spontane yapılaşma nedeniyle Bosna şehirlerinin çevresi genellikle şehir merkezine nadiren ulaşan yarı kırsal bir yaşam tarzını benimsemektedir. “Deagrarize nüfus” olarak tanımlanan toplumun bu kesimi 1981’de %46,5’e ulaşmış, ardından 1991’de %37,2’ye düşmüştür. Bu oran 2013 yılında tekrar yükselerek %44,6 olmuştur. Deagrarize nüfusun çalışan ancak şehirlerde yaşamayan bu kısmı günlük göç üzerinde önemli bir etkiye sahiptir ve aynı zamanda belirgin bir şekilde yerleşme sistemini etkilemektedir. Bu nüfus kentsel alanlara sürekli olarak yerleşememiş, bu nedenle şehirleşmiş alanın dışında dağınık yapılaşma sisteminin yeniden ortaya çıkmasına sebebiyet vererek çalıştıkları iş yerlerine yakın olmayı tercih etmişlerdir (Gekić vd., 2022). Sonuç itibarıyla Bosna Hersek nüfus ve yerleşim oranının düşük olduğu ülkelerden biridir. 100 km²’lik bir alanda ortalama 12 yerleşim yeri bulunmaktadır. Bosna Hersek İstatistik Ajansı’nın 2013 nüfus sayımında elde ettiği verilere göre ülkede 110 şehir yerleşmesi ve 6031 diğer yerleşim yeri (çoğunluk olarak kırsal yerleşmeler) bulunmaktadır (Statistika, 2013).

Grafik 20: 2013 Yılına Göre Bosna Hersek'teki Kır ve Şehir Nüfusları

Kaynak: (Statistika, 2013)

2.3.1. Kır Yerleşmeleri

Bosna Hersek, Avrupa'nın en kırsal ülkelerinden biridir ve toplam nüfusunun yarısından fazlası kırsal alanlarda yaşamaktadır (Nurković, 2018). Ülke topraklarında bulunan yerleşim yerlerinin %97'si şehrsel nitelikte olmayan ve Bosna Hersek İstatistik Ajansı'nın diğer (şehrsel nitelikte olmayan veya çoğunlukla kırsal) grupta sınıflandırdığı yerleşim yerleridir. 2013 yılındaki nüfus sayımına göre 2.030.091 kişi (toplam ülke nüfusunun %57,5'i) kırsal yerleşmelerde yaşamaktadır (Grafik 20). Her bir kırsal yerleşmede ortalama 337 kişi yaşamaktadır. Diğer taraftan, Bosna Savaşı'nın sonucunda birçok kırsal yerleşim yeri boş kalmıştır. Bunların toplam sayısı 542 olmakla birlikte kırsal yerleşimlerin toplam sayısının %9'una tekabül etmekte olup çoğunluğu yüksek dağlık, engebeli ve karstik alanlarda dağılışı göstermiştir. Büyüklüğü nedeniyle kırsal yerleşimlerin yapısı çok parçalıdır. Bu durum kırsal yerleşimlerin mikro ölçekteki konumu, oluşumu ve işlevlerine olan bağımlılığının doğrudan bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır (Statistika, 2013).

Ülkede bulunan nüfusu 100'e kadar olan yerleşmelerin sayısı 2.286'dır ve bu yerleşmelerde ortalama 34 kişi yaşamaktadır. 101-200 nüfuslu kırsal yerleşimlerin sayısı 758'dir ve bu yerleşmelerde ortalama 147 kişi yaşamaktadır. 201-500 nüfuslu 1.175 kırsal yerleşme vardır ve ortalama nüfus sayısı 331'dir. 500 nüfusa kadar olan tipik küçük

yerleşmeler kategorisinde 4.756 kırsal yerleşme bulunmaktadır. Bu yerleşmelerde toplam 576.864 kişi (ülke nüfusunun %16,3'ü) yaşamaktadır. Diğer taraftan, 501-1.000 nüfuslu yerleşim yerleri sayısı 746 olup bunlarda toplam 527.692 kişi yaşamaktadır. 1.001-2.000 nüfusa sahip 380 yerleşim yeri bulunmakta olup bunlarda toplam 508.622 kişi yaşamaktadır. 2.001-5.000 nüfuslu toplam 139 kırsal yerleşme bulunmaktadır. Bu yerleşmelerde 2013 yılında toplam 380.862 kişi yaşamaktadır. Nüfusu 5.000'in üzerinde olan kırsal yerleşimler kategorisinde toplam 5 yerleşme bulunmakta ve bunlar toplam 36.051 kişilik nüfusa sahiptir. Bu yerleşme kategorisindeki en büyük yerleşim yeri Bijeljina yakınlarındaki Janja'dır. Bjelašnica'nın güney yamaçlarında deniz seviyesinden 1.495 metre yükseklikte bulunan Lukomir köyü Bosna Hersek'te bulunan en yüksek dağ köyüdür (Gekić vd., 2022; Statistika, 2013).

Bosna Hersek nüfus sayısı ve yüzölçümü bakımından oldukça gelişmiş bir kırsal yerleşme ağına sahiptir. Kırsal yerleşmelerin parçalı ve dengesiz dağılımı çeşitli doğal ve sosyoekonomik, tarihi ve diğer faktörlerin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Küçük yerleşmeler genellikle asgari düzeyde kamu hizmetlerine bile sahip değildir. Çocukların eğitimi, sağlık hizmetleri ve her türlü sosyal standardın yükseltilmesi konusunda birtakım zorluklar yaşanmaktadır. Diğer yandan çok sayıda kırsal alan nüfus azalması, doğum oranının düşmesi ve nüfus yaşlanması sürecinden geçmektedir. Bu durum, büyük şehir yerleşmelerinin çevresinde bulunan yüksek dağlık ve uzak kırsal alanlarda daha belirgindir. Bir diğer faktör, kırsal alanların düşük sosyo-ekonomik sürdürülebilirliğidir; kırsal alanlar ekonomik açıdan kötü ve toplumsal altyapıdan yoksundur. Bu da gençlerin iş ve daha yüksek gelir arayışıyla sosyo-ekonomik sürdürülebilirliği yüksek kırsal alanlara veya şehirlere göç etmesine neden olmaktadır (Nurković, 2018).

Nüfusun sayısına, sosyoekonomik yapısına ve diğer ekonomik-coğrafi özelliklere dayanılarak Bosna Hersek'teki kırsal yerleşmeler 5 gruba ayrılabilir. bunlar: Dağlık bölgelerde temsil edilen tarımsal özelliği olan tek yerleşmeler, şehirsiz alanların daha dar etki alanlarının dışındaki birimleri temsil eden farklı tarımsal üretim araçlarına sahip klasik tipteki kırsal yerleşmeler, belirgin sosyoekonomik ve sosyal tabakalaşmanın yaşandığı; karma bir nüfusun olduğu ve şehirlerin etkisi altında oldukça hızlı bir şekilde dönüşen banliyö bölgelerindeki kırsal yerleşmeler, madencilik, tarım, ormancılık vb. gibi belirli işlevi olan kırsal yerleşmeler ve son olarak sosyal nitelikli ve çekim merkezi haline gelmiş ancak henüz şehre dönüşmemiş tatil köyü yerleşmeleridir (Gekić vd., 2022).

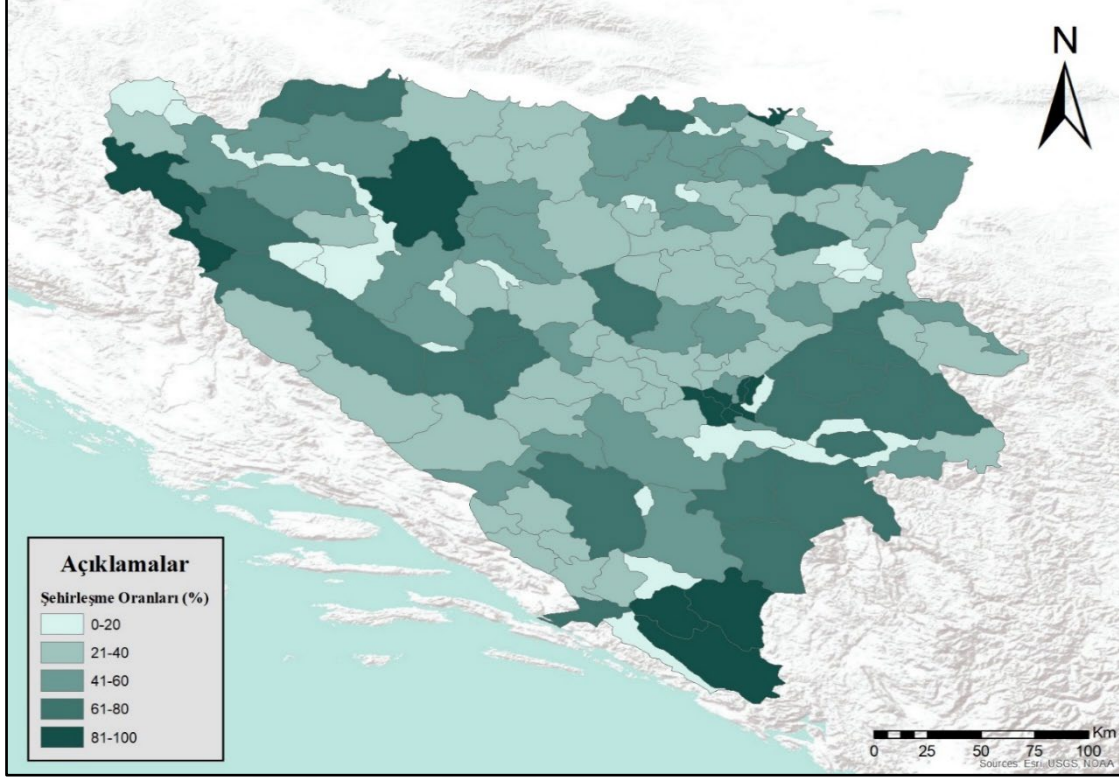
Kırsal haneleri işledikleri arazi miktarı ve besledikleri hayvan sayısına göre tarım dışı, bahçeler, küçük işletmeler ve çiftlikler gibi dört ana gruba ayıran Kırsal Hane Halkı Araştırması, kırsal hanelerin %51'inin tarımla şehirdeki veya banliyödeki benzerlerinden daha az ilgilenildiğini, %36'sının ise hiç tarımsal üretim yapmadığını ortaya koymuştur. Yine üçte birinden fazlası (%36) kendi gıda ihtiyaçlarının önemli bir kısmını üreten ancak tarımsal pazarlara nispeten daha az dahil olan küçük işletme tarzındaki kırsal yerleşmelerdir. Bunun yanında, hanelerin yaklaşık %13'ü tam veya yarı zamanlı çiftçi olarak çalışmaktadır ve önemli miktarlarda üretim yapmaktadır. Hanelerin %1'inden azı ticari çiftlik olarak sınıflandırılabilir. Diğer taraftan, Kırsal Hane Halkı Araştırması'na katılan hanelerin %43'ü için canlı hayvan üretiminin çok önemli bir yere sahip olduğu belirlenmiştir (UNDP, 2013).

2.3.2. Şehir Yerleşmeleri

1879'daki Avusturya-Macaristan yönetimi sırasında Bosna Hersek'te 47 şehir bulunmuş, 1921'de bu sayı 59 şehre çıkmıştır. 1961 yılında 66 şehri barındıran ülke, 1971 yılında 96 şehre sahip olmuştur. 1991 yılında bu sayı 105'i bulmuş ve son olarak 2013'te toplam 110 şehre ulaşmıştır (Grafik 22), (Harita 13). Bosna Hersek'teki şehrsel yerleşmeler 2013 yılında yaklaşık 1.560 km²'sini (ülkenin toplam alanının sadece %3'ünü) kaplamaktadır. Bu yerleşmelerde toplam 1.501.068 kişi yaşamaktadır ve bu da ülke nüfusunun %42,5'ine tekabül etmektedir (Şekil 20). Ortalama şehrsel nüfus yoğunluğu ise 962 kişi/km²'dir (Statistika, 2013).

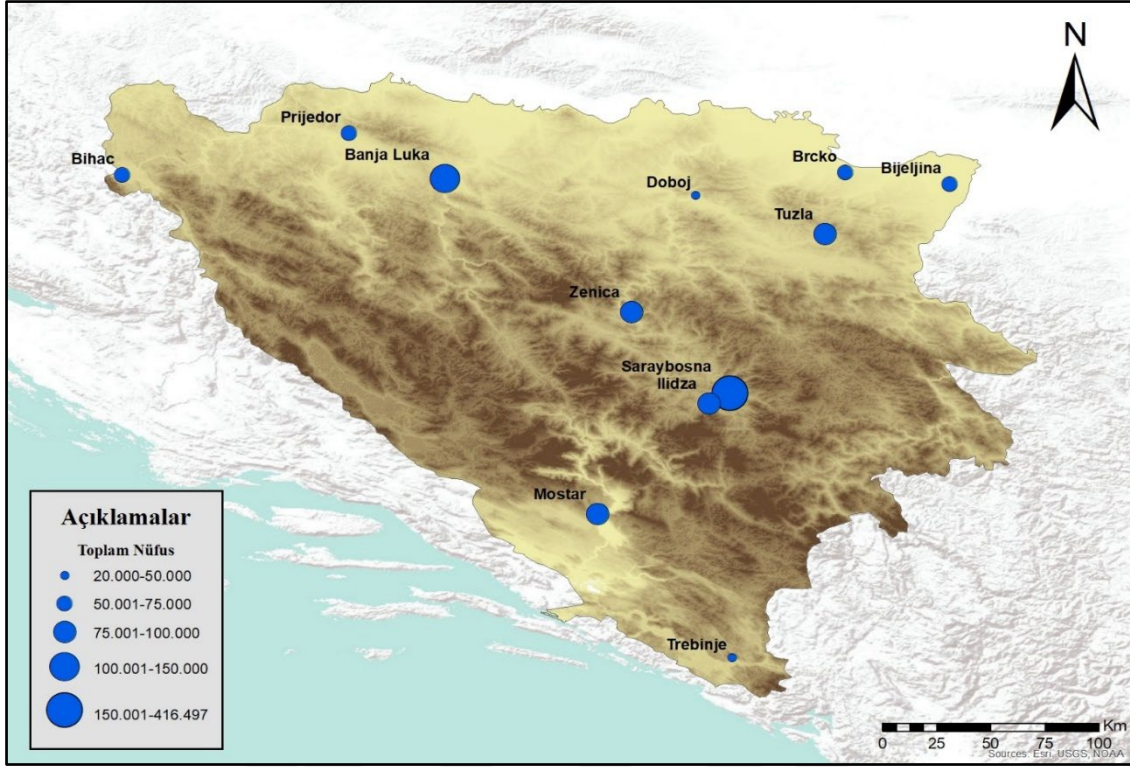
Bosna Hersek yirmi birinci yüzyılda yeterince şehirleşmemiş bir ülkedir. Nitekim şehrsel nüfusun toplam payı 2013 yılında %42,5'tir ve bu oran 1991 yılına göre sadece %2,8 daha fazladır (Grafik 21). Ancak şehrsel nüfus yaklaşık 240.000 kişi azalmıştır. Diğer taraftan 1879'tan Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan sürede şehir nüfusunun payı %12,8 ile %14,6 arasında değişmiştir. İki dünya savaşı arasında ülkenin kalkınma ve tarıma yönelme politikası nedeniyle şehrsel nüfusun payı 1931'de %10,1'e ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1948'de %10,8'e gerilemiştir. 1953-1961 yılları arasında ise %12,7'den %20,6'ya yükselirken 1961-1991 döneminde şehrsel nüfus %20,6'dan %39,7'ye kadar çıkmıştır. Bu dönemde şehrsel nüfus 30 yılda 2,6 kat artmıştır. Bosna Hersek İstatistik Ajansı'nın tahminlerine göre 1992-1995 yıllarındaki Bosna Savaşı'ndan sonra ülkenin toplam nüfusu yaklaşık 732.000 kişi olmuş ve şehrsel nüfus 1991 yılına

kıyasla 1996 yılında %10,8’lik düşüşle 190.000 kişi azalmıştır. Bu durumun en temel nedeni nüfusun kıırma uğraması ve bu sebeple ÷lke dışına olan göçtür (Harita 13), (POPIS, 2013; Statistika, 2013).

Harita 13: 2013 Yılına Göre Bosna Hersek'teki Şehirleşme Oranları

Kaynak: (Statistika, 2013)

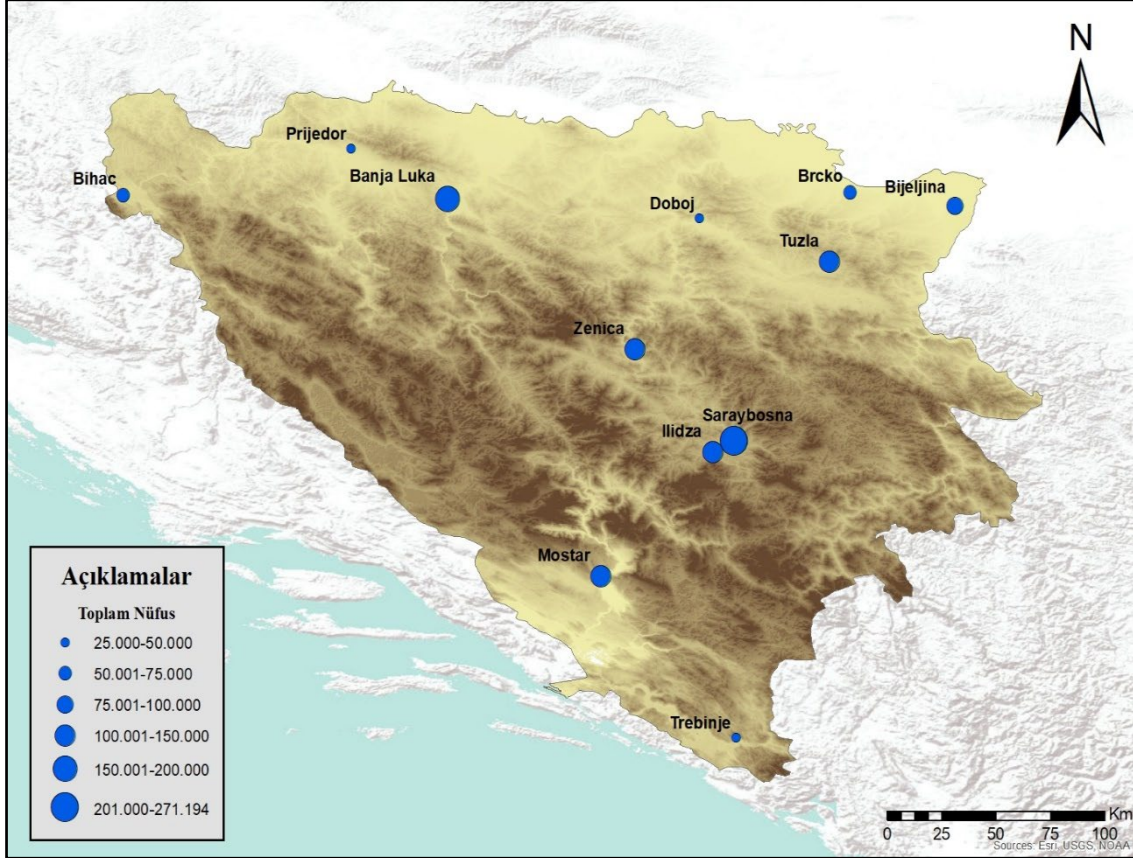

Harita 14: 1991 Yılına Göre Başlıca Bosna Hersek Şehirleri ve Nüfusları

Kaynak: (Statistika, 2013)

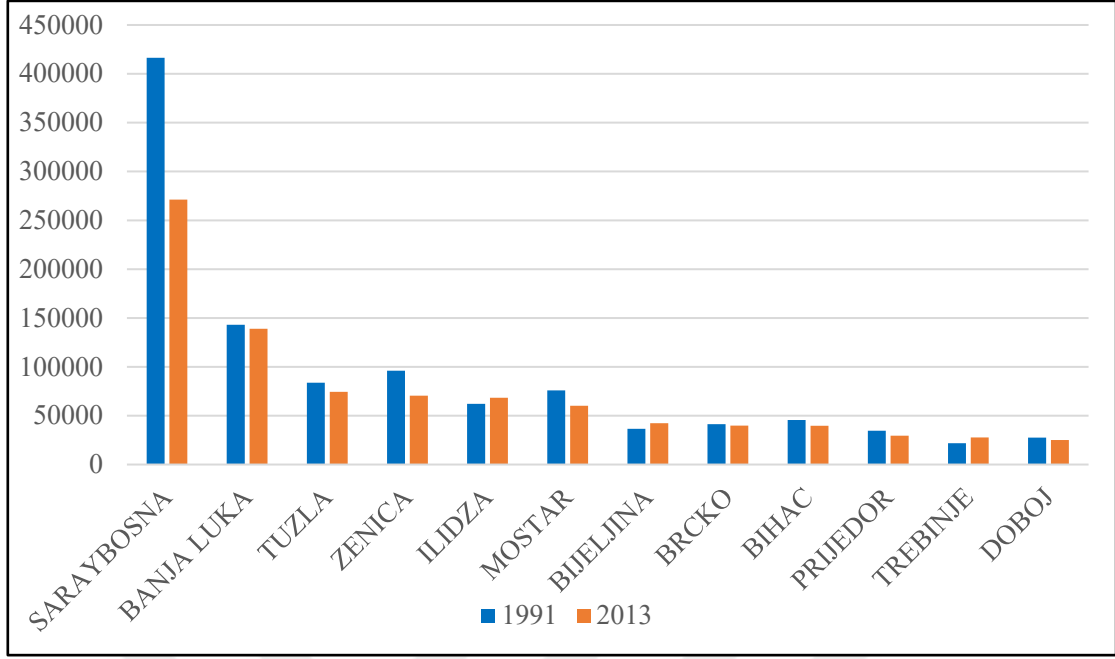
2013 yılına gelindiğinde Bosna Hersek'teki en büyük şehrsel yerleşmeler 271.194 nüfusuyla Saraybosna, 138.963 ile Banja Luka, 74.457 ile Tuzla, 70.553 ile Zenica, 68.366 ile Ilidža, 60.195 ile Mostar, 42.278 ile Bijeljina, 39.893 ile Brčko, 39.690 ile Bihać, 29.555 ile Prijedor, 25.132 ile Doboј ve 27.770 ile Trebinje olmuştur. Ülkedeki şehrsel nüfusun %27,3'lük kısmı ülkenin en büyük iki şehri olan Saraybosna ve Banja Luka'da yaşamaktadır (Harita 15). 2013'te nüfusu 5.000'den az olan 43 küçük şehir vardır. Bu gruptaki bazı yerleşmelerde nüfus 2.000'den bile azdır. Şehirlerin %65'inden fazlasının nüfusu 10.000'den azdır. Bosna Hersek'in toplam nüfusunun %42,5'i 110 şehirde yayılış gösterir (Statistika, 2013; Drašković ve Gatalj, 2021). Diğer taraftan, nüfusu 15.000'i aşan toplam 16 şehrsel yerleşim birimi bulunmakta olup bunların yarısından fazlası kuzeyde, sadece ikisi güneyde yer alır. 2013'te ulaşılan şehirleşme düzeyi Bosna Hersek'in dünyada orta düzeyde şehirleşmeye sahip ülkelerden biri olduğunu göstermektedir. Şehirleşmenin siyasi itici güçleri modern mevzuat ve şehirlerin planlı sürdürülebilir genişlemesinin teşvik edilmesinin yanı sıra şehrin dış mahallelerinde yeni evlerin inşası için yapılan sübvansiyonlardır. Şehirleşmenin teknolojik itici gücü 20. ve 21. yüzyıllarda ikamet edilen yer ile işyeri arasındaki mesafeyi göreceli hale getiren

otomobil sayısındaki artıştır. Bu durum şehir merkezlerindeki yüksek konut maliyeti ile birleştiğinde banliyö alanlarını daha cazip hale getirmektedir (Drašković ve Gatalj, 2021). Aynı zamanda Bosna Hersek, Moldova'ya benzer şekilde Avrupa'daki en düşük şehirleşme seviyesine sahip olan bir ülkedir. En büyük ilk beş şehrin dışında en güçlü endüstrilere ve bu alandaki en büyük yatırımlara sahip olan şehirler en hızlı büyüyen şehirler olmuştur, örneğin; Brčko ve Bugojno gibi.

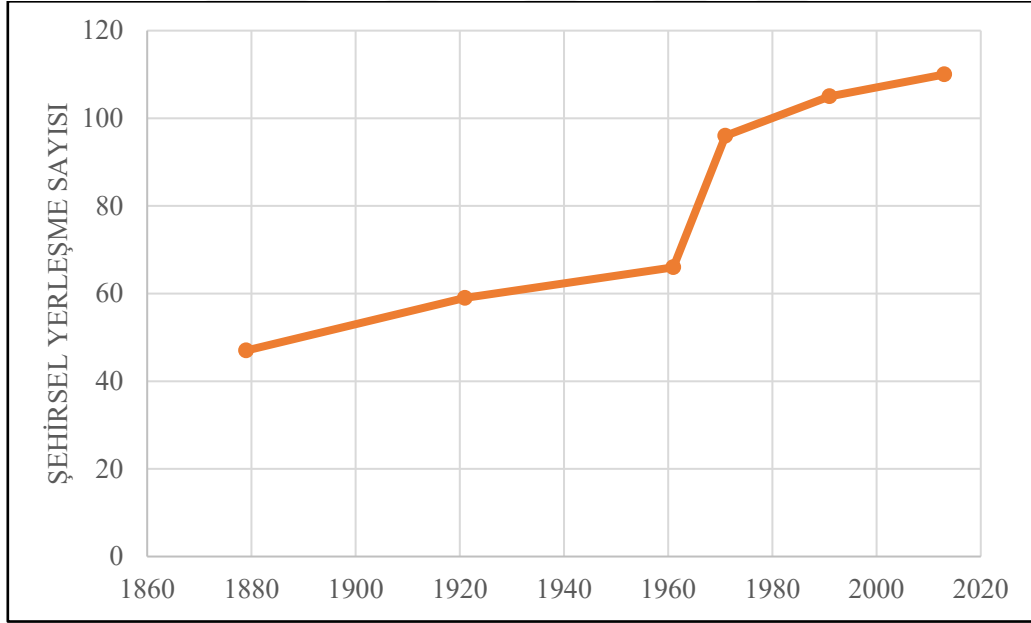
Harita 15: 2013 Yılına Göre Başlıca Bosna Hersek Şehirleri ve Nüfusları

Kaynak: (Statistika, 2013)

Grafik 21: 1991 ve 2013 Yıllarında Bosna Hersek'teki Başlıca Şehirlerin Nüfusları

Kaynak: (Statistika, 2013)

Grafik 22: Yıllara Göre Bosna Hersek'teki Şehirsel Yerleşmelerin Değişimi

Kaynak: (Statistika, 2013)

Bosna Hersek'in şehirsel gelişimindeki kutuplaşma başkent tek merkezliliğinde kendini göstermektedir. Başkent Saraybosna sadece Bosna'dan değil aynı zamanda Sırbistan ve Karadağ'daki Sancak bölgesinden gelen Boşnakları da kendine çekmektedir. Son iki nüfus sayımından (1991 ve 2013) elde edilen veriler Boşnakların Saraybosna Kantonu nüfusu içindeki payının %50,8'den %83,8'e yükseldiğini göstermektedir. Diğer taraftan

Mostar şehri Hersek'in batısından Hırvatları (1991'de %33,9 ve 2013'te %48,4) çekmektedir. Banja Luka bölgesinde Sırp'ların nüfus içindeki payı 1991'de %64,6 iken 2013'te %88,6'ya yükselmiştir (Drašković ve Gutalj, 2021). Bu merkezler savaşın bir sonucu olarak nüfus açısından daha yoğun hale gelmiştir. Bu durum, söz konusu şehirlerde şehirsel gelişimin kutuplaşmasını arttırırken ülkenin diğer bölgelerini daha da taşralaştırmış; Trebinje ve Bugojno örneklerinde olduğu gibi daha fazla göç ve yoğunlaşmayı teşvik etmiştir. 1992'den önce bu şehirler birer bölgesel merkez olarak kabul edilirken, Dayton Barış Antlaşması ile kurulan mevcut siyasi ve bölgesel sistem altında bu rollerini kaybetmişlerdir. En güçlü iş merkezi olan Saraybosna ağı kenarında yer alırken, bölgenin diğer kesimlerinde başka iş merkezi sıfatı taşıyan bir şehir bulunmamaktadır. Bu durum özellikle merkez Bosna Hersek'in doğu kesiminde çok belirgindir.

2013'teki durum 1981 ile karşılaştırıldığında ilk 20 şehirde önemli değişikliklerin yaşandığı dikkatleri çekmektedir. İlk dört şehir sıralamadaki yerini korurken Ilidža, Saraybosna'dan ayrılarak beşinci sırayı Mostar'dan devralmıştır. Brčko, Bihać, Doboj, Prijedor, Sanski Most, Bugojno, Travnik ve Gradiška da bir ila üç sıra kaybetmişlerdir. Daha önce ilk 20'de yer alan şehirler arasında en büyük düşüşü Boşnak ve Hırvat nüfusundaki büyük kayıp (toplam %85 azalma) ve sanayi üretimindeki çöküş nedeniyle 14. sıradan 25. sıraya gerileyen Derventa yaşamıştır. Bosna Hersek'in başlıca beş şehir yerleşmesi ülkenin şehir sisteminde baskın olmaya devam etmiştir. Bu şehirler 1991'den sonra da en büyük metropol şehirler olmaya devam etmiştir: Saraybosna, Banja Luka, Tuzla, Zenica ve Mostar (Statistika, 2013). Saraybosna gibi büyük şehir merkezleri 1995'ten sonraki göçmenler için adeta bir mıknaat görevi görmüştür. Bunun sonucunda bu şehirler son zamanlarda daha popüler hale gelmiştir. Bunun nedeni hükümetler tarafından bu şehirlerin daha fazla ilgi görmesi ve gelişmelerine öncelik verilmesi, küçük ve orta ölçekli şehirlerin ise ilgi görmemesidir.

Bosna Hersek'teki şehirlerin işlevleri dikkate alındığında Gekić vd.'ye (2022) göre toplam 7 türe ayrılabilir. Bunlar; birincil üretim (tarım, ormancılık, balıkçılık), madencilik, sanayi, ticaret, turizm, sağlık ve çeşitlendirilmiş hizmetler barındıran şehirler. Birinci grupta 7 yerleşme bulunmaktadır. Bunlar batıda Bosansko Grahovo ve Glamoč, doğuda Čajniče ve Han Pijesak, güneydoğu ve güneyde Kalinovik ve Ljubinje, ülkenin merkezinde Kneževodur. Bu yerleşmelerin ortak özelliği, az sayıda nüfusa (4.000'in

altında) ve elverişsiz bir coğrafi ortama (yüksek dağlar, karstik alanlar vb.) sahip olmalarıdır. İkinci grupta üç madenci şehri vardır, bunlar; Banovići, Breza ve Kakanj'dır. Bu şehirler 100 yılı aşkın bir süredir gelişimlerini kömür cevherinin çıkarılmasına ve kısmen işlenmesine borçludur. Banovići'de çalışan toplam nüfusun %30,1'i madencilik sektöründendir. Üçüncü grupta toplam 40 sanayi şehri yer alır. Bunlardan başlıcaları Trebinje, Gacko, Kotor Varoš, Ugljevik, Gradačac, Gračanica, Brod, Goražde, Maglaj ve Derventa'dır. Bu grupta sadece Trebinje 20.000 nüfusu aşar. Dördüncü grupta baskın ticaret işlevine sahip 10 şehir yer almaktadır. Bu şehirler Vitez, Posušje, Široki Brijeg, Čitluk, Ljubuški, Srebrenik, Grude, Živinice, Bijeljina ve Brčko'dur. Bu şehirlerin yarısı ülkenin güneybatısında, Hırvatistan sınırı yakınlarında yer alır. Beşinci grupta turizm işlevinin baskın olduğu tek şehir aynı zamanda ülkenin deniz kıyısında bulunan tek yerleşim yeri olan Neum'dur. Burada toplam çalışanların %29,1'i turizm ve gıda sektöründedir. Altıncı grupta ülkenin merkezinde yer alan şifalı suları ve kaplıcaları ile bilinen Fojnica bulunmaktadır. Fojnica, sağlık ve sosyal hizmetlerde çalışanların en büyük paya (%30,8) sahip olduğu kentsel yerleşim alanıdır. Son olarak yedinci grupta belirli bir faaliyetin baskın olmadığı ancak en büyük payın hizmet faaliyetleri tarafından tutulduğu 48 şehir bulunmaktadır. Bu şehirlerde çalışanların %65'inden fazlası sadece hizmet sektörlerinde istihdam edilmektedir. Saraybosna, Istočna, Ilidža, Foča, Banja Luka, Mostar ve Orašje'de hizmet sektöründe çalışanların oranı %80'leri geçebilmektedir (Gekić vd., 2022).

Bosna Hersek'teki şehirlerin modern mekânsal yapısında tarım ve orman alanları hala önemli bir paya sahiptir. Bu şehirlerin ortalaması %25-%35 arasında değişmektedir. Konut amaçlı arazi kullanımı ortalama %15-50 iken bunu ulaşım alanları %5-10 ile, sanayi alanları %3-6 ile, ortak kullanım alanları %1-2 ile, iş ve ticaret alanları %0,5-1,0 ile takip etmektedir. Belli başlı şehirlerdeki mekânsal kullanıma örnek olarak Banja Luka verilebilir. Banja Luka'da yeni şehrsel alanların %88,39'u eski tarım arazileri üzerine inşa edilmiştir. Tuzla da %82,35 ile benzer bir orana sahiptir. Her iki şehir tarım arazilerinin baskın olduğu ülkenin kuzeyindeki Peripanunya bölgesinin alçak kesimlerinde yer almaktadır. Sadece Mostar'da bu oran %33,76 ile önemli ölçüde daha düşüktür. Çünkü şehrsel yayılma esas olarak karstik çevre üzerinde gerçekleşmektedir; otlak alanlar (%34,81) ve ormanlar (%15,30) olmak üzere toplamda %50,12'dir. Diğer taraftan Mostar en hızlı genişleyen şehirdir. Banja Luka'da ise şehir merkezinin

yoğunluğu düşüktür. Diğer bir ifadeyle Banja Luka'da şehirsiz alan geniş bir sahaya yayılmıştır ve Banja Luka en yavaş gelişen şehirdir. Nüfus sayısı ile ilgili olarak Mostar en yüksek genişleme oranına sahipken onu Saraybosna takip etmekte, Banja Luka ve Tuzla ise en yavaş genişleme oranına sahiptir (Drašković ve Gutalj, 2021).

Son olarak, Bosna Savaşı'nın getirdiği yıkım ve zararın ne boyutta olduğunu daha iyi göstermek adına Saraybosna örneği verilebilir. Saraybosna yüzyıllar boyunca Bosna Hersek'in en önemli şehri olmuştur. Modern dönemde Saraybosna nihayetinde ülkenin en önemli siyasi, kültürel, ekonomik ve eğitim merkezidir. Özellikle Saraybosna'nın tam bir kuşatma altında olduğu ve gerçek bir şehir katliamının yaşandığı 1992-1995 yılları arasındaki iç savaş sırasında yaşananlara rağmen Saraybosna bugün hala çok uluslu, çok dinli ve çok kültürlü bir yapıyla varlığını sürdürmektedir. Sırp Cumhuriyeti Ordusu, Saraybosna'da bulunan Avusturya-Macaristan döneminden kalma en büyük ve sembolik özelliği bulunan tarihi Belediye Binasını ve içerisindeki kütüphaneyi sadece bir gecede (25-26 Ağustos 1992) el bombalarıyla yok etmişlerdir. Bosna Hersek'in kültürel hazinelerini temsil eden yaklaşık iki milyon kitap, makale ve dergi geri dönüşü olmayacak şekilde yok edilmiştir. Bina, uzun süren restorasyon çalışmasından sonra 2014 yılında tekrar halka açılmıştır. Bunun yanında, yine çok sayıda kültürel ve tarihi değeri olan dini yapılar tahrip edilmiştir. 614 cami tamamen yıkılmış, 307 cami ise hasar almıştır. Buna ek olarak 557 mescitten 218'i yıkılmış, 41 mescit ise hasar görmüştür. 297 Ortodoks ve 353 Katolik kilisesi de hasar görmüştür (Keser, 2012; Emgili, 2012; Carmichael, 2015; Rieldmayer, 1995).

2.4. Ekonomik Coğrafya

Bosna Hersek tarihi boyunca birçok devletin egemenliği altına girmiş ve bu süreçte çeşitli ekonomik faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Ülkenin sahip olduğu maden zenginliği diğer devletlerin dikkatini çekmiş, bu uğurda birçok savaş ve çatışma yaşanmıştır. Sahip olduğu doğal kaynaklarından dolayı Bosna Hersek, birçok devlet tarafından sömürgeleştirme faaliyetlerine maruz kalmıştır. Bu bağlamda, Bosna Hersek bu süreç içerisinde sadece sömürülen ülke konumunda bırakılmış ve bu durum başta komşu devletler olmak üzere bölge ülkeleri arasında ekonomik kalkınma bakımından ülkenin çok geride kalmasına neden olmuştur. Diğer yandan İkinci Dünya Savaşı öncesinde Bosna Hersek, batılı komşularına kıyasla gelişmemiş bir tarım ülkesi konumundaydı (Zurovec vd., 2015).

Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde parçası olduğu Yugoslavya'nın sanayileşme adımlarından itibaren ülke, ekonomik açıdan gelişim göstermeye başlamıştır. 1953'ten 1962'ye kadar Yugoslavya'da Sovyet sistemini kopyalayan tüm özelliklere sahip merkeziyetçi idari yönetim hüküm sürmüştür. Tipik Sovyet Rusya ekonomik özelliği olan hafif sanayi, ulaşım ve tarımın gelişmesi için ön koşul olarak ağır sanayinin gelişmesine öncelik verilmiştir. Özyönetim ve merkezi müdürlüklerin kaldırılmasıyla birlikte bilhassa tarım ve sanayi alanındaki iş ilişkileri, diğer Doğu Bloku ülkelerine kıyasla önemli ölçüde liberalleştirilmiştir. Tarımdan sanayiye birçok gelişmenin yaşandığı 1965 yılındaki ilk ekonomik reformlara kadar Batı ülkeleriyle birtakım bağlantılar kurulmuştur. İleri sosyalist dönemde (1979-1990), piyasa yönelimi mevcut otoriter ve planlamacı sisteme dahil edilmiş ve bu yeni politikanın mevcut sisteme adapte edilmesi konusunda sıkıntılar baş gösterdiğinden dolayı ekonomik yapıda önemli bir değişim sağlanamamıştır. Bir taraftan, bu dönemde mevcut ekonomik ve siyasi kriz unsurları derinleşerek artmıştır. Gerçek anlamda yeniden yapılanma süreci ancak 1990'daki ilk çok partili seçimlerle ve 1991'de Yugoslavya topraklarında bağımsız devletlerin kurulmasıyla başlamıştır. Zaten çatışma sonrası görülen yeniden yapılanma ayrıca savaş zamanından barışa ve planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçişi zorunlu kılmıştır (Tzifakis ve Tsardanidis, 2006).

İç savaştan önce Bosna Hersek, eski Yugoslavya'nın orta kademede gelişmiş cumhuriyetlerinden biri olmuş ve gelişmişlik düzeyi açısından komşuları Sırbistan, Slovenya ve Hırvatistan'dan geride kalmıştır. Ülke ekonomisinin yaklaşık %50'si sanayi sektörüne aitken, sadece %15'i ticarete dayanmıştır. Sosyalist hükümetler sanayileşme ve altyapının modernizasyonuna büyük yatırımlar yaparak Bosna'nın vatandaşları için nispeten iyi yaşam koşulları sağlamıştır. Tüm bu gelişmelere rağmen ülkenin genel ekonomik durumunda pek bir iyileşme gerçekleştirilememiş, 1980'lerdeki ekonomik kriz ve Tito'nun ölümünden sonra muhafazakâr ve reformist kesim arasındaki iktidar mücadelesiyle beraber etnik temelde halk huzursuzlanmış ve çatışmaların patlak verilmesine neden olunmuştur. Savaş sırasında ülkenin dış ticaret hacmi oldukça azalmış, kaçakçılık ve toplumsal mülkiyete el konulması gibi illegal faaliyetler gerçekleştirilmiştir (Lai, 2021). Savaşın getirdiği ekonomik hasar yaklaşık 90 milyar ila 115 milyar dolar arasında bir rakam olmuş ve bu rakam, ülkenin savaşın başlangıcındaki toplam tahmini ekonomik potansiyelinin %25-%30'una denk gelmiştir. Savaş durumunda üretimin

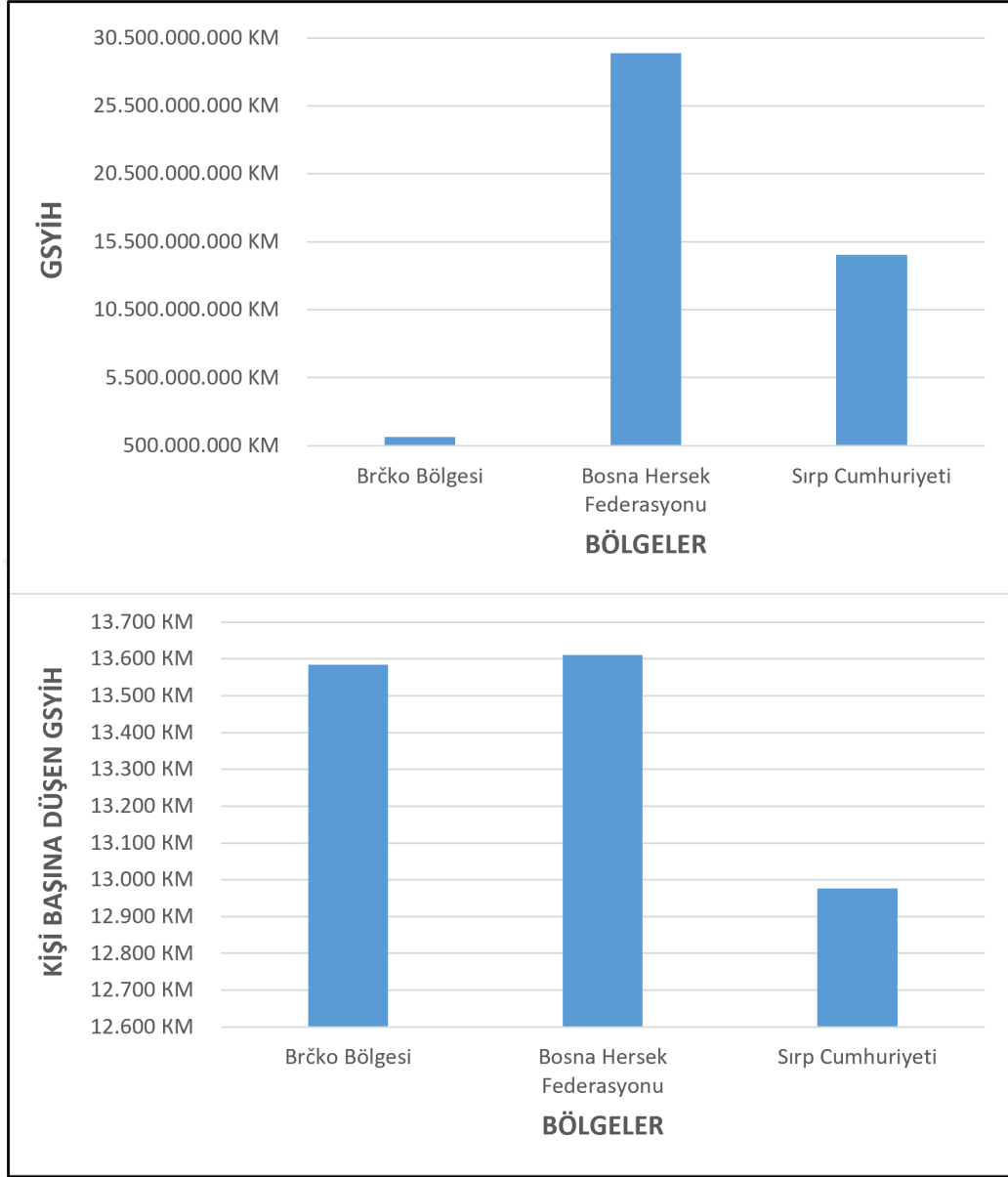
fiziksel hacmi savaş öncesi seviyesinin %10'undan daha fazla düşüş göstermiş ve üretim neredeyse durma noktasına gelmiştir. Alüminyum, ahşap, hububat ürünlerinin ihracı dışında başka bir dış ticaret faaliyeti gerçekleştirilememiştir. Çatışmanın yaşandığı bölgelerde altyapı ciddi hasar almış; haberleşme, ulaşım, sistemleri tahrip olmuştur. Eski Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte var olan ticari pazar zaten kaybedilmiş, iç savaşın patlak vermesiyle Slavko Rodić, Špedicija, Tvornica köze, krzna i obuće gibi birçok Bosnalı şirketin müşterileriyle olan ilişkisi kaybolmuştur. Savaş sonunda nüfusun yarısı yerinden edilmiş, insani yardımlara muhtaç kalmış ve büyük çoğunluğu işsiz kalmıştır. Siyasi egemenliğin yanı sıra ekonomik egemenlikten de yoksun kalan ülkenin ekonomisi neredeyse tamamen uluslararası toplum tarafından yönlendirilmiştir (Tepšić ve Džuverović, 2018). Bu ekonomik yardımlar çoğunlukla Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu, Avrupa Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere ilk yeniden yapılanma sürecindeki başlıca uluslararası kuruluşlar ve devletlerden oluşmuştur (Donais, 2005). Bosna Hersek'teki ekonomik faaliyetlerin ülke içindeki dağılışı dengesiz bir görünüme sahiptir. Bunlar beş temel merkezde toplanmış durumdadır: Saraybosna, Mostar, Tuzla, Banja Luka ve Zenica'da. Adı geçen bu merkezler ülkenin en yoğun ve istihdam bakımından en fazla paya sahip olan bölgelerdir. 1991'de Saraybosna %46,09 ile ülkede en fazla istihdama sahip olan şehir olmuştur. Hemen arkasından %16,23 ile Banja Luka, %13,72 ile Zenica, %12,95 ile Tuzla, %11,01 ile Mostar gelmiştir. 20 yıl sonra ekonomik faaliyetlerde görülen derin kriz sebebiyle çalışan sayısı 1991'deki oranın altına düşmüştür. 2011'de Saraybosna'da %28, Banja Luka'da %21, Tuzla'da %18, Zenica'da %16'lık bir istihdam payı olmuştur (Statistika, 2013). Bu sıralama günümüzde büyük oranda değişime uğramamış, en çok istihdam yine Saraybosna'da gerçekleşmiştir. İş dinamiklerine göre öne çıkan diğer şehirler Tešanj, Travnik, Brčko ve Bijeljina'dır. Bosna Hersek'te görülen bu bölgesel anlamdaki farklılıklar, nüfus ve diğer fonksiyonların bölgesel kutuplaşmasıyla temsil edilmektedir. Bu bağlamda, sermaye birikimi en hızlı olarak ticaret, turizm, gıda, finans ve yaratıcılığa bağlı hizmetlerde gerçekleşmiş, devlet mülkiyetinin ve etkisinin hala güçlü olduğu sanayi üretiminde çok daha yavaş bir yeniden yapılanma süreci gerçekleşmiştir (Nurković, 2015).

1996-2000 döneminde %20'yi aşan yüksek ekonomik büyüme oranlarına ulaşılmıştır. Ancak, sanayi ve madencilik hâkim olduğu sosyoekonomik yapı ve az gelişmiş birincil sektör nedeniyle bu oranlar kalıcı olmamıştır. 2000 yılından bu yana ülkedeki ekonomik

geçiş süreci büyük ölçüde parasal istikrar, fiyat liberalizasyonu ve mali sistem reformu nedeniyle hızlanmıştır. Bir yandan 2021 yılında büyüme oranı reel olarak %7,39 ile son yılların en yüksek GSYİH büyümesini kaydetmiştir. 2022 yılında ise bu oran tahmini %4,11'dir. Bosna Hersek, komşu ülkelerle bir rekabet içerisine girebilse de aslında onları geriden takip etmeye devam etmektedir (The World Factbook CIA, 2024).

Bosna Hersek, sınırlı piyasa reformlarının hâkim olduğu bir geçiş tipi ekonomiye sahiptir. Ekonomi büyük ölçüde metal, enerji, tekstil ve mobilya ihracatının yanı sıra işçi dövizleri ve dış yardımlara dayanmaktadır. Sahip olduğu âdem-i merkeziyetçi yönetim sistemi, ekonomik politikaların koordinasyonunu ve reformlarını engellerken, aşırı bürokrasi ve bölünmüş piyasa yabancı yatırımcıları bu ülkeden uzak tutmaktadır. Ekonomik durum bölgedeki en az rekabetçi ekonomiler arasında yer alır. Bir yandan, başta Avusturya ve İtalya olmak üzere diğer ülkelerden gelen yabancı bankalar bankacılık sektörünün büyük bir kısmını kontrol etmektedir. 1988'de uygulamaya konulan ulusal para birimi Konvertible Mark (Dönüştürülebilir Mark), para birimine olan güveni koruyan ve Avrupalı ortaklarla güvenilir ticaret bağına sağlayan bir para kurulu düzenlemesi aracılığıyla avroya sabitlenmiştir. 2007 yılında Bosna Hersek, Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması'nı imzalayarak tam üye olmuştur (Gekić vd., 2022).

Çalışan sayısındaki mutlak ancak tedrici artışa rağmen yaşanan ekonomik gelişmelerin karmaşık yapısı güçlü bir sosyoekonomik dönüşümün de sebebi olmuştur. Bir yandan yoğun bir tarımdan arındırma süreci yaşanırken, diğer yandan ikincil ve üçüncül sektörlerde çalışanların sayısında ve payında bir artış söz konusu olmuştur. Bununla birlikte, Bosna Hersek'in 2022 itibarıyla tahmini kişi başına düşen gelir miktarı 18.517 dolar olmuştur. GSYİH toplam 24,5 milyar dolar, kişi başına ise 7.059 dolar düşmektedir (IMF, 2022). Bu rakam, bölge ülkeleriyle kıyaslandığında çok geride kalmaktadır. Bölgelere baktığımızda yerel para birimi üzerinden karşılaştırıldığında sıralamaya göre Bosna Hersek Federasyonu 29 milyar KM, Sırp Cumhuriyeti 14 milyar KM ve Brčko Bölgesi 1,1 milyar KM şeklinde olmuştur (BHFİA, 2023; SC İstatistik Enstitüsü, 2023; BHİA, 2023), (Grafik 23).

Grafik 23: 2022 Yılı İtibariyle Bosna Hersek'in Bölgelerindeki Gayri Safi Yurt İçi Hasıla ve Kişi Başına Düşen Gelir (Konvertible Mark)

Kaynak: (BHFİA, 2023; SC İstatistik Enstitüsü, 2023; BHİA, 2023)

2.4.1. Bosna Hersek'in Doğal Kaynakları

Bosna Hersek'in doğal kaynaklar açısından sahip olduğu potansiyel bölge ülkelerine göre oldukça yüksektir. Tarımsal arazi varlığı, ormanları, yer altı ve yer üstü kaynakları ülke ekonomisi için çok önemlidir. Halihazırda bu doğal kaynakların bir bölümü işletilse de işletilmemiş olanların payı bir hayli fazladır. Ülkenin ekonomik durumuna giriş

yapmadan önce sahip olduğu doğal kaynakları üzerinde biraz durmak daha doğru olacaktır.

Ülkedeki toplam tarım arazileri yaklaşık 2,2 milyon hektar olup bu miktar ülke topraklarının %43'üne tekabül etmektedir. Ekilebilir değere sahip arazi ise yaklaşık 1,6 milyon hektar ile toplam tarım arazilerinin %72,7'sini kaplarken, geriye kalan 602 bin hektar (%27,3) meralar, sazlık ve gölet alanlarından oluşmaktadır. Tarım arazilerinin %50'sinden fazlası ülkenin verimli tahıl ambarı niteliğine sahip olan kuzeydoğusu ve kuzeyinde, Peripanunya ovasında bulunur. Bunun dışında ülkenin orta kesiminde ve önemli nehirlerin vadileri boyunca tarım yapılmaktadır. 2019 yılında ülkedeki toplam tarımsal alanların %45,7'si kullanılmayan veya nadasa bırakılan arazilerdir. Diğer yandan 2013 yılındaki son nüfus sayımındaki verilere göre tarımsal faaliyetlerle uğraşan toplam hane sayısı 363.394 olup, bunların sadece 56.609'unun (%16'sı) pazara yönelik üretim yaptığı belirlenmiştir (Nurković, 2018).

Orman varlığı Bosna Hersek için hem doğal hem de ekonomik anlamda çok önemlidir. Toplam yüz ölçümünün yaklaşık 27.000 km²'sini orman ve ağaçlık alanlar kaplamaktadır ve bu da ülke topraklarının %53'üne karşılık gelir. Bu orman varlığının %72'si devlete, %19'u ise özel sektöre aittir (Pintarić, 1999). Tüm bu varlığa rağmen özellikle son yıllarda kontrolsüz ağaç kesimi, patlatma, orman yangınları, inşaat faaliyetleri vb. gibi nedenlerle orman varlığı tehdit altındadır. Diğer taraftan, ormanlar Bosna Hersek'teki enerji üretimi için de bir öneme sahiptir. Ülkenin biyokütle kaynağının en önemli ham maddesini yakacak odun ve orman atıkları oluşturur. Ayrıca, ülkedeki ormanlardan yararlanma Avusturya-Macaristan döneminde başlamış olup buna bağlı birçok endüstri-sanayi kolları (mobilyacılık, ahşap üretimi, odun işletmeciliği vs.) gelişmiştir.

Bosna Hersek'teki madenlerin işlenmesi Antik Çağ'a kadar uzanmaktadır. Hem o dönemde Batı ve Orta Avrupa'da değerli madenlerin çok az bulunması hem de Germen ve Slav kabilelerinin göçleriyle antik madencilik ülkede sürekli gelişme göstermiştir. XIV. ve XV. yüzyıllarda kurşun, bakır ve gümüş madenlerinin açılmasıyla madencilik faaliyetleri Bosna'da doruk noktasına ulaşmıştır. Özellikle gümüş madenleri (örneğin Srebrenica gibi), Orta Çağ'da o bölgede yaşayan Bosna halkının refahında gözle görülen artışa sebep olmuş; yeni yerleşimler, koloniler, kervansaraylar gibi yapılar inşa edilmesine olanak sağlamıştır. Burada çıkarılan cevherler işlenerek deniz kıyısındaki limanlara ve oradan da Venedik'e ihraç edilmiştir. Ek olarak, Olovo ve Kamenica'da da

kurşun madenine olan talep nedeniyle Srebrenica'ya benzer bir yükseliş yaşanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra madencilik, sanayileşme için bir temel oluşturmuş olsa da 1980'den sonra kaynakların tükenmeye başlamasıyla önemi giderek azalmıştır. Bosna Savaşı sırasında üretim neredeyse durma noktasına gelmiş, bu dönemde daha çok elektrik üretimi için kömür madenleri aktif kalmıştır. Ülkede çıkarılan başlıca madenler; kömür (linyit, kahverengi, siyah), demir, kurşun, çinko, krom, tuz, manganez, porfir, asbest, süs taşı, barit, boksit, altın, gümüş ve az miktarda petroldür.

Ülkedeki en önemli kömür yatakları başlıca beş kömür havzasında toplanır; Orta Bosna, Banovići, Ugljevik, Kamengrad ve Hersek bölgesi (Mostar, Gacko). Çıkarılan linyit kömürünün büyük çoğunluğu termik santrallerde elektrik üretimi için kullanılır (Smajic vd., 2009). Ekonomik açıdan önemli kömür rezervleri kahverengi kömür ve linyittir. Toplam kömür rezervinin 2,6 milyon ton olduğu tahmin edilmektedir; bunun 1,4 milyon tonu linyit, 1,2 milyon tonu ise kahverengi kömürdür. Bazı kaynaklarda toplam kömür rezervinin 5,4 milyon tona kadar çıkabildiği tespit edilmiştir; bunun 1,8 milyonunu kahverengi kömür, 3,5 milyon tonunu linyit kömürü oluşturur (Karakosta vd., 2012).

Diğer taraftan, demire dayalı sanayinin belkemiğini oluşturan önemli demir cevheri yatakları Bosna'nın orta kesiminde bulunan Vareš, Ljubija, Omarska, Raduša-Jajce-Mrkonjić Grad ve Konjic-Jablanica-Prozor bölgesinde bulunmaktadır. Bahsi geçen bu bölgelerde toplam demir cevheri rezervinin iki milyar tondan fazla olduğu tahmin edilmektedir. Diğer bir önemli maden boksittir. İlk işletimi Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Bosanska Krupa yakınlarında başlamıştır. Coğrafi olarak üç bölgede yayılım gösterir: Hersek, Bosna Krajinası ve Doğu Bosna. Cevher kalitesi yüksek olan boksitin toplam rezervlerinin yaklaşık 41 milyon ton olduğu tahmin edilmektedir. Kurşun-çinko cevheri üç bölgede dağılım gösterir: Srebrenica, Olovo ve Vareš, Sana (Blagaj-Ljubija) çevresi. Rezervler yeterince araştırılmamış olup işletilmesine ancak 1960'larda başlanmıştır (Operta, 2014). Bunun yanında krom cevheri Dobroštica'da; bakır Sinjakovo, Borovica, Kozara ve Srebrenica'da; antimon Potkozarje'de; pirit Bakovići'de; cıva Draževići ve Kreševo'da; altın Vrbas nehrinin yukarı mecrası, Lašva ve Fojnica nehri ile Vareš'te; gümüş Srebrenica, Olovo, Kreševo ve Fojnica civarında çıkarılmaktadır (Gekić vd., 2022). Tüm bu madenlerin rezervleri hakkında kesin bilgi bulunmamakla beraber kapsamlı araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır.

Bosna Hersek'in diğ er bir önemli madeni zenginliğı olan Tuzla'daki tuz yataklarının varlığına ilişkin ilk yazılı veriler Orta  ağı'a kadar uzanmaktadır. İşletilmesi çok daha eski zamanlara dayanır. Tuzla şehri, ismini de sahip olduğı bu doğıal kaynaktan almıştır. Tuz yataklarının endüstriyel olarak işletilmesi 1885 yılında başlamıştır. Burada bulunan maden işletmesinde yapılan son ışlah çalışmalarıyla uzun vadede tuz çıkarımı yapılabilecektir. Diğ er yandan tuz rezervlerinin 350-450 milyon ton olduğı tahmin edilmektedir (Rudnik soli Tuzla).

Petrolün Bosna Hersek'teki keşfini 1889 yılında Avusturyalı jeologlar Katzer ve Hofer sağılamıştır. İlk petrol keşfi Priboj yakınlarındaki Zavid ve Raşanj köylerinde gerçekleşmiştir. Daha sonra Tuzla yakınlarındaki Poşarnica ve Simin Han'da birkaç noktada petrol bulunmuştur. Bu gelişmelerin akabinde merkezi Zagreb'te bulunan Bosanski Brod petrol rafinerisi kurulmuştur. 1963'ten 1991'e kadar yürütülen araştırmalarda kuzeydoğı Bosna'da Bosanski şamac'ın güneyi, Oraşje civarı, Tuzla bölgesi ve Lopare çevresinde toplam yaklaşık 355 milyon varil petrol rezervinin olduğı tespit edilmiştir (BH Dış Ticaret ve Ekonomik İlişkiler Bakanlığı, 2018).

Yenilenebilir enerji kaynaklarından biri olan rüzgâr enerjisi potansiyeli bakımından Bosna Hersek, iyi durumda olmasına rağımen henüz istenilen düzeyde bu potansiyelden yararlanılamamaktadır. Sahip olduğı toplam potansiyel tahmini 900 MW-2.000 MW arası değışmektedir. Bunun yanında, ülkede 2019 yılı itibariyle    rüzgâr santrali çalışır vaziyette olup bunların ikisi devlete biri özel sektöre aittir. İlk rüzgâr santrali Tomislavgrad'ta bulunan Mesihovina'da Mart 2018'de faaliyete geçmiştir ve aynı zamanda G neydoğı Avrupa'nın en büyük rüzgâr santrallerinden biridir. Gücünü içerisinde bulunan 22 rüzgâr türbininden alan santralin toplam kurulu gücü 50,6 MW olup yıllık yaklaşık 165,17 GWh elektrik üretmektedir. Bir diğ er yenilenebilir doğıal kaynak olan güneş enerjisi potansiyeli açısından Bosna Hersek, yılda ortalama 1.800-2.300 (güney kesiminde) saate kadar varan güneşlenme süresine sahiptir. Güneş enerjisi potansiyeli yüksek olan Bosna Hersek (tahmini 70,5 milyon GWh/yıl) Almanya, Polonya ve İsveç gibi ülkeleri bu açıdan geride bırakmış olmasına rağımen potansiyelden adı geçen ülkeler kadar istifade edememektedir. Ülkede çeşitli kamu binalarında ve hanelerde güneş enerjisinden yararlanılmaktadır (Karakosta vd., 2012).

Halihazırda ülkede en çok yararlanılan ve potansiyeli yüksek ve ülke için ekonomik değeri de yüksek olan yenilenebilir enerji kaynağı hidroenerjidir. Bu açıdan Bosna Hersek Avrupa’da önde gelmektedir. Su kaynaklarının enerji üretiminde kullanılabilir toplam gücünün yaklaşık 17,7 milyar kWh olduğu tahmin edilmekte ancak bunun sadece %20’lik bir kısmından yararlanılabilmektedir. Hidroelektrik potansiyelin güçlü olduğu başlıca nehirler şunlardır; Sava, Drina, Bosna, Vrbas, Una, Neretva ve Trebišnjica ile bunların kolları. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra başta Neretva nehri olmak üzere birçok nehir üzerinde HES’ler inşa edilmiştir. Bunların arasında 1955 yılında inşa edilen Jablanica, 1981’de yapılan Salakovac, Grabovica, Bočac, Rama, 1979’te inşa edilen Čapljina ve 1982’de inşa edilen Višegrad başta gelir. Üretim yıldan yıla yükselmeye devam etmektedir. Bosna Hersek ayrıca soğuk ve sıcak suda yetişen balık türleri açısından da önemli bir potansiyele sahiptir. Neum körfezi kıyıları boyunca deniz balıkçılığının ve korunmuş göl ve nehir sularında tatlı su balıkçılığının geliştirilmesi için uygun koşullar mevcuttur. Nitekim, Neretva ve Drina nehirlerinde ve yapay göletlerde kafes tipi balıkçılık faaliyetleri gerçekleştirilir. Gelişmekte olan balıkçılık sektörü yılda yaklaşık 6 bin ton balık üretebilmektedir (Gekić vd., 2022).

Bosna Hersek, jeotermal enerji açısından da elverişli koşullara sahiptir. Tarihten beri jeotermal enerji kaplıcalar, eğlence ve şifa amaçlı kullanılagelmiştir. Potansiyelin mevcut olmasına rağmen maalesef bu konudaki araştırmalar çok düşük düzeyde kalmıştır. Jeotermal enerjiden elektrik üretme imkanının da bulunmasına rağmen hem pahalı yatırım gerektirdiğinden dolayı hem de mevcut diğer enerji kaynaklarından yararlanılması şimdilik bu faaliyetin ülke için mümkün mertebede gerçekleşmesi beklenmektedir.

2.4.2. Tarım ve Hayvancılık

Tarımsal üretimi etkileyen en önemli unsurlar iklim, topoğrafya ve toprak özellikleridir. Bosna Hersek’in kuzey kesimi nemli ılıman karasal iklimi ve verimli alüvyonlu toprakların dağılımıyla tahılların, endüstriyel bitkilerin, meyve bahçelerinin ve üzüm bağlarının yetiştirildiği en verimli tarım arazilerine sahip bölgedir. Orta Bosna kesimindeki dağ-vadi bölgelerinde Orta Avrupa’ya özgü meyveler, dağ tahılları, sebze mahsulleri yetiştirilir ve hayvancılık faaliyetleri gerçekleştirilir. Güneyinde ise özellikle üzüm, erken hasat edilen sebze-meyveler, tütün gibi çok sayıda tarımsal ürün yetiştirilir.

Bosna Hersek'in dağlık ve tepelik bölgelerinde tarımsal üretim makine ve modern tarımsal araçların daha az kullanıldığı, nispeten geleneksel tarım tipi şeklindedir. Üretimde hayvancılık çoğunluktadır. Buna rağmen, Kuzey Bosna'nın ovalık ve vadi kesimlerinde ve Adriyatik bölgesinde tarımsal faaliyetler daha modern teknik ve makinelerle gerçekleştirilir ve elde edilen verim daha yüksektir. Ekilebilir arazinin büyük bir kısmı tepelik alanlarda, daha sonra ovalarda ve en son dağlık alanlar ve Adriyatik bölgesinde dağılışı gösterir. Adriyatik bölgesinde çoğunlukla üzüm bağları hakimdir. Bunun yanında meyve bahçeleri de yaygındır.

Ülkede tarımsal üretim düşük seviyede olup üretim iç tüketimi karşılayamamakta ve bunun sonucunda dış alım yapılmaktadır. 1995-2019 yılları arasında tarımsal sanayinin gelişimi elverişli koşullar altında gerçekleşmiş; tarımsal üretimin çok daha hızlı büyümesi için temel önkoşullar ve gereklilikler yerine getirilmiştir. Sosyal fonlar ve diğer çeşitli yatırımlarla kırsal kalkınma desteklenmiş, kırsal alanların ve tarım yapılan alanların ıslahı, zaruri birtakım sosyal ve kamu tesislerinin inşa edilmesiyle kırsal nüfusun yaşam standardının iyileştirilmesi için çaba harcanmıştır. Diğer yandan Bosna Hersek'teki tarımsal üretim olanakları mevcut üretime kıyasla önemli ölçüde üretim yapabilecek koşullara sahiptir. Gerekli eğitimin verilmesiyle ve daha modern tarımsal teknik ve araçlarla ülkenin birim alandan daha fazla verim alınabilecek bir potansiyele gelmesi muhtemeldir. Buna rağmen istenilen düzeyde üretim gerçekleşmemekle birlikte yerli tohum üretimi yetersiz seviyede ve ithal edilmektedir. Ülkede üretilen çoğu tarla ve bahçe ürünlerinin birim alandan alınan verimi düşüktür ve bu durum, çiftçilikle uğraşan tarım üreticilerinin rekabet gücünün zayıf olmasının sebeplerinden biridir. Bir yandan ekilebilir nitelikteki arazilerin neredeyse yarısı boş durumdadır. Nitekim, Dünya Tarım Örgütü'ne göre 2021'de kullanılan toplam tarım arazisi alanı 1.116.000 hektar olup bir önceki yıla göre bir miktar düşüş göstermiştir (FAO , 2023). Ancak, ekilebilir arazilerin yaklaşık %52'si aktif olarak kullanılmakta, geri kalanı boş vaziyettedir (Nurković, 2018). Bu durum, savaş durumundan dolayı ülkelerini terk etmiş ve hala geri dönüş yapmayan arazi sahiplerinden dolayı kaynaklanmaktadır.

Toplam ekilen alan içinde en büyük pay %58 ile tahıllara aittir. Bunu %26 ile yem bitkileri, %15 ile sebzeler ve %1 ile endüstriyel bitkiler takip eder (FAO , 2023). Tarla bitkileri arasında en önemlileri buğday ve mısırdır. Mısır, hayvan yemi üretiminin de ana maddesidir. Bosna Hersek İstatistik Ajansı'nın 2021 yılı verilerine göre yaklaşık

1.900.000 ton tahıl üretilmiş, bunun 893.000'i yemlik mısır; 639.000'i yemelik mısır, 322.000'i buğday ve 87.000'i de yulaf olmuştur (BHİA, 2022), (Tablo 3). Bosna Hersek, tahıl ithalatını büyük oranda Sırbistan, Hırvatistan, Macaristan ve İtalya'dan yapmakta olup tahıl ihracının büyük çoğunluğunu Türkiye'ye yapmaktadır. Sırbistan ve Hırvatistan hemen arkasından gelmektedir. Ülke içindeki tahıl üretimi büyük oranda 'Semberija' olarak adlandırılan kuzeydoğu Bosna'daki Sava ve Drina nehirleri arasında kalan ovalık bölgede gerçekleşmektedir.

Ürünler	Ton	Hektar	T/Hektar
Yemlik Mısır	893000	201000	4,4
Yemelik Mısır	639000	35000	18,3
Patates	340000	35000	9,7
Buğday	322000	67000	4,8
Yonca	140000	34000	4,1
Yabani Yonca	112000	29000	3,9
Yulaf	87000	22000	4

Tablo 3: 2021 Yılında Bosna Hersek'te En Çok Ekilen Ürünler

Kaynak: (BHİA, 2022)

Sebze üretimi Bosna Hersek'te toplam ekilen alanların %12,5'inde (69,735 hektar) gerçekleşir. Bunun neredeyse yarısında (yaklaşık 35.000 hektar) patates üretimi gerçekleştirilir. 2021 yılı itibariyle 780.000 tonluk bir sebze üretimi söz konusu olmuştur. En çok üretilen sebzelerin başında 340 bin ton ile patates gelmektedir (BHİA, 2022). Lahana, domates, soğan, biber, salatalık, havuç ve sarımsak en çok üretilen diğer sebzelerdendir. Sebze üretimi dalgalı bir seyir izlemekte olup bir yıl artıp diğer yıl azalabilmektedir.

Endüstriyel bitkilerin üretiminde en önemli ürünler arasında soya fasulyesi ve tütün olmak üzere yağlı tohumlar ön plana çıkmaktadır. 2020 yılında soya fasulyesi üretimi toplam 37.200 ton ile yıldan yıla yükseliş eğilimindedir (BHİA, 2022). Bir diğer dikkat çeken unsur da Bosna Hersek'te üretilen tüm soya fasulyelerinin genetiğinin değiştirilmemiş olmasıdır. Elde edilen bu ürün hayvancılık için ciddi bir besin hammaddesidir. Yağlı tohumların toplam üretiminde soya fasulyesi %76'lık bir pay alır. Bunu %24 ile kolza izler. Ayçiçeği üretimi de yapılmaktadır ancak üretim çoğunlukla

düzensiz ve tohumluk olarak gerçekleştirilir. Tütün, Bosna Hersek'te ortalama 1.700 hektar gibi çok küçük bir alanda yetiştirilir ve yılda yaklaşık 2.300 ton tütün elde edilir. İşleme endüstrisinden gelen talebin azalması, hammadde ithalatına odaklanması, düşük alım fiyatları nedeniyle tütün üretimi gittikçe düşüş yaşamaktadır. Halihazırdaki üretim ise Posavina Kantonunda ve Hersek'teki küçük alanlarda yapılır (Gekić vd., 2022). Yem üretiminde yekünün yaklaşık %55'ini silajlık mısır oluştururken bunu %16 ile baklagiller, %15 ile yonca takip etmektedir. 2020 yılındaki verilere göre toplam yemlik bitki üretimi 1,1 milyon ton olmuş, bunun 369 bin tonluk kısmını yonca türleri oluşturmuştur (BHİA, 2022).

Bosna Hersek'teki meyve üretimine gelindiğinde organize olmayan bir üretim ve ekseriyetle standartların dışında veya düşük kaliteli ürünler dikkati çekmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasındaki etkenler çoğunlukla vejetasyon döneminde meydana gelen don, aşırı kuraklık, dolu veya şiddetli rüzgarların yol açtığı klimatolojik kökenli olumsuzluklardır. Bunun dışında, Bosna Hersek'te meyve üretimi ortalama 24 milyon yerli ağacın dikili olduğu yaklaşık 260.000 hektarlık bir alanda gerçekleştirilir. Erik, elma ve armut ülkedeki meyve üretiminde başı çekmektedir. 2019'da 19.749 ton ile ahududu üretiminde Bosna Hersek dünya piyasasında sekizinci sırada yer almıştır. Çilek üretimi de ahududu kadar önemlidir. 1.301 hektara ulaşan çilek üretimi yapılan alanlarda 2021 yılında 12.000 ton ürün alınmıştır (Tablo 4). İki meyve de piyasa değeri olan ve dondurulmuş olarak Sırbistan, Türkiye, AB ve EFTA ülkelerine ihraç edilen değerli ürünlerdir. Ülkedeki üzüm bağları toplam meyve üretilen alanların yaklaşık 3.665 hektarlık kısmında gerçekleştirilir. Üzüm asmalarının sayısı 858 bin adet olmakla birlikte alınan verim nispeten fazladır. 2021 yılı itibarıyla 42.000 ton üzüm üretilmiştir. Hırvatistan, Litvanya, Sırbistan, Karadağ ve Rusya başta gelen üzüm ihraç edilen ülkelerdir (BHİA, 2022).

Ürünler	Ton	Ağaç Başına/Kg Verim
Erik	132000	11,1
Elma	83000	13,3
Armut	23000	8,1
Kiraz	10000	10
		Asma Başına Verim
Üzüm	42000	2,6
		T/Hektar Başına Verim
Ahududu	17000	6,3
Çilek	12000	6,5

Tablo 4: 2021 Yılında Bosna Hersek'te Üretilen Başlıca Meyveler

Kaynak: (BHİA, 2022)

Bosna Hersek'te hayvancılık ve özellikle et üretimi son yıllarda birtakım sorunlarla baş etmeye çalışmaktadır. Örneğin, düşük verimlilik hala yetersiz olan ırk yapısından, verimsiz ıslah ve seleksiyon çalışmalarından ve çoğunlukla üretimdeki ikilikten kaynaklanmaktadır (Zurovec vd., 2015). Spesifik olarak belirtmek gerekirse süt üretimindeki düşüş ve verimin düşük olması süt piyasasındaki rekabeti de olumsuz etkilemektedir. Hayvancılık tarımın toplam değerinin yaklaşık %37'sini oluşturmakta ancak bu seviye genel duruma bakıldığında nispeten düşük kalmaktadır. Söz konusu durum sektördeki yapısal sorunlardan kaynaklanmaktadır. Bunun dışında ülkedeki hayvancılık faaliyetlerinden sığır yetiştiriciliğine bakıldığında zaman iki tipe ayrıldığı dikkati çekmektedir: dağ-mera ve ahır yetiştiriciliği. Mevsimsel bir karaktere sahip olan yarı göçebe dağ-mera sığırıcılığı geniş dağ meraları ve çayırarda icra edilir. Ahır yetiştiriciliği ise kapalı alanlarda, çiftliklerde nispeten doğal ve yapay yemlerle yapılmaktadır. 2021 yılı itibariyle Bosna Hersek'teki hayvan varlığı şu şekildedir: 340.000 büyükbaş, 1.035.000 baş koyun, 570.000 baş domuz, 4.000 baş at, 48.000 baş keçi, 12.080.000 kümes hayvanı ve 264.000 adet arı kovanı bulunmaktadır (BHİA, 2022), (Tablo 5).

HAYVAN	TOPLAM BAŞ
Kümes Hayvanı	12.080.000
Koyun	1.035.000
Domuz	570.000
Büyükbaş	340.000
Arı Kovanı	264.000
Keçi	48.000
At	4.000

Tablo 5: 2021 Yılında Bosna Hersek'teki Toplam Hayvan Varlığı

Kaynak: (BHİA, 2022)

Sığırcılık, sınırlı sayıda büyük ve küçük ölçekli süt ve et üreten karma besi çiftliklerinde gerçekleştirilir. Bosna Hersek'in dağlık ve tepelik alanlarında yerli ve ilkel çalı sığırı ırkları ile Pramenka, Kupres ve Vlašić yerli koyunları yetiştirilir. Et üretimindeki son 10 yıllık bölümde üretimde düşüş ile arz ve talep arasında bir dengesizlik söz konusu olmuştur. Damızlık sığır ve besi hayvanı sayısı önemli ölçüde azalmış, bu da kesimhanelerde kesilen baş sayısında önemli bir düşüşe neden olmuştur. Bunun yanında yerli yem üretimindeki dalgalanmalar ve ithal yem fiyatlarının yüksek olması nedeniyle besilik sığır üretimi üretici için daha maliyetli hale gelmiştir. Bu durum neticede iç piyasadaki et endüstrisi ve diğer pazarlar için bir et sıkıntısına yol açmaktadır (Gekić vd., 2022). 2021 yılı itibarıyla tüm et kategorilerindeki toplam net üretim 86.000 ton olmuştur. Üretim son birkaç yıldır düşüş trendine girmiştir. Üretimin 64.000'i kanatlı eti, 8.000'i domuz, 12.000'i sığır ve 2.000 tonu da diğer et grubu oluşturur (BHİA, 2022).

Çiğ süt üretimine bakıldığında üretim 2019'da toplam 643 milyon litre olmuştur. Toplam süt üretimine %97 ile inek sütü hakimken, koyun sütü %3, keçi sütü %1'lik bir paya sahiptir. Bosna Hersek'te toplam 30 mandıra faaliyet gösterirken yurtdışına ihraç etme kapasite ve imkanına sahip mandıra sayısı 11'dir. İçme sütü, üretimin yanı sıra ihracat açısından önde gelir. Yoğurt ve diğer fermente ürünlerin üretimi hemen arkasından gelir (Komorabih, 2021). Diğer taraftan yün üretimi 2019 yılında 1,3 milyon ton, yumurta üretimi ise 722 milyon adet ile gerçekleşmiştir. Üretimdeki en önemli düşüş 3,9 milyon

ton olarak gerçekleşen ve bir önceki yıla göre %16 düşüş gösteren bal üretiminden gelmiştir. Düşüşe rağmen ülkedeki bal arıcılığında gelişmeye açık bir potansiyel mevcuttur. Özellikle Hersek bölgesinde yetişen adaçayı, funda, kestane, badem, akasya ve çeşitli çayır çiçeklerinden oluşan, arıların yüksek kalitede bal üretmesini sağlayacak floristik bir çeşitlilik söz konusudur (Gekić vd., 2022).

Son olarak, tarım sektörünün zayıf kalmasındaki temel noktalardan biri tarım ürünleri piyasasının organize olamaması, satın alma sistemindeki sorunlar, düşük üretim hacmi ve tarım üreticilerinin rekabet karşısında korumasız kalmasıdır. Diğer yandan sanayileşme süreci, kırsal alanlardaki sosyal yapılar üzerinde derin etkiler bırakan ve tarıma etki eden temel sebeplerden bir diğeridir. Nitekim, 1948-1981 yılları arasında tarımsal nüfusun payı %76 azalma göstermiştir. Tarımsal kaynaklar genel toplumsal çıkarlara uygun olarak görülmemiş, ekilebilir arazilerin büyük bir kısmı terk edilmiş ve işlenmemiş halde bırakılmıştır (Zurovec vd., 2015). Ülkenin genelinde hâkim olan kurumsal kapasite eksikliğinin tarım sektörüne yansımalarının olumsuz olduğunu belirtmek gerekir. Bu durum, tarım ve gıda sektörlerinin rekabet gücünü aşağı çekmekte, birincil ve işlenmiş tarım ürünleri dış ticaretinde sürekli artan bir ticaret açığına neden olmuştur (Dzafic ve Omerbasic, 2023). Bunun yanında parçalanmış ve parsellenmiş çiftlikler, tarımsal üretimin rekabet gücüne etki eden diğer bir önemli unsurdur. Bu hususta, hükümetler ve 2018 yılından itibaren ülkedeki tarım sektöründe bulunan yetkili kurumlar başta stratejik belgelerin kabulü ve uygulanması, tarım ve kırsal kalkınma politikalarının geliştirilmesi, teşviklerin iyileştirilmesi, iç düzenlemelerin AB standartlarıyla birlikte entegrasyonunun sağlanması ve buna yönelik reformların uygulanması ve uluslararası iş birliği olmak üzere temel önceliklerin uygulanmasına yönelik faaliyetler gerçekleştirmiştir.

2.4.3. Sanayi

Bosna Hersek'te sanayi faaliyetleri on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu yönetimi altında gelişmeye başlamıştır. İlk etapta ahşap endüstrisi, demir ve tütün endüstrisi gelişmiş, işleme endüstrisi ise ağır gelişmiş ve zayıf kalmıştır. İkinci Dünya Savaşı öncesi Yugoslavya döneminde maden çıkarma ve temel endüstriler gelişme göstermiştir. Bosna Hersek bu dönemde Yugoslavya'nın adeta bir "hammadde üssü" olmuştur. Sanayileşme süreci en dinamik dönemini İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra geçirmiştir. Bu dönemde etkili olan Yugoslav politikaları ve buna bağlı

koşullar altında demir endüstrisi, kömür üretimi, ağaç endüstrisi, kâğıt hamuru üretimi ve kâğıt endüstrisi gibi geleneksel endüstriler önemli ölçüde gelişme göstermiştir. Aynı zamanda metal işleme endüstrisi, elektrik endüstrisi, makine, otomobil ve havacılığa bağlı endüstriler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Yeni sanayi kollarının türediği bu dönemde bile ülke, Yugoslavya'nın diğer cumhuriyetlerinde bulunan işleme endüstrileri için hammadde ve yarı mamul madde üreten ülke konumunda olmaya devam etmiştir. Dönemin ana sanayi bölgeleri Saraybosna-Zenica, Tuzla ve Banja Luka'ydı ve pek değişime uğramadan uzun süre konumlarını korumayı başarmışlardır. Bosna Savaşı sırasında ise sanayi neredeyse durma noktasına gelmiştir. Birçok sanayi tesisi tahrip edilmiş, sanayi teçhizatları çalınmıştır. Savaş sonrasında ise düşük kapasiteyle de olsa sanayi üretimi günümüze kadar yavaş ve zayıf bir şekilde çalışmaya devam etmiştir.

Ülkedeki başlıca endüstri kollarına bakıldığında demir cevheri Zenica, Vareš ve Ilijaš demirhanelerinde işlenmektedir. Zvornik'teki alüminyum fabrikası da önemli bir sanayi tesisidir. 1992'den önce makine ve metal endüstrisi oldukça önem arz etmiştir. Bu tesislerde inşaat makineleri, inşaat yapımında kullanılan çelik, rulmanlar, vagonlar, silahlar vb. gibi önemli derecede teçhizatlar üretilmiştir. Bunun yanında, Saraybosna'da bulunan TAS otomobil fabrikasında Volkswagen markasına ait Buba, Golf I-II-III, Jetta 1-2 gibi modellerin üretimi de yapılmış ancak günümüzde bu fabrikada sadece otomobil parçalarının üretimi gerçekleştirilmektedir. Tuzla, Lukavac ve Kreka'da, Jajce, Saraybosna, Goražde ve Vitez'de kimya endüstrisi; Prijedor, Maglaj, Kotor Varoš, Banja Luka ve Grude'de kâğıt endüstrisi; ahşap endüstrisi ülke genelinde, özellikle Prijedor, Banja Luka, Maglaj, Travnik, Foča, Rogatica, Drvar'da; tekstil endüstrisi ise Visoko, Olovo, Kladanj, Travnik, Saraybosna ve Mostar'da gelişmiştir. Diğer endüstriler arasında deri; Visoko, Bugojno ve Gračanica'da, gıda; Saraybosna, Gradačac, Velika Kladuša, Mostar, Banja Luka'da, tütün; Saraybosna, Mostar ve Banja Luka'da ve elektrik endüstrisi de Banja Luka ve Saraybosna'da gelişmiştir (Gekić vd., 2022).

Bosna Hersek'te önde gelen sanayi kollarından biri şüphesiz orman endüstrisidir. Ülkenin yüzölçümünün yarısından fazlasını ormanlar oluşturur. Ormanların çoğu doğal ormanlardır; ağaç türlerine göre çeşitlilik gösterirler ve ahşaba dayalı endüstrinin gelişmesi için de temel oluştururlar. Kayın, köknar, ladin, çam, ceviz, meşe ve dişbudak ağaçları hammadde olarak kullanılan başlıca ağaç türleridir. Bosna Hersek'te ahşap mobilyadan, panellere, inşaat doğramalarına, parke ve yer döşemelerine ve keresteye

kadar uzanan geniş bir yelpazede ürünler üretilmektedir. Bu endüstri, çok sayıda küçük ve orta ölçekli özel sektöre ait işletme bünyesinde örgütlenmiştir. Uzun yıllardır uluslararası ticarete yer alan bu işletmeler ülke ekonomisinde üretim fazlası vermiş sanayi kollarındandır. Bunlardan Donji Vakuf'ta bulunan Malak Janj Ltd şirketi, ülkedeki ahşap endüstrisinde önde gelen firmalardandır. Ayrıca Ağaç Endüstrisi ve Ormancılık Derneği, Bosna Hersek Dış Ticaret Odası üyelerinden oluşan ve ana faaliyet konusu ahşap ürünleri üretmek ve işlemek olan bir kurumdur. Birlik ahşap ve ahşap ürünleri üretimi, diğer imalat sanayileri, ormancılık ve orman işletmeciliğinden sorumludur. 2020 yılında Bosna Hersek ahşap endüstrisi toplam 175 milyon avro değerinde ahşap ve ahşap ürünleri, 127,5 milyon avro değerinde ahşap mobilya ve 4,5 milyon avro değerinde prefabrik ev ihraç ederek toplam 297,6 milyon avro değerinde ihracat gerçekleştirmiştir. İhracatın büyük bir kısmı komşu ve bölge ülkelere (Slovenya, Hırvatistan, Sırbistan, Karadağ ve Makedonya), Orta Doğu'ya, Batı Avrupa'ya ve Kuzey Afrika'ya yapılmaktadır. Bir diğer önemli orman endüstrisi olan kâğıt sanayisi, ana faaliyeti kâğıt ve baskı üretimi ve işlemesi olan Grafik ve Kâğıt Endüstrisi Birliği'yle birlikte faaliyet göstermektedir. Birlik'te selüloz, kâğıt ve kâğıt ürünleri imalatı ve basım faaliyetleri gerçekleştirilir. 2020 yılı toplam ihracat 74,8 milyon avro, ithalat ise 106,7 milyon avro olmuştur. Violeta Ltd Grude, bu sektörde ve özellikle hijyen ürünleri üretiminde önde gelen firmadır (BHİA, 2023; FIPA).

Bir diğer önemli sanayi sektörü olan metal sektörü, birincil metal üretimiyle birlikte geleneksel olarak en güçlü ve en başarılı sanayi sektörü olmuştur. Ülkenin toplam ihracatının ortalama %34,2'sini oluşturmaktadır. Elektrik endüstrisi de ihracatta %36,2 ile önemli bir paya sahiptir. Bosna Hersek'te en çok gelecek vaat eden üç zincir; otomotiv endüstrisi için üretilen metal parça endüstrisi, elektrik endüstrisi, makine ve makine parçaları endüstrisidir. Tüm bu sayılan sanayi kolları üretimde yüksek katma değere sahiptir. Ülkede otomotiv endüstrisinin başlangıcı Mercedes ve ardından Volkswagen için parça üretilmesiyle olmuştur. Bosna Hersek'te, 1970 yılında Volkswagen ve UNIS ortaklığıyla kurulan TAS Saraybosna otomotiv tesisleri, ülkedeki otomotiv sektöründe birçok tedarik zincirinde yer almıştır. Sektörün diğer önemli temsilcisi Avrupa, Güney Amerika ve Asya'da on ülkede firmaları bulunan Prevent Group'tur. Visoko, Goražde, Bugojno, Tomislavgrad, Velika Kladuša, Saraybosna, Zenica, Srebrenica, Travnik, Tešanj ve Ključ'ta fabrikaları bulunmaktadır. 2018 yılında otomotiv endüstrisi 460

milyon avro değerinde ihracat gerçekleştirmiştir. İhracatın yarısından fazlası Almanya, Slovenya, Avusturya ve Hırvatistan'a yapılmaktadır. 2020 yılında metal ve elektrik endüstrisinin toplam ihracatı 950 milyon avro, ithalatı ise 1 milyar 358 milyon avro olmuştur. Otomobil parçaları (koltuk, fren sistemi, filtre, şanzıman, fren balatası, dişli, cam, buji, motor, pompa, yay, filtre kapakları, tekerlek, korna, jant, egzoz sistemi, řaft, kompresör, rulman, elektrik aksamı, akü vb.), elektrik endüstrisinde üretilen ürünler (trafo, asansör, vinç sistemleri, dağıtım kabini, klima odası, ısı eşanjörü, elektrik motoru, güç kablosu ve ampul vd.), inşaat, gemi yapımı; enerji ve diğer sanayi kolları için gereken metal parçalar metal ve elektrik endüstrisinde üretilen başlıca ürünlerdir (FIPA; Gekić vd., 2022).

Gıda sanayi Bosna Hersek'teki en eski sanayi kollarından biridir. Özellikle 1970'li yıllarda hızlı ve kapsamlı bir şekilde gelişim göstermiştir. Bu süre zarfında meyve, sebze, tahıl, et, süt, yaę ve şekerleme hammaddelerinin işlenmesi için gereken kapasite artırımları gerçekleştirilmiştir. Ancak iç savaşta birçok tesis zarar görmüş, ticaret durma noktasına gelmiştir. Savařtan sonra yeniden yapılanma sürecinde tesisler onarılıp yeniden inřa edilse de savaştan önceki dinamizm yakalanamamıştır. Bunun yanında, üretim hacmi ve diř ticaret dengesindeki sürekli pozitif eğilime rağmen ülkede gıda ithalatı oldukça yüksektir. Bunun dişında, son yıllarda yerli gıda endüstrisinin en hızlı büyüyen kolları süt ürünleri, et işleme, meyve sebze üretimi, şıfalı bitkiler, orman meyveleri ve su ürünleri olmuştur. İhracatın ithalattan daha yüksek tek gıda sanayi dalı süt ve değirmen endüstrisi (un üretimi) olmuştur. Ülkede bu sektörde faaliyet gösteren büyük üretim firmalarından birkaçı şunlardır: AS Holding, Agrokomerc Velika Kladuřa, Bimal Brko, Sava Semberija Bijeljina, Sarajevo Brewery, Studen-Agrana Brko, Barpeh Čitluk, Mak Zara Sarajevo, Coly-Company Lukavac, Jami Sarajevo, Norfish Blagaj vd. (BoldData). Süt üretimi, Bosna Hersek'te stratejik bir tarımsal sektör olarak kabul edilir. Yılda yaklaşık 420 milyon litre kurulu işleme kapasitesine sahip yaklaşık 35 mandıra bulunmaktadır. Süt işleme alanındaki yapı uzun yıllardır önemli bir değişim görmemiştir. Sıvı ürünler ağırlıktadır ve bunların çoğunu yaklaşık %56 ile pastörize ve UHT süt, %20 ile yoğurt, ekři krema ve fermente ürünler, %21 ile peynir ve %3 ile diğer süt ürünleri oluşturur. Günümüzde Bosna Hersek'te Livno peyniri, Vlařić peyniri, körüklü peynir, yağlı ve yağsız peynir, haşlanmış peynir gibi yerli peynir çeşitleri üretilmektedir. Bu

sektörde önde gelen üretim tesisleri şunlardır: Meggle Bihać, Milkos Sarajevo, MI99 Gradačac, Eco cheese Puđa Livno, Kupres Milch, ZIM Zenica vd. (FIPA).

Gıda sanayisinde diğer bir önemli sektör olan et işleme endüstrisinde üretim AB standartlarına göre yapılmakta ve üretilen ürünler uluslararası pazarlara ihraç edilmektedir. Bosna Hersek'te yaklaşık 20 şirket günde 5-30 ton arasında et işleyerek haşlanmış veya kurutulmuş sosis, ezme, söğüş, salam gibi et ürünlerini piyasaya sunmaktadır. Yıllık üretim 18.000 tonu geçmektedir. Savaş sonrasında et üretimi, telef olan hayvanlar ve yetersiz yatırım nedeniyle azalış göstermektedir. Buna karşın kümes hayvanı üretiminde ciddi artışlar söz konusu olmuş, bunların yurt içi ve yurt dışı pazarlara ihracatı söz konusudur. Akova Impex, Madi Tešanj, MI Trivas Prnjavor, Menprom Tuzla, Vizon Rogatica, ZP Komerc Bijeljina, Atlantic Argeta Sarajevo gibi önemli tesisler, et üreten ve işleyen firmalara örnektir (BoldData).

Bosna Hersek'te eski bir gelenek olan ve zengin biyoçeşitliliğe sahip olan tıbbi ve aromatik bitki üretimi, orman meyveleri ve mantar üretimi de önemlidir. İhracatta önde gelen ürünler taze, kurutulmuş veya dondurulmuş olarak ambalajlanan yabancı mantarlar (porcini, Cantharellus cibarius, kuzugöbeği ve siyah trompet), yabancı ve kültür bitkileri (adaçayı, defne, sarı kantaron, civanperçemi, kuşburnu, mürver, ıhlamur, ısırgan otu, papatya, melisa, nergis, nane, lavanta, fesleğen, ölmezotu vd.) ve orman meyveleridir (kızılcık, yaban mersini, çilek, ahududu, böğürtlen, yaban mersini ve kestane). Bunlara bağlı olarak gelişen uçucu yağ üretimi ve muhtelif çiçeklerden elde edilen bal üretimi de gıda endüstrisi için önemlidir. Bunun dışında, Bosna Hersek'te şarap üretimi yükselen bir değere sahiptir. Toplam şarap üretiminin %45'ini kırmızı, %55'ini de beyaz şarap oluşturur. Bunlardan Žilavka beyaz, Blatina ve Vranac ise yerli kırmızı şarap çeşitleridir. Hersek bölgesi şarap ve bağcılık bölgesi olarak ün salmıştır (Gekić vd., 2022; Herzegovina Wine Route).

Tekstil ve deri işleme sanayi Bosna Hersek'te uzun bir geçmişe sahiptir. Düşük işgücü maliyeti ve bölgesel olarak iyi konumlandırılmış üretim tesisleri, Batı ve Doğu Avrupa pazarlarının yakınlığı ve ulaşım sürelerinin de kısa olması bu sektörün genişlemesi ve gelişmesini sağlamakla birlikte bu unsurlar uluslararası şirketlerin ve yatırımcıların ülkeye ilgi göstermesine olanak vermiştir. Sanayinin bu kolu çoğunlukla ülkede üretilmeyen hammaddelere bağımlı olduğundan ithalata ihtiyaç duymaktadır. Üretim, geniş bir mekânsal dağılıma sahip olan küçük ve orta ölçekli işletmelerde

gerçekleştirilmektedir. Başlıca üretilen ürünler erkek ve kadın giysileri, spor giyim ve ekipmanları, araç içi döşemeler, iç çamaşırları, koruyucu giysiler ve ekipmanlar, iş elbiseleri gibidir. 2020 yılında bu sektörden toplam 5 milyar 528 milyon avro değerinde ürün ihraç edilirken, 8 milyar 790 milyon avro değerinde ürün ithal edilmiştir. Sektörün ana temsilcisi Travnik'teki Borac konfeksiyon fabrikasıdır. Bu fabrika 1952 yılında Josip Broz Tito'nun kararnamesiyle kurulmuştur. Fabrika daha geniş bölgeye yayılarak üni Avrupa pazarına kadar girmiş, ünlü marka ve modacılarla iş birliği ve ortak üretim yapmayı başarmıştır. Bu markalar arasında Hugo Boss, Pierre Cardin, Carl Gross, Otokern, Jupiter, Burberry gibi ünlü firmalardır (FIPA).

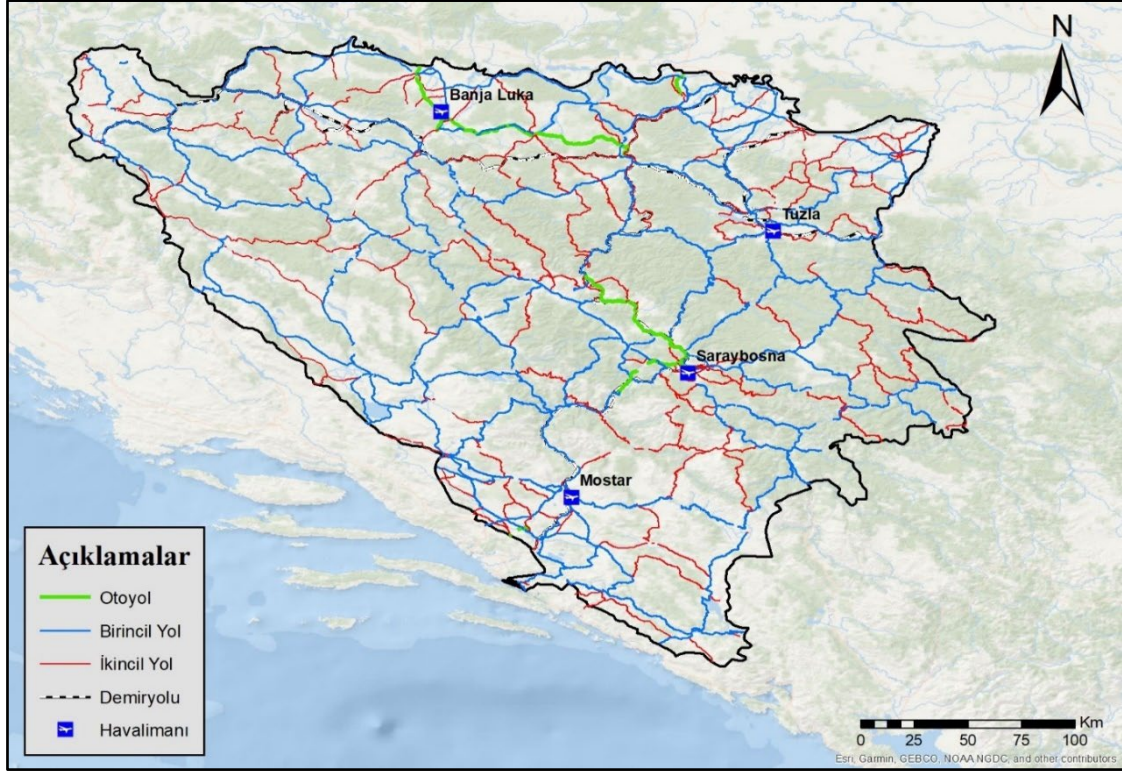
Ülkedeki inşaat malzemesi üretimi, savaş sonrası yeniden yapılanma ve ekonomik ve turistik tesislerin inşası, enerji tesislerinin inşası ile paralel bir artış yaşamıştır. Sektörün ana temsilcileri Architect ve Širbegovic Holding'tir. 2001 yılından bu yana Sırbistan, Hırvatistan ve Slovenya'da ilk tesisler inşa edilmiştir. Şirketin ana pazarı Almanya, Avusturya, Karadağ, Hırvatistan, Sırbistan ve Bosna Hersek'tir (Gekić vd., 2022).

Son olarak, enerji sektörü de Bosna Hersek için oldukça önemli bir yere sahiptir. Yapılan çalışmalar neticesinde ülkenin 5.000 MW'ın üzerinde bir hidropotansiyele sahip olduğu belirlenmiştir. Ancak bu potansiyelin sadece %35'i halihazırda kullanılmaktadır. Bosna Hersek, bölge ülkelerindeki enerjiyi iletecek güç sistemleriyle iyi bir bağlantıya sahiptir, dolayısıyla sınır ötesi enerji alışverişi gelişmiştir. İlk olarak Hırvatistan, hemen ardından Karadağ ve en son olarak Sırbistan ile enerji alışverişi yapılmaktadır. Hidroelektrik potansiyeline ek olarak rüzgâr ve güneş enerjisinden hidroelektrikten elde edilen kadar olmasa da enerji elde edilmektedir. Henüz gelişmekte olan bu iki enerji üretim endüstrisinin yanında biyokütle enerjisi de gelişmekte ve potansiyeli yüksek bir enerji üretim şekli olma yolunda ilerlemektedir (Karakosta vd., 2012).

2.4.4. Ulaşım

Bosna Hersek sahip olduğu coğrafi konumundan dolayı Doğu Avrupa ve Orta Avrupa arasında bir bağlantı görevi görür. Ancak bu avantajdan gerek fiziki koşullar gerekse ulaştırma sektörüne yapılan yetersiz yatırımlardan dolayı tam olarak yararlanılamamaktadır. Bölgeler arasında görülen düzensiz ve eşit olmayan gelişme ile savaş durumunun getirdiği birtakım engeller ülkenin ulaşımına olumsuz etki eden başlıca nedenlerdir. Diğer yandan, Bosna Hersek'teki toplam karayolu uzunluğu 9.296.000 km

olup bunun %90'ından biraz fazlası asfalt kaplıdır. Toplam karayolunun 4.822.000 km'sini bölgesel yollar; 4.256.000 km'sini ana yollar ve 218.000 km'sini otoyollar oluşturur. Ülkeyi, Avrupa'ya bağlayan altı ana güzergâh vardır, bunlar: E-59, E-65, E-73, E-661, E-761 ve E-762'dir. Bu yolların toplam uzunluğu ise 581.000 km'dir (Wikipedia; UNECE), (Harita 16).

Harita 16: Bosna Hersek Ulaşım Haritası

Kaynak: (Humanitarian Data Exchange)

2021 yılında Bosna Hersek karayollarında toplam 97.703.000 yolcu, 9.419.000 ton mal taşınmıştır. Aynı yıla göre trafiğe kayıtlı 1.150.863 araç bulunmakta, bunların %85'i binek, %8'i ise yük taşıyan araçlardan oluşmaktadır. En çok binek araçlar Saraybosna, Banja Luka, Mostar, Tuzla, Bijeljina, Zenica, Ilidža, Prijedor ve Doboj gibi nüfus bakımından en yoğun olan şehirlerde toplanmıştır. Bosna Hersek 100 kişi başına düşen ortalama araç sayısı 29 ile Avrupa'da motorlu taşıt kullanımının en düşük olduğu ülkeler arasındadır (BHİA, 2022).

Yukarıdakilere ek olarak Bosna Hersek'teki karayollarının Avrupa'ya göre entegre edilmesi ve seyahat sürelerinin kısaltılması adına Bosna hükümeti tarafından desteklenen Koridor Vc (pan-Avrupa) projesi halihazırda yürütülmektedir. Tasarım ve fizibilite çalışmalarına 2007 yılında başlanan Koridor Vc'nin amacı, Bosna Hersek'i komşu

ülkelerle olan bağlantısını geliştirmek ve ekonomik kalkınma potansiyelini arttırmaktır. Bu bağlamda proje Budapeřte-Osijek-Saraybosna-Ploče güzergahında Macaristan, Hırvatistan ve Bosna Hersek'i birbirine bağlayan hem karayolu hem de demiryolunun ulaşımını sağlayacaktır. Hükümet tarafından güçlü bir şekilde desteklenen projenin, ülkeyi Avrupa'nın ekonomik ve sosyal yapılarıyla daha iyi bütünleştirmesi ve kolaylaştırması hedeflenmektedir. Bosna Hersek sınırlarındaki en uzun bölümü olan 335 km'lik bu koridorun kolları, Bosna ve Neretva nehirlerinin vadileri başta olmak üzere nüfusun en yoğun olduğu orta Bosna'ya kadar uzanmaktadır. Ülkeden gečen Koridor Vc projesi başlıca dört segmente bölünmüştür (JP Autoceste FBiH; WBIF);

LOT 1: Hırvatistan sınırı (Svilaj) – Doboj güneyi (Karuşe)

LOT 2: Doboj güneyi (Karuře) – Saraybosna güneyi (Tarčin)

LOT 3: Saraybosna güneyi (Tarčin) – Mostar kuzeyi

LOT 4: Mostar kuzeyi – Hırvatistan sınırı (Bijača).

Bosna Hersek'teki ilk demiryolu hattı 24 Aralık 1872'de trafiğe açılmıştır. Banja Luka'dan Dobrljina'ya uzanan 101.6 km'lik hat, Osmanlı döneminde yapılan İstanbul ile Viyana'yı birbirine bağlayan güzergahın bir parçası olmuştur. Avusturya-Macaristan döneminde daha çok ormancılık ve madencilik faaliyetleri odaklı olarak yoğun demiryolu inşa çalışmaları başlamıştır (Bosna Hersek Federasyonu Demiryolları Arşivi). Bugünkü demiryolu hattının büyük çoğunluğu Avusturya-Macaristan İmparatorluğu döneminde inşa edilmiştir.

Bosna Hersek'te demiryolu taşımacılığı iki kamu şirketi tarafından gerçekleştirilmektedir. Biri merkezi Saraybosna'da bulunan Bosna Hersek Federasyon Demiryolları, diğeri merkezi Banja Luka'da bulunan Sırp Cumhuriyeti Demiryolları'dır. Demiryolu altyapısından Bosna Hersek Demiryolu Kamu şirketi sorumludur. 2021 yılı itibariyle ülkedeki demiryollarının toplam uzunluğu 1.018 km'dir. Bunun 925 km'si (%90,8) tek yön, 93 km'si (%9,2) çift yön olup 749 km'si (%73,6) elektrikli dir. Bunun yanında toplam 93 adet tren istasyonu mevcuttur. Aynı yılda demiryollarında taşınan toplam yolcu sayısı 250.000 kişi, yük miktarı ise 12.305.000 ton olmuştur (BHİA, 2022). Demiryolu taşımacılığından kimya endüstrisi, maden ocakları ve çeşitli diğeri sanayi kuruluşları da büyük oranda yararlanmaktadır.

Bosna Hersek demiryollarında taşınan yolcu ve mal hacmi bakımından diğeri Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığında Avrupa ortalamasından önemli ölçüde düşük kalır. Bunun

başlıca nedenleri arasında demiryolu altyapısının demode olması ve bundan dolayı kapasitenin tam olarak kullanılamamasıdır. Ayrıca, uzun mesafeli trafik için yeterli sayıda yolcu vagonları ve lokomotif bulunmamaktadır. Bosna Hersek demiryollarındaki trafik dinamikleri, karayolu taşımacılığının rekabet gücünün daha yüksek olması nedeniyle yolcu taşımacılığında sürekli bir düşüş olduğunu göstermektedir.

Bosna Hersek'te havacılık İkinci Dünya Savaşı'ndan önce gelişmeye başlamıştır. 1930 yılında Belgrad-Saraybosna-Podgorica hattı açılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra 1947'den itibaren Saraybosna, Belgrad ve Zagreb arasındaki hatlar boyunca Saraybosna'ya düzenli sivil hava trafiğinin akışının sağlanmasıyla yeniden kurulmuştur. 1960 yıllarında Saraybosna Havalimanı'nda gerekli altyapı ve onarım çalışmalarından sonra tekrar açılmasıyla hava trafiği gelişmiştir. Saraybosna'ya ek olarak Mostar, Tuzla ve Banja Luka olmak üzere 4 büyük havalimanı mevcuttur. Trafik, 1992 yılının başına kadar artış göstermiştir. Aynı yılda savaş sebebiyle tüm sivil uçuşlar durdurulmuş, havalimanı 3 yıl süreyle yaklaşık 13.000'e yakın uçuşla kuşatma altındaki başkente sadece ikmal ve insani koridor açılması amacıyla kullanılmıştır. Tekrar onarım ve altyapı çalışmalarına giren havalimanı Mart 2001'de yolcuların tüm ihtiyaçlarını karşılayacak statüye getirilerek tekrar açılmıştır. Başlıca sefer düzenleyen havayolu şirketleri Lufthansa, Austrian Airlines, Türk Hava Yolları, Croatian Airlines, Wizz Air vd. (Saraybosna Havalimanı Arşivi).

2021 yılında havayoluyla taşınan toplam yolcu sayısı 1.215.009 kişi, toplam yük miktarı 2.107.000 ton olmuştur. En çok yolcu trafiği 767.134 kişiyle başkent Saraybosna'da olmuş; Tuzla'da 306.047, Banja Luka'da 139.886 ve Mostar'da 1.942 kişi havayoluyla seyahat etmiştir. Taşınan yük bakımından da başkent önde olup 2.068.000 ton ile birinci olmuş ve onu 37.000 ton ile Tuzla, 2.000 ton ile Banja Luka izlemiştir (BHİA, 2022). Bosna Hersek'te hava taşımacılığı başkent dışındaki hava meydanlarının kapasitelerinin yetersiz kalmasıyla çok tercih edilmemekte, ancak gerekli yatırım ve altyapı ihtiyaçlarının karşılanması halinde gelişmeye açık bir ulaşım sektörü olduğunu belirtmek gerekir.

Bosna Hersek'te diğer ulaşım türleri kadar yaygın olmasa da nehir ve deniz trafiği belirli kesimlerde gerçekleştirilmektedir. Deniz trafiği büyük oranda Hırvatistan sınırları içerisindeki Ploče limanından yapılmaktadır. Limanda temel hammadde, madencilik, enerji ve kimya endüstrisine ait imalat ürünlerinin taşınması faaliyetleri yürütülür.

Limanın en önemli trafik payı Bosna Hersek'e aittir. Diğer taraftan Sava nehri de yük taşımacılığı açısından uluslararası bir öneme sahiptir, nehrin Pan-Avrupa Koridoru ve Tuna Nehri ile bağlantısı vardır. Nehrin üzerinde Brčko ve Šamac'ta olmak üzere iki önemli liman mevcuttur. Hem Ploče hem de Sava nehri üzerindeki limanlar ülkenin iç kısımlarına ve yurtdışına hem demiryolu hem karayolu ile bağlantıya sahiptirler.

2.4.5. Turizm

Bosna Hersek'te turizmin gelişimi Avusturya-Macaristan İmparatorluğu döneminde ivme kazanmıştır. Bu döneme kadar yapılan seyahatler ise daha çok askeri ve siyasi ağırlıklı olmuştur. 1884 yılında Saraybosnalı bir tüccar olan Risto Samouković tarafından kurulan turizm kulübü ülke turizmi açısından bir dönüm noktası özelliği taşır. Ülke turizmine ilk katkıları veren bir diğer isim Viktor Pojman olmuştur. Pojman, turizmin teşvik edilmesinden ve ülkedeki turist trafiğinin arttırılmasından sorumlu olmuştur. Bosna Hersek dağlarına, kültürel ve tarihi anıtlara geziler düzenleyerek rehberlerin yetişmesini sağlamış ve çeşitli eğlenceler düzenleyerek Bosna Hersek'in folklorik ve turistik değerinin yükseltilmesine katkıda bulunmuştur (Gekić vd., 2022).

Bosna Hersek, çok sayıda çekici özelliğe sahip doğal ve beşerî turistik cazibe merkezlerine ev sahipliği yapmaktadır. Ülkenin sahip olduğu coğrafi konumunun transit özelliği turizmin gelişmesi açısından oldukça önemlidir. Kuzey-Güney doğrultusunda gerçekleştirilen transit akışlar aynı zamanda Posavina ve Sava bölgesi ile Adriyatik'i birbirine bağlamaktadır. Bu bağlamda ülkenin coğrafi konumu, Güneydoğu Avrupa'nın başlıca turistik destinasyonlarıyla olan mekânsal ilişkisini temsil etmektedir. Tarih boyunca görülen yerleşmeleri, büyük devletlerin ve imparatorlukların hakimiyetleri süresince kültürel etkisi altında ortaya çıkan ve sonrasında görülen savaş dönemlerinin etkisinin de olduğu ulusal ve tarihi özelliğe sahip birçok mirası eklemek gerekir. Bunların yanında, kültürün geliştirilmesi ve şehirlerin ekonomik ve sosyal çekiciliğinin arttırılması için yerel inisiyatifin önemine işaret eden çok sayıda örnek bulunmaktadır. Tuzla, Banja Luka, Saraybosna, Mostar ve Zenica gibi şehirler kültür alanında; tasarım, müzik, dijital medya ve televizyon gibi yaratıcı sektörlerde küçük ve yeni iş girişimlerini destekleyen altyapının inşasına yönelik kültür politikalarıyla ünlüdür (Nurković, 2015).

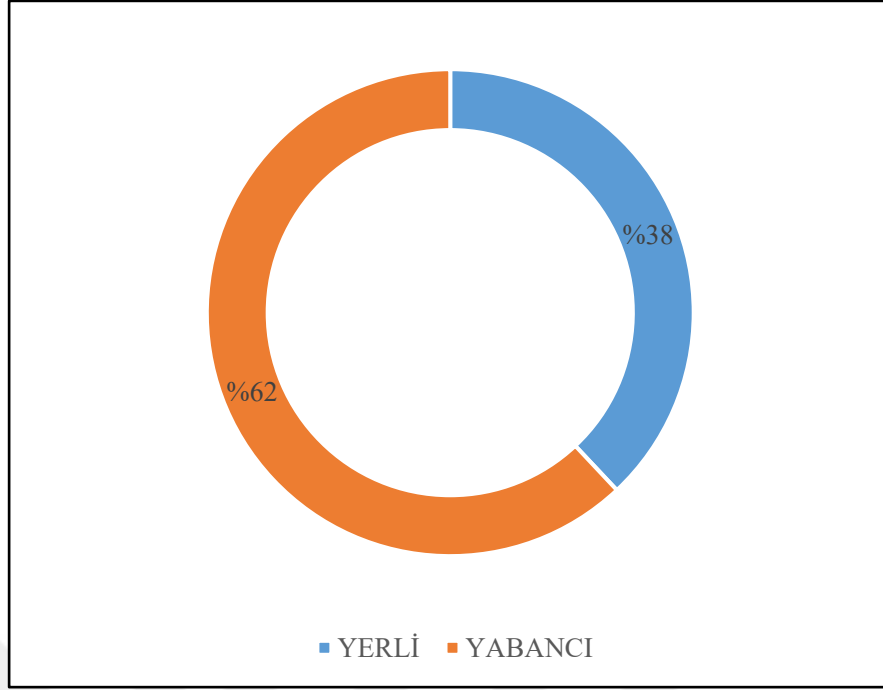
Jeomorfolojik yapısıyla uluslararası bir öneme sahip olan Saraybosna'daki Olimpik Dağları başta olmak üzere Bjelašnica, Igman, Jahorina, Vlašić gibi dağlar kış sporları,

hiking, dağcılık gibi aktiviteleriyle turistik değere sahiptir. Ülkenin tek denize çıkış noktası Adriyatik Denizi kıyısındaki Neum, küçük sahiliyle deniz turizmine ev sahipliği yapar. Terme Ilidža-Saraybosna, Fojnica'daki Reumal, Banja Luka'daki Slatina gibi termal merkezler, kaplıcaları ve şifalı sularıyla sağlık turizmi için önemli bir değere sahiptir. Boračko, Jablaničko, Prokoško gibi gölleri; Una, Neretva, Vrbas, Bosna gibi nehirleri; Šrbački buk, Martin Brod, Plivski, Kravice şelaleleri ülkenin turistik açıdan öneme sahip başlıca doğal hidrolojik motifleridir. Başta Šipovo'da bulunan, 2021'de UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne alınan ve Vrbas nehrine komşu olan Janj ormanı olmak üzere ülkenin orman varlığı da biyocoğrafik ve turistik mekanları arasındadır (Turizambih).

Ülkede korunan kültürel ve tarihi miraslar çok çeşitli ve fazladır. Bunlardan en önemlileri; Kulin Ban Tüzüğü, Miroslav İncili, Bosnalı Helen'in kraliyet ve yargı koltuğu, Saraybosna Haggadah'ı, Hval Kodeksi müzelerde sergilenenlerdendir. Ljubuški tarihi şehri, Blagaj, Počitelj, Gradačac, Doboj, Srebrenik, Kastel, Vranduk, Travnik, Jajce, Tešanj Kaleleri, Mostar Köprüsü, Sokollu Mehmet Paşa Köprüsü, Başçarşı (Bašćaršija), İmparator Cami, İmparator Köprüsü, bedestenler, hamamlar, ülkenin orta ve güneyindeki birçok bölgede yayılış gösteren görülen Stećci mezar taşları, Drvar'daki Tito mağarası ve Kladanj'daki Tito sığınağı da turistik ve tarihi bir değere sahip olan başlıca yapılardır. Diğer kültürel motifli turistik açıdan değere sahip eserler şunlardır; Saraybosna'daki Bosna Hersek Ulusal Müzesi, Devrim Müzesi, XIV Kış Olimpiyat Oyunları Müzesi, Vatan Müzesi, Tünel "Spas" Müzesi, Tuzla'daki Tuz Müzesi, Travnik'te bulunan 1961 yılı Nobel Edebiyat Ödüllü yazar Ivo Andrić'in dünyaya geldiği ev, Jajce'deki AVNOJ Müzesi, Saraybosna; Banja Luka ve Tuzla'daki çeşitli sanat galerileridir. Dini tarihi ve turistik yapılar ise şöyledir: Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Cami, Kutsal Baş melekler Mikail ve Cebrail Kilisesi, Theotokos'un Doğuşu Katedrali, Aşkenaz ve Sefarad Sinagogları, Padovalı Aziz Anthony Kilisesi, Kutsal Kalp Katedrali, Banja Luka'daki Ferhat Paşa Cami, Bugojno'daki Sultan II. Ahmet Han Cami, Olovo Meryem Ana Kilisesi; diğer dini yapılar Prusac, Djevojačka mağarası, Derviş tekkesi, Međugorje, Podmilačje; Moštanica, Gomionica, Liplje, Stuplje manastırları vd. (T.C. Ticaret Bakanlığı).

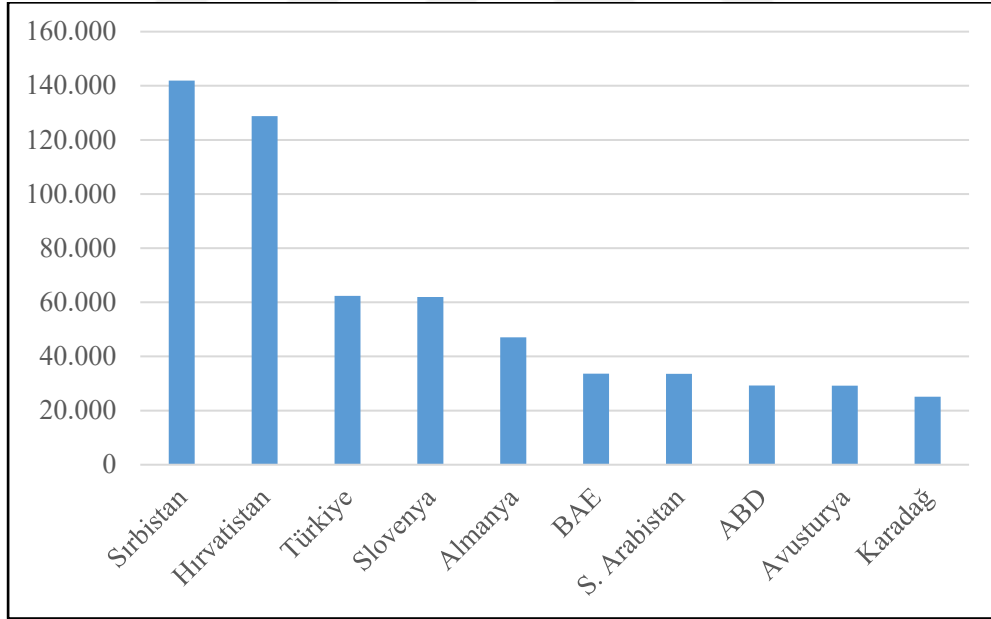
Bosna Hersek İstatistik Ajansı 2022 yılı verilerine göre ülkeye gelen toplam turist sayısı 1.464.000 kişidir. Bunlardan 557.000'i (%38) yerli, 907.000'i ise (%62) yabancı turistleri

oluşturur (Grafik 24). Bölgelerde 2022 yılı turizm istatistikleri şöyledir: Bosna Hersek Federasyonu'na gelen toplam turist sayısı 1.024.182 kişi olmuştur. Bunlardan 338.132'si (%33) yerli, 686.050'si (%67) yabancı turistleri oluşturur. Avrupa'dan gelen toplam turist sayısı ise 499.160 kişi olmuştur. En çok turistin geldiği ülkeler başta Hırvatistan (100.543), Sırbistan (51.657) gibi komşu ülkeler olmak üzere sıralamanın geri kalanı Türkiye (51.350), Slovenya (38.891), Almanya (38.771), Birleşik Arap Emirlikleri (33.521), Suudi Arabistan (33.475), Amerika Birleşik Devletleri (26.248), Avusturya (21.704), Polonya (19.424) şeklindedir. Diğer taraftan, başkentin bulunduğu Saraybosna Kantonu 568.000 kişiyle ülkede en çok turist çeken bölge olmuştur. Başkente gelen turistlerin 120.000'i (%21) yerli, 448.000'i (%79) ise yabancılardan oluşmaktadır. Saraybosna'yı 92.000 turistle Neum, 75.000 turistle Mostar izlemektedir (BHİA, 2022). Sırp Cumhuriyeti'ndeki turizm istatistikleri de şöyledir: Toplam gelen turist sayısı 439.781; bunlardan 217.634'ü yerli (%49), 222.147'si (%51) de yabancı turistleri oluşturur. En çok turistin geldiği ülkeler başta Sırbistan (88.990), Hırvatistan (27.766) ve Slovenya (22.809) gibi komşu ülkelerden olmak üzere sıralamanın geri kalanı Türkiye (11.340), Karadağ (8.573), Almanya (8.349), Avusturya (6.875), İtalya (4.360), Amerika Birleşik Devletleri (3.162) ve Polonya (3.149) şeklindedir (SC İstatistik Enstitüsü, 2023). Ülke genelinde gelen turist sayılarında ve konaklamalarda her yıl artış meydana gelmektedir. Bu durum ülke toplam gelirine olumlu yansımaktadır. En çok turist gönderen ülkeler genellikle komşu ve bölge ülkeleridir (Grafik 25).

Grafik 24: 2022 Yılı Bosna Hersek'e Gelen Turistlerin Statüsü

Kaynak: (BHİA, 2022)

Grafik 25: 2022 Yılında Bosna Hersek'i Ziyaret Eden Turistlerin Uyrukları

Kaynak: (BHİA, 2022)

Bosna Hersek'te başlıca turistik merkezler şu şekilde sıralanır: Saraybosna, Mostar, Banja Luka, Travnik, Tuzla, Bihać, Primorje, Doboj, Podrinje, Posavina, Güneybatı Bosna, Batı ve Doğu Hersek (Gekić vd., 2022). Başka kaynaklara göre Bosna Hersek'in turistik bölgeleri yediye ayrılabilir, bunlar; Saraybosna, Orta Bosna, Podrinje, Dinarik

Alpler, Hersek, Panunyan Bosna'sı ve Krajina'dır (Avdić vd., 2022). Turizmin dönemselliğine göre Saraybosna turistik bölgesi yıl boyunca ziyaret edilmektedir. Mevsimsel dönemlere göre ziyaret sayısı artıp azalabilmektedir. Metropoliten bir turistik bölge olan Saraybosna, ülkenin en büyük ve merkezi turistik bölgesidir. Dolayısıyla en gelişmiş turistik ve diğer ekonomik kollara sahiptir. Nitekim 1984 yılında düzenlenen Kış Olimpiyatları'na ev sahipliği yapması, Saraybosna'nın turistik açıdan tanıtılmasını ve gelişmesine bir ön ayak olmuştur. Avrupa'nın diğer şehirleriyle olan kara bağlantısını daha da güçlendirecek olan Koridor Vc projesiyle başkentin konumu ve statüsü bakımından gelişme göstermesi beklenmektedir.

Mostar, turistik açıdan öneme sahip olan ikinci önemli bölgedir. Zira ülkeyi Adriyatik'e bağlayan en önemli kara yolu ve aynı zamanda Saraybosna-Mostar-Ploče (Hırvatistan) demiryolu hattı Mostar sınırları içerisinde geçer. Mostar şehrinin içinde bulunduğu bölgenin eşsiz bir doğal peyzajı bulunmaktadır; dağ ve ovalar bir arada ve antropojenik etkilerden korunmuş zengin biyocoğrafi ve hidrografik turizm değeri olan doğal çevresiyle bölge ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda bölge yüzyıllar boyunca farklı medeniyetlerin kavşağında yer almış ve bu bağlamda birçok tarihi ve kültürel mirasa ev sahipliği yapmaktadır. Osmanlı döneminde stratejik önemi olan Hersek sancağına başkentlik yapmıştır. Eserlerden bazıları şöyledir: UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer alan Mostar Köprüsü, Kujundžiluk çarşısı, Konjic'teki eski taş köprü ve çarşısı, Jablanica'daki savaş müzesi, stećak mezar taşları ve nekropoller. Bunların yanında yüzme, spor-eğlence, balıkçılık, avcılık, kültürel-dini etkinlikler gibi çeşitli birçok turizm aktivitesi yapılabilmektedir. Ayrıca Hersek bölgesi içerisinde bulunan Mostar, üzüm bağlarıyla ve uluslararası patente sahip yerli şaraplarıyla ünlü olmakla birlikte bu bölgeyi içine alan bir şarap rotası mevcuttur (Harita 17).

Harita 17: Hersek Şarap Rotası

Kaynak: (Herzegovina Wine Route)

Turizm açısından önemli bir diğer durak olan Banja Luka bölgesi Bosna'nın kuzey batısında yer alır. Lokasyon açısından elverişli bir yapıya sahip olan bölge, Bosna'nın orta kesimini Hırvatistan ve Orta Avrupa'ya bağlar. En önemli turistik merkezlerinden biri Kozara Milli Parkı'dır. Manjača, Zimjanje, Uzlomac ve Lisina dağları ile Lijevče polje ve Knešpolje ovaları doğal peyzajını oluşturan coğrafi yapılarıdır. Bunun yanında sınırlarından geçen Vrbas nehri hem turistik hem de ekonomik açıdan büyük önem taşıyan bir diğer doğal kaynaktır. Nehirde birçok spor müsabakaları, balıkçılık ve rekreasyonel faaliyetler gerçekleştirilir. Antik dönemden beri bilinen, tıbbi ve sağlık turizmi açısından da önemli üç kaplıca mevcuttur. Bölgenin doğası pek bozulmadığı için yeşil alan olarak da bilinmektedir. Birçok medeniyete ev sahipliği yapan Banja Luka şehri, Osmanlı döneminin ileri devlet adamlarından olan Gazi Ferhat Paşa zamanında Bosna paşalığının merkezi haline gelmiştir. Tarihi ve kültürel öneme sahip birçok turistik merkezi barındırır. Ülkedeki en eski kalelerden Kastel Kalesi de Banja Luka'dadır.

Son olarak ülkenin orta kesiminde, kuzeybatı-güneydoğu transit yollarını birbirine bağlayarak önemli bir kavşak görevi gören Travnik turistik açıdan önemli olan bir diğer bölgedir. Bölgenin sahip olduğu en çekici özelliği kayak, hiking, diğer spor ve eğlence

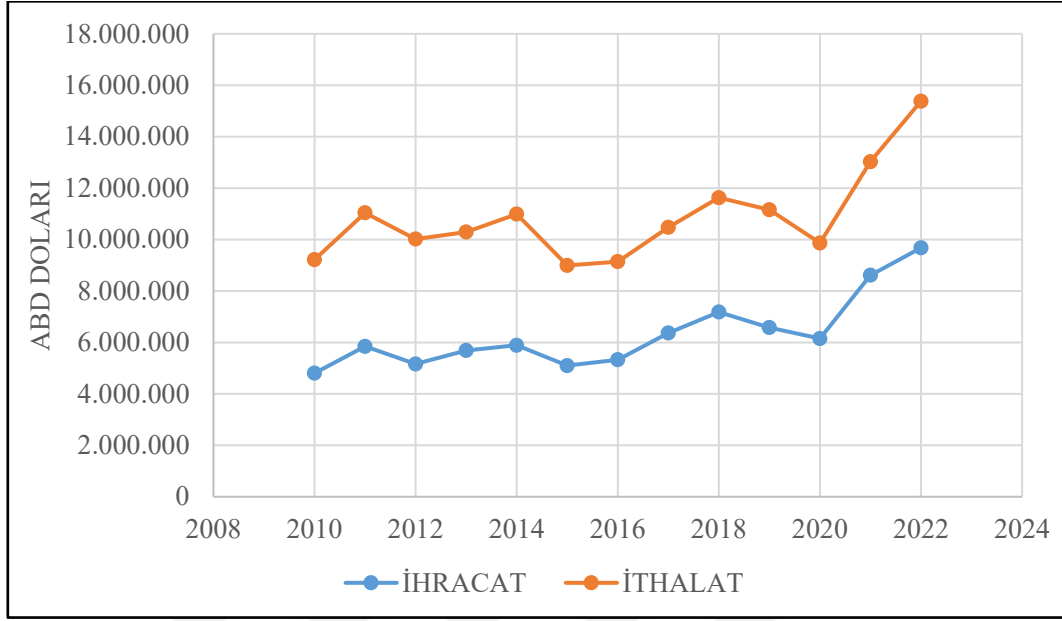
aktiviteleri için başta gelen Vlašić Dağı'dır. Bunun yanında Vrbas, Pliva, Ugar, Lašva nehirleri ve Fojnica'daki Kozica şelaleri, Crindol, Plivski gibi şelaleleri, çok sayıda doğal ve yapay gölleri, Fojnica'da Reumal ve Akvareumal, Toplica, Podgaj gibi yine çok sayıda termal ve mineral kaynakları mevcuttur. Ülkedeki stećak mezar taşlarından çoğunluğuna ev sahipliği yapmakta olan Travnik bölgesinde, en eski yazılı anıt değerinde olan M.Ö. 6. yüzyıldan kalma bir vazo da burada sergilenmektedir. Ayrıca bölge içerisinde bulunan Jajce Kraliyet Şehri, 22'den fazla ulusal anıtı içerisinde barındırmasıyla bir açık hava müzesi değerini taşır. Bunların dışında bölge gezi, iş, eğlence, spor-rekreasyon, spa, avcılık, balıkçılık, kırsal ve diğer turizm türleri açısından oldukça gelişmiş bir turistik altyapıya sahiptir.

2.4.6. Ticaret

Bosna Hersek'te ticari faaliyetler antik dönemden beri yapılagelmektedir. Nitekim ilk topluluklardan olan Germen ve Slav kabilelerinin değerli madenleri keşfedip çıkarmaya başlamasından itibaren diğer komşu kabile ve devletlerle ticari bağlar kurulmuş, böylelikle refah seviyesi yükselmiştir. Aynı şekilde, dönem geçtikçe gelen diğer büyük imparatorluklar ve devletler doğal kaynaklardan yararlanarak ticari ilişkileri ve ticareti hep diri, işler vaziyette tutmuşlardır. Bugüne kadar birçok devlet oluşumu gören Bosna Hersek'in başlıca ihracat ürünlerini ahşap, kereste, mobilya gibi orman endüstrisi imalatı ürünler ile başta kömür olmak üzere çeşitli diğer madenler oluşturmuştur. Yugoslavya döneminde ticari faaliyetler daha kontrollü ve çoğunlukla hammadde bazlı olarak yapılmış; dağılışı, bağımsızlık ve savaş süreçlerinden sonra anlaşma döneminin getirdiği yükümlülükler ile birlikte serbest piyasa ekonomisinin etkisiyle iç ve dış ticarete süreç içerisinde çeşitli kalemler baş göstermiştir.

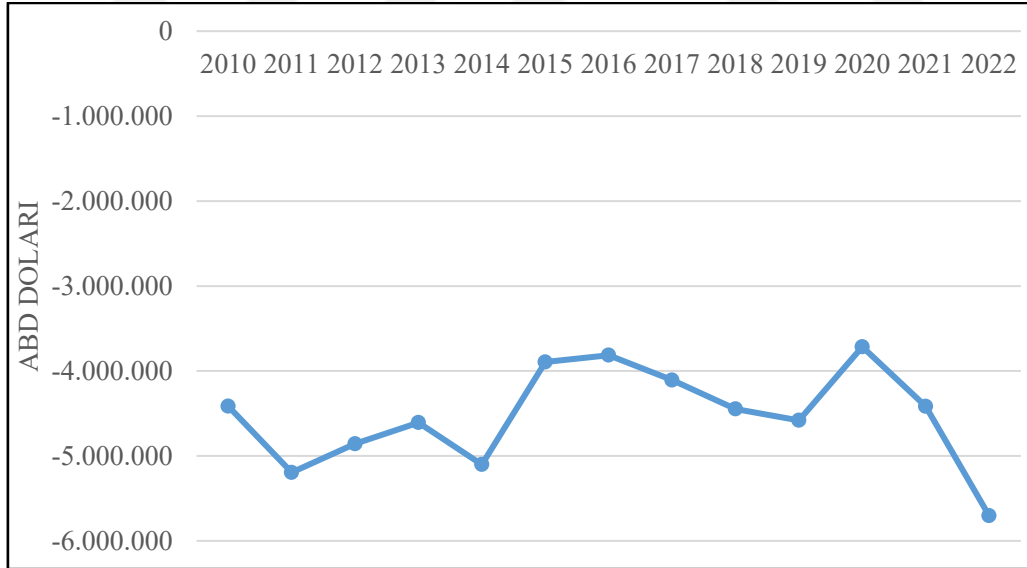
Bosna Hersek'in 2022 yılındaki toplam ticareti 23,8 milyar avro, dolar bazında 25 milyar dolar olmuştur. Ülke ihraç ettiğinin neredeyse iki katı kadar ithalat yapmaktadır: Aynı yılda ithalat 15,3 milyar dolar, ihracat 9,6 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (Grafik 26). Ülke bu ticaret açığını yurt dışında yaşayan yaklaşık 2 milyonluk Bosna diasporasından gelen yoğun işçi dövizleriyle finanse etmektedir (ITA). Her yıl dalgalı bir seyir izleyen dış ticaret açığı negatif değerde olup 2022 yılında -5,4 milyar avro, dolar bazında -5,7 milyar dolar olmuştur (Grafik 27). Bir önceki yıla göre ihracat yaklaşık 2 milyar avro (1

milyar dolar) artış göstermiş, ithalat 3,5 milyar avro (2,3 milyar dolar) yükselmiş olup ihracatın ithalatı karşılama oranı %3,3'lük bir düşüş gerçekleştirmiştir (BHİA, 2022).

Grafik 26: 2010-2022 Yılları Arasında Bosna Hersek'in Toplam İhracat-İthalat Rakamları

Kaynak: (BHİA, 2022)

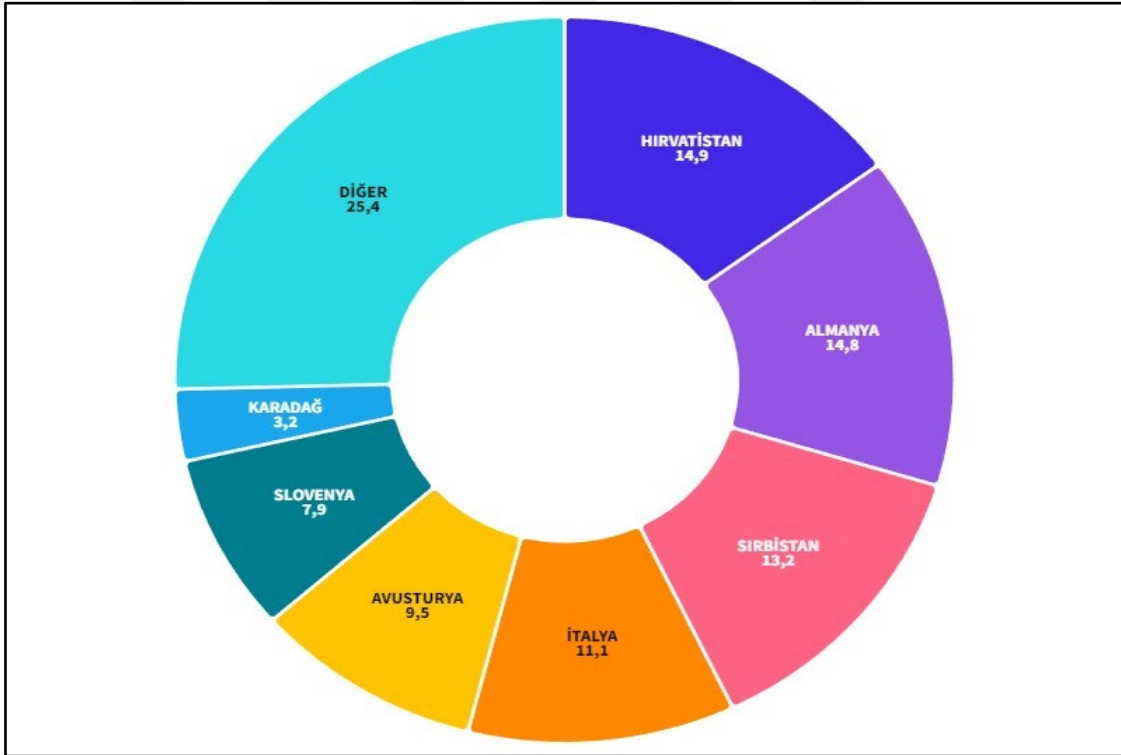

Grafik 27: 2010-2022 Yılları Arasında Bosna Hersek'in Dış Ticaret Dengesi

Kaynak: (BHİA, 2022)

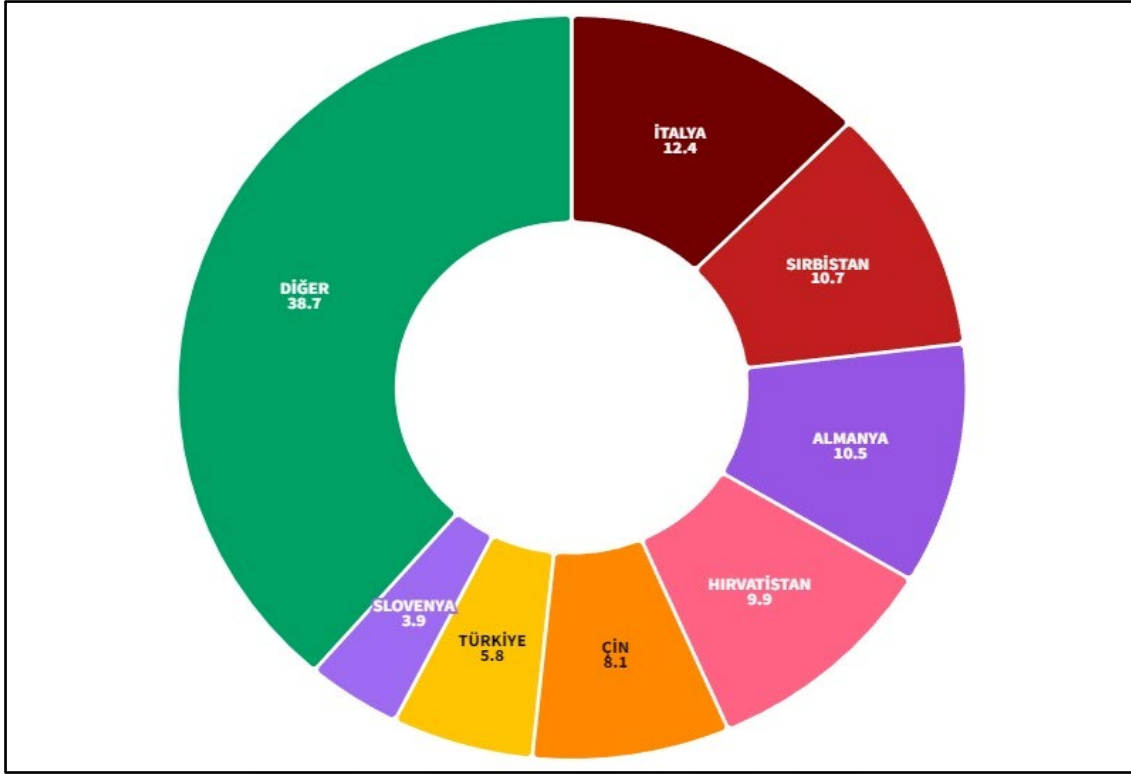
Başlıca ticaret yapılan ülkelerin çoğunluğunu toplam ticaretin %63'lük payına sahip olduğu Avrupa Birliği ülkeleri oluşturmaktadır. 2022 yılında AB ülkelerine yapılan toplam ihracat 6,7 milyar avro, ithalat 8,3 milyar avro olmuştur. Birlik içinde en çok ticaret yapılan ülke AB ülkeleriyle yapılan toplam ticaretin %20'lik ihracat ve %18'lik

ithalat kısmını oluşturan Almanya'dır. Diğer başlıca ülkeler Hırvatistan, İtalya, Avusturya ve Slovenya'dır (Nurković, 2018). Bir diğer önemli ticaret partnerleri AB'den sonra gelen Orta Avrupa Serbest Ticaret Antlaşması'na (CEFTA) mensup olan ülkelerle yapılmaktadır. Toplam ticaretin %14'ünü oluşturan bu ülkelerden en fazla ticaret yapılan ülke Sırbistan'dır. Diğer ülkelerle yapılan toplam ticaret, toplam %23'lük bir pay alır. Bunlar içerisinde en önemlileri Çin, Türkiye, Rusya, ABD ve İngiltere'dir (BHİA, 2022), (Grafik 28 ve 29). 2022 yılında Bosna Hersek, Türkiye'den 901 milyon dolar ithalat gerçekleştirmiş, karşılığındaysa Türkiye'ye 168 milyon dolar ihracat yapmıştır. Bosna Hersek'in Türkiye'ye yaptığı ihracat kalemini; deri ve ayakkabı imalatı ürünleri, kimyasal maddeler, ahşap, et ve tarım ürünleri, ithalat kalemini; mineral yakıt ve yağlar, gıda, kara taşıtları, tekstil, plastik ürünleri, konfeksiyon, televizyon, ilaç, beyaz eşya, demir-çelik ve şeker mamülleri oluşturur (T.C. Dışişleri Bakanlığı).

Grafik 28: 2022 Yılında Bosna Hersek'in İhracat Yaptığı Ülkeler

Kaynak: (BHİA, 2022)

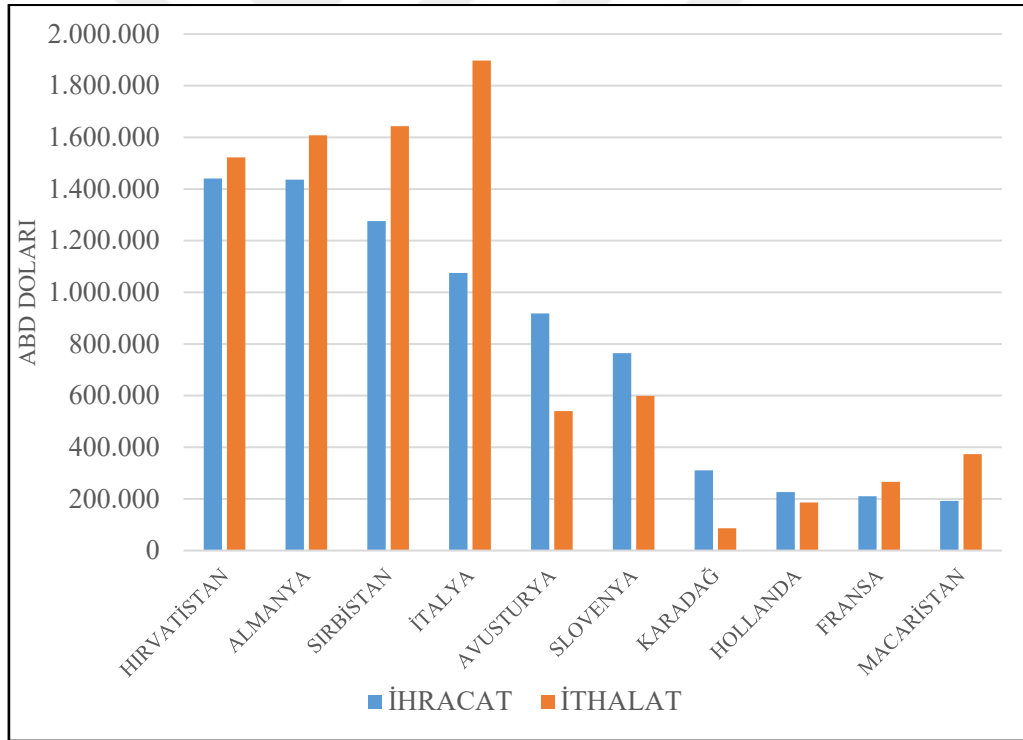
Grafik 29: 2022 Yılında Bosna Hersek'in İthalat Yaptığı Ülkeler

Kaynak: (BHİA, 2022)

2022 yılı ihracat-ithalat kalemlerine bakıldığında en çok satılan ürün grubunda elektrik enerjisi başı çekmektedir. Bosna Hersek, bölgesinde önemli miktarda elektrik ihraç eden az sayıdaki ülkeden biridir (Karakosta vd., 2012). Hemen arkasından işlenmemiş alaşımlı alüminyum, kok kömürü, metal-çelik ürünleri, elektrikli makineler, orman ürünleri gelmektedir. İthalat kalemleri ise şöyledir; petrol ürünleri, alüminyum, kok kömürü, ilaç, elektrik enerjisi, motorlu araçlardır (BHİA, 2022). Aynı yılda bir önceki yıllarda olduğu gibi ihracat-ithalat faaliyetlerinde en çok payı sanayi ürünleri almaktadır. Sanayi ürünlerinin arkasından tarım ürünleri gelmektedir. Bosna Hersek'in ticaret yaptığı ülkelerin çoğunluğunda ihracatın, ithalatı karşılama oranı çok düşük kalmaktadır. Ekonomisinin pozitif eğilimde olmasına rağmen daha önce bahsedilen nedenlerden dolayı (tarım sektöründeki sorunlar, yüksek işsizlik oranı, yetersiz kalan yatırım ve politikalar) ülkede sürekli bir cari açık oluşması durumu söz konusudur. Bu sonuca yol açan en temel sorun ekonominin üretken olmamasından ziyade sermayenin birtakım zümrelerin elinde kalmasıdır (Susic vd., 2017).

2022 yılında deri ürünleri, ayakkabı, plastik ürünler, ahşap ve mobilya, kâğıt ürünleri, tekstil ürünleri, metal içerikli ürünler 2,6 milyar dolar gelirle ülke ekonomisine en çok

katkıda bulunan işlenmiş sanayi ürünleri olmuştur. Bunu 1,5 milyar dolar makine ve ekipmanları izlemiştir. Maden ürünlerinden kömür başta olmak üzere petrol, elektrik gibi enerji hammaddeleri 965 milyon dolar, ülkenin ihracatının ithalatını karşıladığı tek kalem olan sanayi hammaddeleri 897 milyon dolar, organik-inorganik, tıbbi ve medikal ilaç ürünleri 748 milyon dolar ile ülkeye gelir kazandıran diğer başlıca ihracat kalemleridir. Son olarak, tarıma değinmek gerekirse 2022 yılında toplam tarım ürünleri ihracatı 424 milyon dolar, ithalatı ise 1,8 milyar dolar olmuştur. Başlıca ihraç edilen tarım ürünleri et ve et ürünleri, süt ürünleri, yumurta, deniz ürünleri, tahıllar, bal, çay, kahvedir. Son olarak Bosna Hersek'in en çok ihracatı 1,4 milyar dolar ile Hırvatistan ile olmuş, onu 1,4 milyar dolar ile Almanya, 1,2 milyar dolar ile Sırbistan, 1 milyar dolar ile İtalya izlemekte; en çok ithalat yaptığı ülkeler ise İtalya 1,8 milyar dolar, Sırbistan 1,6 milyar dolar, Almanya 1,6 milyar dolar, Hırvatistan 1,5 milyar dolar ve Çin 1,2 milyar dolar ile çoğunlukla komşu ve bölge ülkeleriyle olmuştur (BHİA, 2022), (Grafik 30).

Grafik 30: 2022 Yılında Bosna Hersek'in Başlıca Ticaret Yaptığı Ülkeler

Kaynak: (BHİA, 2022)

Bosna Hersek'e yapılan doğrudan yabancı yatırımlar faaliyet sektörlerine göre ayrıldığında yabancı sermayenin yarısına yakını (%47) imalat sektörüne, geriye kalan yatırımlar hizmet sektörünün çeşitli alt gruplarına olmuştur. Bu yatırımlar %20 ile

postane ve telekomünikasyon, %13 finans sektörü (muhtelif bankacılık ve sigortacılık faaliyetleri), %9 ticaret ve %11 ile diğer hizmet alt gruplarına yönelik gerçekleştirilmiştir. Yabancı yatırımların büyük çoğunluğu Avrupa Birliği kökenli kaynak fonları, Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (WB) ve Amerika Birleşik Devletleri tarafından gerek devlet temelli gerekse aracı kuruluşlar yoluyla gerçekleştirilir. Bunun yanında, İslam ülkelerinden gelen doğrudan yabancı yatırımların yaklaşık %60'ını Türkiye kaynaklı yatırımlar oluşturur (Nurković, 2018).

3. BÖLÜM: BOSNA HERSEK'İN SİYASİ YAPISI VE JEOPOLİTİĞİ

3.1. Bosna Hersek'in Bağımsızlık Süreci

Bosna Hersek'in karmaşık siyasi yapısına giriş yapmadan önce ülkenin Yugoslavya'dan olan bağımsızlık sürecini ve devamında gelen iç savaş ve barış görüşmelerini ele almak daha doğru olacaktır. 1970'lerin ortalarında anayasal düzende görülen ihlaller zinciri ve 4 Mayıs 1980'de Josip Broz Tito'nun ölümünden sonra Yugoslavya Devleti hem siyasi hem de ekonomik olarak bir çöküş sürecine doğru hızla ilerlemeye başlamıştır. Aynı yılda başlayan Kosova'daki öğrenci olayları dağılmanın fitilini ateşleyen neden olarak kayıtlara geçmiştir. Bir tarafta bağımsızlığını ilan etmek isteyen ve Avrupa saflarına katılmak isteyen cumhuriyetlerin ayrılıkçı tutumu, bir taraftan buna karşı çıkan ve Yugoslav Krallığı'nı sürdürmek isteyen aşırı milliyetçi Sırp grubu, diğer taraftan Sırp hakimiyeti altındaki Yugoslavya Federe Devleti'nden ziyade eski Yugoslavya'nın reforme edilmiş şekilde (esnek konfederasyon) devamını isteyen Bosna Hersek ve Makedonya 1980'lerin sonuna kadar parlamentoda sürekli bir siyasi çekişme içerisinde olmuştur. 1986'da Sırp milliyetçiliği Slobodan Miloseviç'in Sırbistan Komünist Parti liderliğine geçmesiyle tavan yapmış akabinde Yugoslavya içinde özerk statüsü bulunan Voyvodina ve Kosova'nın özerkliği kaldırılıp Sırbistan'a bağlanmasıyla devlet içinde durum daha da kötüye gitmiştir. 1990 yılında yapılan Yugoslav Komünist Partisi kongresinden hemen sonra cumhuriyetlerde birçok siyasi parti kurulmuştur. Her ne kadar seçim kanunun etnik temelli siyasi partilerin kurulmasına yönelik bir yasak olduğu anayasada belirtilmişse de Yugoslav cumhuriyetlerinden biri olan Bosna Hersek'te yapılan seçimler sonrasında Boşnakların partisi olan Alija İzzetbegoviç'in kurduğu SDA, Sırp kesimin temsilcisi olan Radovan Karadžić'in partisi SDS ve Hırvatları temsil eden HDZ partisi en çok oyu alan partiler olmuştur. Bosna Hersek Parlamentosu'nun 22 Aralık 1990'daki toplantısında oyların büyük çoğunluğunu alan İzzetbegoviç, Bosna Hersek Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olmuştur (Malcolm, 1994).

Diğer taraftan 22 Aralık'ta Hırvatistan, 26 Aralık 1990'da Slovenya'nın bağımsızlığı ilan etmesiyle gerginlik bir üst seviyeye çıkmış, Sırp güçleri (Yugoslav Federe Ordusu) olağanüstü hâl ilan edip orduyu müdahale için bir araya toplayarak Hırvatistan'a askeri müdahalede bulunmuşlardır. Bu olayların yanında Bosna Hersek'te Sırplar'ın

kışkırtmaları ve ‘Büyük Sırbistan’ ideolojisi yönünde tansiyon yükseltilmiş, Eylül 1991’de Bosna içindeki Sırlar bağımsızlığını ilan ederek Ocak 1992’de Sırbistan ile birleştiğini deklare etmiştir. Yugoslav Federe Ordusu’nun Hırvatistan’ı işgal edip bombalamalarına devam etmesiyle Hırvatistan’ın ABD ve NATO’dan yardım istemesi ve Yugoslavya’da başlayan iç savaşın daha da şiddetlendiği bu dönemde Bosna Hersek’te bağımsızlığın ilan edilmesi kararı alınmıştır. 15 Ekim 1991’de Bosna Hersek Parlamentosu, Sırların boykotuna rağmen toplanmış ve yapılan oylama sonucunda bağımsızlık kararının alınması yönünde oy birliği sağlanmıştır. 16 Aralık 1991’de Brüksel’de toplanan Avrupa Topluluğu Bakanlar Konseyi’nde Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği’ndeki devletlerin tanınmasına ilişkin ilkeler kabul edilmiştir. 15 Ocak 1992’de cumhuriyetin tanınması için Avrupa Topluluğu’na başvuruda bulunan Bosna Hersek’in talebi için bir referandum düzenlenmesi şartı verilmiştir. Bunun üzerine 29 Şubat-1 Mart 1992 tarihinde Sırp boykotlarına rağmen yapılan referandum ile büyük çoğunlukla devletin egemen ve bağımsız olması yönünde oy kullanılmıştır. Referandumun ardından Bosna Hersek Cumhuriyeti’nin bağımsızlığı 3 Mart 1992 tarihinde ilan edilmiştir. Ülkenin uluslararası alanda tanınması 6 Nisan 1992 tarihinde Brüksel’de yapılan AT Bakanlar Konseyi oturumunda AT’nin Bosna Hersek Cumhuriyeti’ni resmen tanımasıyla gerçekleşmiştir. 22 Mayıs 1992’de Bosna Hersek, Slovenya ve Hırvatistan ile birlikte 177. üye olarak Birleşmiş Milletler bünyesine katılmıştır. Diğer taraftan, Yugoslavya topraklarındaki bu siyasi gelişmelere karşılık olarak federasyonda azınlık olarak bulunan ülkelerde Sırlar bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır. Sırp kesim 4 Kasım 1991’de ülkenin kuzeyinde ilk önce ‘Kuzey Bosna Özerk Sırp Bölgesi’ni kurmuştur. Hemen arkasından Bosna Sırp Parlamentosu, başkenti Pale şehri olarak belirlenen ‘Bosna Hersek Sırp Cumhuriyeti’nin kurulduğunu hem Aralık 1991’de hem de Bosna Hersek’in AT’ye olan tanınma başvurusu üzerine Ocak 1992’de olmak üzere iki kez ilan ederek Sırbistan ve Karadağ’dan oluşan ‘Yugoslav Federe Cumhuriyeti’ne doğrudan bağlılığını bildirmiştir (Alp, 2011). Buna ek olarak, Tudman ve Miloseviç arasında Yugoslavya’nın dağılma sürecinde gizli bir mutabakat gerçekleştirilmiş buna göre Bosna, Bosna Hersek Sırp Cumhuriyeti ve Hersek-Bosna arasında küçük bir tampon bölge arasındaki bir alanda sıkıştırılarak ülke parçalara ayrılmıştır. Tüm bunlar yaşanırken ülke içindeki çatışmalar başka bir boyut kazanmış ve iç savaş başlamıştır.

Bir taraftan hem Bosna hükümeti hem ayrılıkçı Sırp azınlığı kendi bağımsızlıklarını ilan ederken, diğer taraftan Sırbistan ve Karadağ'dan oluşan Yeni Yugoslav Federe Devleti ayrılmak isteyen cumhuriyetlere tek tek Yugoslav Halk Ordusunu (JNA) göndererek silah zoruyla 'Yeni Yugoslavya'daki isyanları ve ayrılıkçı hareketleri bastırmaya çalışıyordu. Aslında Sırpların temel hedefi, federal sistemin var olduğundan beri sahip oldukları güçlü bürokratik ve askeri gücünü kullanarak kendinden zayıf gördükleri diğer etnik topluluklar üzerinde bir baskı oluşturmak ve böylece 'Büyük Yugoslavya'nın yeniden ayağa kalkmasını sağlamaktı (Dağcı ve Dal, 2016). Aslında Bosna'daki savaş etnik temelli nedenlerden ötürü meydana gelmiştir: Totaliter toprak kontrolünün çöküşü siyasi bir boşluk yaratmış, bu da etnik gruplar arasında köklü bir rekabeti ortaya çıkararak toprak kontrolü için mücadeleye yol açmış ve şiddet içeren bir çözüm girişimiyle sonuçlanmıştır (Slack ve Doyon, 2001).

Bağımsızlığını ilk ilan eden devletlerden Slovenya ve Hırvatistan Sırpların 'büyük hedefi' doğrultusunda Yugoslav ordusunun müdahalesine maruz kalmıştır. Slovenya'ya doğru hareket eden Yugoslav Halk Ordusu unsurları 27 Haziran 1991'de Slovenya ile olan savaşı başlatmış ancak çok fazla zayıt olmadan savaş kısa sürmüştü ve 7 Temmuz'da son bulmuştur. '10 Gün Savaşı' olarak da bilinen bu olaydan sonra Sırbistan Devlet Başkanı Slobodan Miloseviç ve Slovenya Cumhurbaşkanı Milan Kucan daha önceden aralarında anlaşmıştı ve dolayısıyla Slovenya, Yugoslavya'dan resmen ayrılmıştır (Holbrooke, 1998). Bu anlaşmadan sonra yeni hedef Hırvatistan olarak seçilmiştir. Ağustos 1991'de başlayan Hırvatistan'ın işgali Ocak 1992'de Saraybosna Antlaşması'yla son bulmuş ancak Bosna topraklarında Sırp-Hırvat savaşları devam etmiştir. Hırvatistan işgali süresince başta Karlovac ve Vukovar olmak üzere birçok Hırvat şehrinde hem ülke içindeki milis Sırp lar hem de Yugoslav Halk Ordusu 'etnik temizlik' olarak adlandırdıkları eylemlerle Hırvat nüfusunu kırıma uğratmıştır. İşgal sonucunda tahmini 20 binden fazla insan ölmüş, 300 binden fazla insan mülteci durumuna düşmüştür (Slobodna Evropa, 2018).

Bağımsızlık hareketlerinden sonra başlarda Bosna'da görülen çatışmalar daha çok küçük çapta ve yerel nitelikli olmuştur. Aslında savaş başlamadan önce Yugoslav Ordusu unsurları Bosna'nın başta Kupres, Bosanski Brod, Bijeljina, Saraybosna, Vişegrad, Foça ve Srebrenica gibi şehirlerin olduğu birçok önemli yerleşim yerini kuşatmış, stratejik noktalara askeri yığınak ve tahkimat gerçekleştirmişlerdir. Nisan 1992'de Doğu Bosna'daki Bosnalı Sırp güçleri (VRS - Vojska Republike Srpske), Müslüman sivillerin

yaşadığı köylere ve kasabalara saldırarak bu bölgeyi kısa sürede ele geçirmiştir. Vişegrad da Sırp paramiliter güçlerin Müslümanları katlettiği ‘etnik temizlik’ olaylarının yaşandığı bir diğer şehir olup cesetler nehre atılmıştır. Sokullu zamanının intikamını aldıklarını belirten Sırp lar, Osmanlı döneminden kalma tarihi köprü üzerindeki Kur’an yazıtlarını boya ile tahrif etmiş ve köprüyü tahrip etmiştir (Robinson ve Pobric, 2006). Diğer yandan BM’nin 1991’de Bosna Hersek dahil olmak üzere tüm eski Yugoslavya topraklarında aldığı silah ambargosu kararı, savaşın gidişatını Bosna aleyhine daha da vahim hale getirmiştir (Emgili, 2012). Ülkenin meşru müdafaa hakkı resmen elinden alınmış, eli kolu bağlı vaziyette adeta Sırlara teslim edilmiş bir şekilde 3 yıl boyunca kaderine terk edilmiştir. Bunun üstüne bir de 1992’ye kadar Boşnaklarla birlikte ülkeyi müdafaa eden Hırvatların ‘Herceg-Bosna’ ideolojisi altında kendi vatandaşlarına özerklik vermesi ile saf değiştirerek, Sırp lar ile iş birliği yapıp Boşnaklara karşı savaşmaya başlamaları savaşın seyrini epey değiştirmiştir. Bir taraftan Hırvatlar diğer yandan Sırp lar kombine şekilde sistematik olarak Boşnaklara karşı zulüm uygulamaya başlamışlardır. Bunun en tipik örneği Mostar şehrinde yaşanmıştır; Sırp ve Hırvatlar şehirde Müslümanları katletmiş, tarihi nitelikteki kütüphaneler, Katolik kiliseleri ve Osmanlı döneminden kalma birçok cami, sivil yapıyı harabeye çevirmiş ve 1993’te tarihi Mostar Köprüsü’nü aralıksız üç gün süren top atışlarıyla Neretva nehrinin sularına gömmüştür (Keser, 2012; Sert, 2015). Aynı şekilde Saraybosna’da birçok tarihi müze, kütüphane ve kültürel miras Sırp lar tarafından kasıtlı olarak yok edilmiştir (Rieldmayer, 1995), (Fotoğraf 10 ve 11). Savaşın başladığı 1992 yılının yaz aylarında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu daha önce Hırvatistan’da kurulan UNPROFOR’u (BM Koruma Gücü) Bosna Hersek’e kaydırma kararı almıştır. Yapılan güvenlik zirvelerinde alınan kararlar doğrultusunda Saraybosna, Srebrenica, Tuzla, Zepa, Goražde ve Bihać olmak üzere 6 nokta ‘güvenli bölge’ olarak belirlenmiş, savaştan kaçan mağdur Bosna halkına bu bölgelerde yardım edilmiştir. Ancak BM barış kuvvetleri bu görevi yerine getirmekte yetersiz kalmış, hatta başta Srebrenica olmak üzere güvenli ilan edilen bölgelerde prosedür gereği savaşan tarafların silahlarına el koyması gerekirken yalnızca Bosnalı direnişçilerin elinden Sırp ların önünde silahlarını toplamış, Sırlara ise kısmi bir yaptırım uygulamıştır. Zaten görevi insani yardımla sınırlı olan bu gücün etkili olması otoritelerce beklenen bir durum olmamıştır. Keza, yasak bölgelerin en az 500 kez ihlal edildiği uluslararası izleme kuruluşlarının tutulan kayıtlarda yer almıştır (Ertuğrul, 2014). Bunun yanında, BM askerlerinin

koruması altında olan bölgelerde Sırlar erkek ve çocukları toplayıp esir kamplarına götürmüş, neticede sadece Srebrenica’da en az 8 ila 12 bin arasında insanın yaşamını yitirdiği soykırımlar gerçekleştirmiştir (Dikici, 2005).

Savaş tüm acımasızlığıyla sürerken ne Birleşmiş Milletler ne de Avrupa Topluluğu bu savaşa son vermede başarılı olamamıştır. AT, başlarda çeşitli birtakım çekincelerinden dolayı savaşa müdahale etmekte pasif kalmış, taraflar arasında aracı olduğu barış görüşmeleri sonuçsuz kalmıştır. Aynı şekilde ABD de yaşanan bu krizi Avrupa’nın bir iç sorunu olarak görmüş, 1995 yazındaki çarşı saldırısına kadar herhangi bir askeri operasyonda bulunmamayı tercih etmiştir (caydırma ve gerginliği yatıştırma amaçlı sınırlı birkaç noktasal hava operasyonları dışında). Bunun yanı sıra ABD, geçmiş savaş tecrübelerinin -özellikle Vietnam Savaşı için- Amerikan kamuoyu üzerindeki olumsuz tesiri, I. Körfez Savaşı’ndan yeni çıkmış olması ve savaşın getirdiği mali yük, bu savaştan elde edilecek bir çıkarın olmaması, ülkenin milli güvenliği için bir tehdit unsuru olmaması gibi nedenlerden dolayı Bosna’ya müdahale etmekte geç kalmıştır (Dağcı ve Zorba, 2016). Sırların, kuşatma altında bulunan başkent Saraybosna’daki pazar yerine daha öncelerinde olduğu gibi bu sefer daha agresif bir şekilde saldırması ile BM bu olayın üzerine Sırbistan’a derhal ateşkes sağlanması yönünde bir ultimatom vermiştir. Sırlar tarafından reddedilen bu ultimatom karşılık ABD, Başkan Clinton öncülüğünde devreye girerek NATO’yu Bosna Savaşı’na aktif göreve çağırmıştır. 30 Ağustos 1995 gecesi başlayan NATO tarihinin en büyük askeri eylemi ve aynı zamanda ABD’nin 1945’ten bu yana Avrupa’daki en kapsamlı hava bombardmanı olma özelliğini taşıyan Kararlı Kuvvet Operasyonu, devamında bir dizi hava operasyonlarıyla hem Bosna’daki Sırp askeri stratejik hedefleri hem de Sırbistan’ın başkenti Belgrad’ın dahi NATO hava hareketlerinin hedefi olması artık Sırlar için zorunlu bir geri çekilme ve ateşkesin kaçınılmaz olduğunu ortaya çıkarmıştır (Holbrooke, 1998; Tuathail, 1999).

Savaşın kasıp kavurduğu ülkede Sırlara karşı ilk tepki, hızlı bir şekilde 15 Nisan 1992’de Bosna Hersek Cumhuriyeti Ordusu’nun (ARBiH) kurulmasıyla gelmiş, akabinde yerel direniş grupları, cihat çağrısı yapan mücahitler ve diğer yabancı savaşçılar ile ülke topraklarının savunması sağlanmıştır. Ordu, beraberindeki paramiliter ve milis güçleriyle ve ellerindeki imkanlarla 1993’e kadar Hırvat güçleriyle beraber, 1993’ten 1994 başlarına kadar Hırvatların taraf değiştirmesiyle iki cepheye karşı, Boşnak ve Hırvat tarafları arasında imzalanan ateşkes ve ittifak ile tekrar tek cephe olarak Sırlara karşı zorlu ve

başarılı muharebeler gerçekleştirmiştir. Özellikle 1995'te ABD ve NATO desteği alan ARBiH, ülkede kaybettiği toprakları hızla geri alarak Sırp güçlerin büyük çoğunluğunu doğuya doğru püskürtmeyi başarmıştır (Mustapha, 2013).

Fotoğraf 10: Sol Üstte Başkent Saraybosna'da Sivilleri Keskin Nişancı Ateşinden Korumak İçin Eşlik Eden UNPROFOR Askeri ve Zırhlı Aracı (6 Haziran 1995); Sol Altta Hırvat-Boşnak Çatışmalarının Yaşandığı Vitez'in Ahnici Köyünde Zarar Gören Bir Cami (27 Nisan 1993); Sağda ise Yine Saraybosna'da Yoğun Sırp Ateşi Altında Tahrip Olmuş Bir Kızılhaç Hastanesi (17 Eylül 1992)

Kaynak: (AP Images Blog; The Atlantic, 2012)

Fotoğraf 11: Üstte Mostar Köprüsü'nün Yıkılmış Hali (1998), Altta 2023 Yılında Çekilmiş Bir Fotoğrafı

Kaynak: (Johnageddes, 2023)

Savaşı sonlandıran Dayton Antlaşması'ndan önce savaşın yaşandığı dönem içerisinde Bosna Hersek krizinin çözümü için BM, AT, ABD ve diğer uluslararası kuruluşların katılım sağladığı toplantılar gerçekleştirilmiş ve barış planları tasarlanmıştır. Bu planlardan en önemlileri Vance-Owen Planı, Güveli Bölgeler Planı ve Üç Bölge Planı'dır (Alp, 2011). Neticede bunların hiçbirisinden bir sonuç alınamamış, sadece Bosna-Hırvat Federasyon Antlaşması ve Dayton Antlaşması savaşı bitirebilmiştir.

26-27 Ağustos 1992'de Londra'da AT'yi temsilen İngiliz diplomat Lord Owen ve BM adına ABD'li diplomat Cyrus Vance Bosna Hersek sorununun çözümü için ortak bir çözüm tasarısı önermişlerdir. Bu plana göre ülke on eyalete ayrılacak, her eyaletin bağımsız yargı organı ve parlamentosu olacak ancak dış işlerde merkez hükümete bağlı olacak, Bosna Hersek AT ve BM denetiminde silahtan arındırılacak, Üç Ana Etnik Toplum ve diğer etnik unsurlar anayasal güvence altına alınacaktı. Plana göre nüfus oranlarına dikkat edilmeksizin topraklar eşitsiz dağıtılmıştı. Daha sonra yapılan düzeltmelerle Boşnak tarafı planı imzalasa da Sırlar buna karşı çıkmış, kendi bölgelerinde bir referandum düzenlemiş ve referandumdan çıkan hayır oyuna dayanarak Bosna Sırp Parlamentosu bu planı reddetmiştir (Alp, 2011).

Güvenli Bölgeler Planı, Vance-Owen Planı'nın Bosna Sırp Parlamentosu tarafından reddedilmesinin hemen arkasından 7 Mayıs 1993 tarihli BM Güvenlik Konseyi'nde geçici bir çözüm olarak uygulamaya konulmuştur. Bu bölge Sırların kuşattığı Saraybosna, Zepa, Tuzla, Bihać, Goražde ve Srebrenica'dan oluşuyordu. Bu planın uygulanmasından sonra ABD hava harekâtından yana olmuş, AT ise askeri çözümünden ziyade Vance-Owen Planı'nın uygulanması için politik baskı yapılmasından yana tavır sergileyerek görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Diğer yandan, plan Boşnak tarafından destek görmemiş; Boşnaklar bu planın ülke içinde etnik kolonilerin kurulmasına neden olacağını ve Sırların işini çok daha kolaylaştıracağını düşünmüşlerdir. Bir diğer plan Üç Bölge Planı'da Bosna Hersek esnek konfederasyon fikriyle üç temel etnik unsura göre ayrı devletlere bölünmüştü. Ancak yapılan düzeltme ve eklemelere rağmen her defasında en fazla pay Sırlarda kalmış, Hırvatlar da planı desteklemiş ancak Boşnaklar karşı çıkmıştır. AT üyelerinin baskılarına rağmen bu plan da sonuçsuz kalmıştır (Alp, 2011; Holbrooke, 1998).

İlk başarılı anlaşma ABD öncülüğünde gerçekleştirilen 18 Mart 1994 tarihinde imzalanan Washington Antlaşması'dır. Bosnalı Hırvatlar ve Boşnak taraflarının katılımıyla imzalanan ve aynı zamanda Bosnalı Sırp'ların da katılımına açık tutulan bu anlaşmaya göre çoğunluğunu Boşnak ve Hırvat uluslarının oluşturduğu bir Bosna Hersek Federasyonu kurulmuştur. Antlaşmaya göre Boşnak ve Hırvat tarafları ülkenin yarısına tekabül edecek alanda bir federasyon kuracak, kurulacak bu federasyon daha sonra Hırvatistan ile bir konfederasyon oluşturabilecek, federasyon içinde kanton sistemi uygulanacak, bu kantonların kendi parlamentosu ve hükümeti olacak, kantonlar dış ilişkilerde merkezi hükümete bağlı olacak, federasyonda yasama organı iki kamaralı meclisten oluşacak ve devlet başkanlığı Boşnak ve Hırvat liderler tarafından dönüşümlü olarak bir yıl süreyle icra edilecektir (UN Peacemaker; Alp, 2011). Bu antlaşma ile Bosna'da Boşnak ve Hırvat tarafları arasında barış sağlanmış, Hırvatlar tekrar Sırlara karşı Boşnaklar ile aynı cepheye geçmiştir. Federasyon Antlaşması'nın bir diğer önemi de ileride Dayton için temel teşkil etmiş olmasıdır.

Yukarıda bahsedildiği gibi Bosna Hersek'te savaşın sona erdirilmesi için 1991 sonbaharında uluslararası alanda başlayan birden fazla barış müzakeresi, plan ve güvenlik zirvesi gerçekleştirilmiştir. ABD'nin büyük bir diplomatik çaba gösterdiği bu süreçte Ekim 1995'te taraflar arasında kalıcı ateşkes sağlanmış ve Dayton Antlaşması'nın hazırlıklarına başlanmıştır. ABD'nin Ohio eyaletinin Dayton şehrindeki Wright-Patterson Hava Kuvvetleri üssünde 1 Kasım'da başlayan görüşmeler yaklaşık üç haftalık bir süre sonunda 21 Kasım 1995 tarihinde Barışı Sağlayan Genel Çerçeve Antlaşması olarak da bilinen 11 madde, 11 ek ve 102 haritadan oluşan Dayton Antlaşması AB, Fransa, Federal Almanya, Rusya Federasyonu, İngiltere ve ABD'nin gözlemciliğiyle Bosna Hersek Cumhuriyeti'nden Alija İzzetbegović, Hırvatistan Cumhuriyeti'nden Franco Tudman ve Yugoslavya Federal Cumhuriyeti'nden Slobodan Milosević tarafından paraf edilmiştir (Caplan, 2000). Antlaşma, 23 Kasım 1995'te YFC (Yugoslav Federe Cumhuriyeti) ve SC (Sırp Cumhuriyeti) liderleri ve Bosna Hersek Parlamentosu tarafından da onaylanmıştır (Alp, 2011). Aynı taraflar 14 Aralık 1995'te Paris'te 30'dan fazla ülkenin temsilcilerinin, Temas Grubu üyelerinin ve AB özel müzakerecisinin katılımlarıyla nihai aşamaya gelerek antlaşmayı aynı isimle imzalamışlardır. Dayton Antlaşması'nın getirdiği hükümler ise şöyle sıralanabilir (OSCE; Alp, 2011):

- I. Bosna Hersek Devleti; Bosna Hersek Federasyonu ve Sırp Cumhuriyeti olmak üzere iki entite ve (özerklik statüsü 2000 yılında verilecek olan) idaresi uluslararası konsorsiyumda Brčko vilayeti olarak oluşmaktadır.
- II. Antlaşmayla oluşturulan entitelerden Bosna Hersek Federasyonu %51,46 (26.345 km²), Sırp Cumhuriyeti %48,52 (24.840 km²) ve Brčko Bölgesi %0,02 (12 km²) gibi bir toprak dağılımına sahip olacaktır.
- III. Bosna Hersek, uluslararası alanda sınırı, başkanı, bayrağı ve para birimi tek olarak temsil edilecektir.
- IV. Anayasa kapsamında merkez hükümette Halklar ve Temsilciler Meclisi olarak iki kamaralı bir parlamento; ikisi federasyondan biri de Sırp Cumhuriyeti'nden olmak üzere üç üyeli Başkanlık Konseyi, Bakanlar Kurulu, Anayasa Mahkemesi ve Merkez Bankası kurulacaktır.
- V. Anayasa; özgürlükçü ve eşitlikçi, insan haklarına saygılı, barış ve adaletten yana, demokratik yapının korunması ve geliştirilmesinden yana olacak ve devlet içindeki temel politikaların sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesini ve bunların kontrolünü de sağlayabilecek bir sorumluluğa sahip olacaktır.
- VI. Önceden olduğu gibi Saraybosna ülkenin başkenti olarak kalmaya devam edecektir.
- VII. Ülke içinde yaşayan her vatandaş dolaşım serbestisine sahip olacaktır.
- VIII. Seçimler, uluslararası denetim altında serbest, adil ve demokratik olarak gerçekleştirilecektir.
- IX. Savaştan dolayı ülkesini terk eden göçmenler tekrar ülkesine dönebilecektir.
- X. Savaş suçlusu olarak belirlenenler ve insanlığı karşı suç işleyenler yargı önüne çıkarılacaktır.
- XI. Antlaşmanın uygulanabilmesi adına NATO bünyesinde IFOR birlikleri kurulacaktır.
- XII. Entiteler arasında hukuksal geçerliği olmayan ancak uluslararası güçler (IFOR/SFOR) tarafından kontrol altında tutulan yaklaşık 1.400 km uzunluğunda bir sınır hattı belirlenecektir (Dalar, 2008).
- XIII. Antlaşmanın sivil uygulamasının gerçekleştirilmesi ve bunun denetlenebilmesi, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi tarafından görevlendirilecek bir Yüksek Temsilci (OHR) tarafından yürütülecektir.

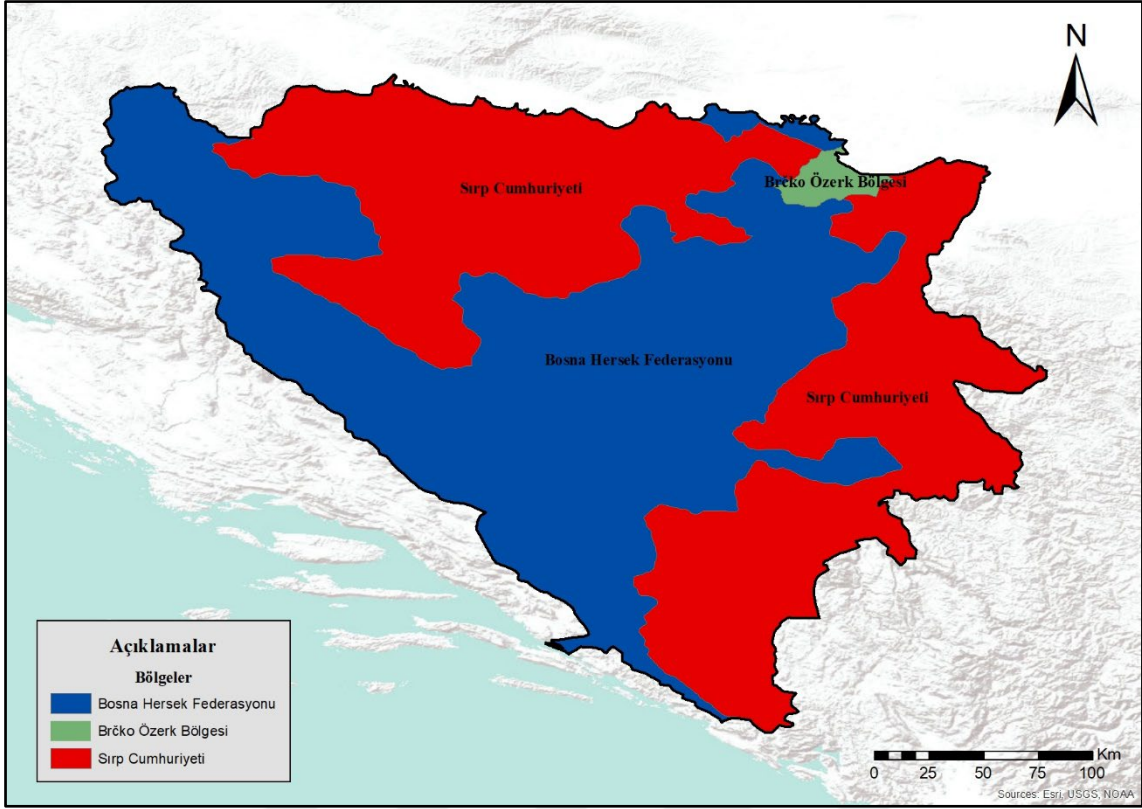
Dayton Antlaşması'nın iki temel hedefi vardı; savaşın durdurulması ve ölümlerin sona erdirilmesi (Türbedar, 2010b). Dayton, ülkeye ilk önce kalıcı ateşkes ve sonra barışı getirmesinden dolayı ilk etapta uluslararası çevrelerce başarılı sayılmış ve Balkan bunalımına (kısa süre sonra patlak verecek Kosova Savaşı hariç tutulursa) son vermiştir. Bunun yanında ABD hem kendi prestijini tekrar göstermiş hem de Avrupa'nın kriz çözmedeki yaşadığı sıkıntıları ve birliğin tek başına yetemediğine tüm dünyaca şahit olmuştur. Bir yandan antlaşma hızlı bir şekilde tasarlanıp paraf edilmesi için antlaşmanın çoğunlukla askerî açıdan ele alındığı, sivil yönünün ise zayıf kaldığı yönünde eleştiriler ilgili çevrelerden yükselmiştir. Nitekim Caplan'a (2000) göre Dayton'da üç argüman öne çıkmaktaydı; birincisi, antlaşmanın görünürde demokratik değerlerle desteklenen üniter bir Bosna devletini desteklese de eş zamanda fiili ve etnik bölünmeyi de desteklemektedir. İkinci olarak, antlaşmanın temel zayıflıkları, genel olarak antlaşmanın mimarlarının herhangi bir başarısızlığından ziyade Dayton müzakereleri sırasında sahadaki gerçeklerle ilgilidir. Üçüncüsü, antlaşmanın ciddi kusurlarının bulunduğu ancak bunların aşılamayacak sorunlar olmadığı ve üzerinde düzenleme yapıldığı takdirde bu sorunların uygulamada aşılabilecek boyutta olduğudur. Caplan (2000), buna ek olarak Dayton Antlaşması'nın dört büyük yapısal zayıflığının bulunduğu dair tespitlerini belirtmiştir. Bunlardan birincisi, tek bir Bosna devletinin varlığı desteklense de antlaşmanın hükümleri gereği bölünmenin önüne geçemediği ve ülkenin yeniden entegrasyonunu zora sokmaktadır. İkinci zayıflık, antlaşma sivil siyasi örgütlenme yerine etnik örgütlenme ilkelerini teyit etmektedir. Üçüncüsü, az önce de bahsedildiği gibi, antlaşmanın barışın sivil gerekliliklerinden ziyade askeri yönlerine daha fazla vurgu yapılması ve bunun sonucunda insan haklarının ihlallerinin giderilmesi de dahil olmak üzere çatışma sonrası barışın inşasını engellemektedir. Dördüncü ve son yapısal zayıflık, antlaşmanın öngördüğü siyasi, sosyal ve ekonomik yeniden yapılanma sürecinin hızlandırılarak antlaşmanın kendi hedeflerini dahi tehlikeye atmasıyla karşı karşıya olmasıdır (Caplan, 2000). Antlaşmanın mimarlarından Richard Holbrooke da (1998) Dayton'un kusurlarının farkında olmakla birlikte antlaşmanın en hayati kusurunun Sırlara 'Republika Srpska' adını sürdürecektir bir cumhuriyet yönetim şekline sahip bir bölge bırakmalarıydı (Holbrooke, 1998). Aslında bu 'açılım' ın kullanılmasındaki amaç, antlaşmayla kurulacak olan Sırp etnik grubunun egemenliği altındaki cumhuriyet ile 1992 yılında kurulan Yeni Yugoslavya'nın iki biriminden biri olan Sırbistan Cumhuriyeti'ni

ayırt etmek olarak belirtilmiştir (Dalar, 2008). Her ne hususta olursa olsun böylelikle savaşa sebep olan ve yüz binlerin ölümünden, milyonların göçünden baş sorumlu olan milliyetçi Sırp adeta tabiri caizse ‘ödüllendirilmiş’ tir.

Dayton Barış Antlaşması diğer yandan tarafların rızasının alınmaksızın onlara dayatılarak antlaşmanın daha çok uluslararası toplumlara fayda sağlayacak şekilde geniş yetki ve dokunulmazlık vermesinden mütevellit farklı bir statüye sahiptir. Antlaşmanın asıl bölümleri çatışmayı sona erdirmekten ziyade çeşitli uluslararası örgütlere tanınan özel misyonlarla Bosna Hersek’in inşa edilmesinin önünü açmıştır. Hem anayasanın genel yapısında hem de antlaşmanın maddelerinden anlaşılacağı gibi ülkenin ve onun kurumlarının üzerinde bir uluslararası toplum gölgesi bırakılmıştır. Aynı zamanda buna örnek olarak, antlaşma çerçevesinde belirlenen bir ‘Yüksek Otorite’ ile ülke denetim altında tutulmakta ve bağımsızlık ölçütlerinden yoksun bırakılmaktadır (Dalar, 2008).

3.2. Bosna Hersek’in Siyasi Yapısı

Bosna Hersek’in modern siyasi gelişimi 29 Şubat ve 1 Mart 1992 tarihlerinde yapılan bağımsızlık referandumu ve hemen akabinde Avrupa Topluluğu ve Birleşmiş Milletler tarafından tanınmasıyla başlamaktadır. Ardından patlak veren iç savaş ile bölünen Bosna Hersek, Aralık 1995’te imzalanan Dayton Antlaşması ve onun getirdiği yükümlülüklerin altında bambaşka bir yönetim sistemiyle siyasi arenada varlığını sürdürmeye çalışmaktadır. Antlaşmanın dördüncü eki (Ek-4), Bosna Hersek’in günümüzdeki anayasasını oluşturmaktadır. Buna göre Bosna Hersek, serbest ve demokratik seçimlere dayanan ve hukuk çerçevesinde işleyen demokratik bir devlettir. Yerel makamlar ve Yüksek Temsilcilik (OHR) olmak üzere iki ana kamu gücü alanı bulunmaktadır (Everly, 2008). Âdem-i merkeziyetçi bir yönetim sistemi uygulanan ülkede, dış ilişkiler tek sınır içinde -bir bütün olarak- temsil edilir. İç siyasi yapısında Bosna Hersek Federasyonu (BHF) ve Sırp Cumhuriyeti (SC) olarak iki entite ve 8 Mart 2000’de kurulan Brčko Bölgesi (BB) olarak bir özerk yönetimden (vilayetten) oluşmaktadır. Her iki entitenin ayrı cumhurbaşkanı, anayasası (kantonların da ayrı anayasaları bulunmakta), yasama ve yürütme organları, hükümetleri, polis teşkilatı, bayrak ve sembolleri bulunmaktadır (Harita 18).

Harita 18: Bosna Hersek'in Dayton Barış Antlaşmasına Göre Siyasi Bölünüşü

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

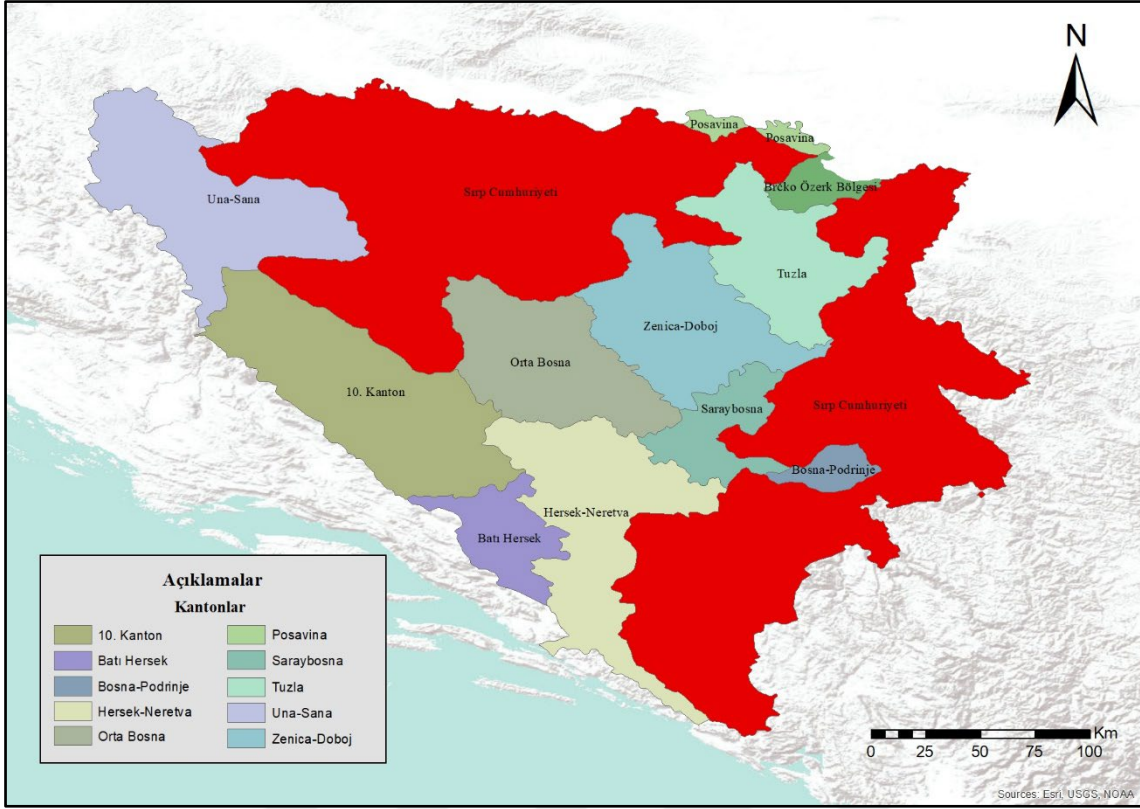
Entite özelliğinin dışında Bosna Hersek'in Federasyon yapısı içerisinde bulunan kantonlar, antlaşma çerçevesinde belirlenmiş özel yönetim şekline sahiptir. 29 Şubat 1994 tarihli Washington Antlaşması'yla belirlenen yasal çerçeveler, BHF kurucu meclisinde antlaşmadan bir ay sonra kabul edilmiş ve aynı gün yürürlüğe girmiştir. Hukuki ve siyasi açıdan bu süreç 14 Aralık 1995 Paris Antlaşması'yla tamamlanmış, Bosna Hersek iki entite (biri federal yönetime sahip) ve bir özerk bölgeli bir yapıyla resmen kurulmuştur. Resmî Gazete'de yayınlanan Federal Birimler (kantonlar-ilçeler) Kanunu hükümlerine göre kantonlar etnik, ekonomik-işlevsel, doğal-coğrafi ve ulaşım ilkeleri göz önüne alınarak oluşturulmuştur (UN Peacemaker). Oluşturulan on kanton şöyledir: Una-Sana, Posavina, Tuzla, Zenica-Doboj, Bosna Podrinje'si, Orta Bosna, Hersek-Neretva, Batı Hersek, Saraybosna ve 10. Kanton'dur (Tablo 6), (Harita 19). Federasyon Anayasasına göre kantonlar, entite hükümetine verilmeyen tüm yetkilere sahiptir. Bu yetkiler; kanton logolu tek tip federal üniformalara sahip polis teşkilatının kurulması ve unsurlarının denetlenmesi, eğitim politikalarının oluşturulması, kültür politikasının oluşturulması ve uygulanması, konut politikasının belirlenmesi, kamu hizmetlerinin düzenlenmesi ve

sağlanmasına ilişkin politikaların oluşturulması, imar yönetmeliklerinin hazırlanması, sosyal politikaların oluşturulması ve sosyal koruma hizmetlerinin sağlanması, kanton turizm politikalarının hazırlanması ve uygulanması gibidir. Bunun yanında her kantonun yasama, yürütme ve yargı makamlarının yanı sıra diğer kurum ve organlarının işleyişini ve Bosna Hersek Federasyonu Anayasası tarafından belirlenen hak ve özgürlüklerin korunmasını sağlayan kendi anayasası vardır.

Kanton	Merkez Şehir	Yüzölçümü (Km ²)	2013 Yılı Nüfusu (kişi)
Una-Sana	Bihać	4.125	273.261
Posavina	Orašje	324	43.453
Tuzla	Tuzla	2.649	445.028
Zenica-Doboj	Zenica	3.415	364.433
Bosna-Podrinje'si	Goražde	504	23.734
Orta Bosna	Travnik	3.189	254.686
Hersek-Neretva	Mostar	4.401	222.007
Batı Hersek	Široki Brijeg	1.362	94.898
Saraybosna	Saraybosna	1.276	413.593
10. Kanton	Livno	4.934	84.127

Tablo 6: Bosna Hersek Federasyonu'ndaki Kantonlar ve Başlıca Özellikleri

Kaynak: (Statistika, 2013)

Harita 19: Bosna Hersek Federasyonu'ndaki Kantonların Siyasi Görünümü

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

3.2.1. Yasama-Yürütme-Yargı

Bosna Hersek'in merkezi hükümetinde yasama organları Temsilciler ve Halk Meclisi olarak iki kamaralı parlamentodan oluşur. BHF'de de aynı sistem mevcut olup SC'de Milli Meclis, Halklar Şurası ve Senato bulunmaktadır. Brčko vilayetinde ise üyeleri her üç etnik unsurdan oluşan bir meclis vardır. Yürütme organları devlet düzeyinde Üçlü Başkanlık Konseyi denilen Cumhurbaşkanlığı'ndan ve Bakanlar Kurulu'ndan oluşmakla birlikte aynı yönetim sistemi entitelerde de mevcuttur. Özerk vilayet olan Brčko'da hükümet, hükümet başkanı, başkan yardımcısı, genel koordinatör ve 11 bakandan oluşur. Son olarak devlet düzeyinde yargı Anayasa Mahkemesi ve Bosna Hersek Devlet Mahkemesi'nden oluşmaktadır. BHF'de yargı federasyonun kendi Anayasa Mahkemesi ve Yüksek Mahkemesi dışında içindeki 10 kantonun da kendi anayasa mahkemeleri ve asliye mahkemeleri mevcut olup bunlara ek olarak 28 belediye mahkemesi mevcuttur. Brčko'daki yargı ise asliye ve temyiz mahkemeleri ile savcılık kurumundan oluşmaktadır (BH Anayasası).

Bosna Hersek'te Cumhurbaşkanlığı (Predsjedništvo) makamı üç kurucu halktan seçilen üyelerden oluşur. Bu makam devletin en üst kademesi olup dış politika ve bütçeden sorumludur. Boşnak ve Hırvat üyeler Federasyon halkı içerisinde, Sırp üye ise Sırp Cumhuriyeti halkından 4 yıllığına seçilmektedir. Konsey başkanlığı her üç üye arasında 8 aylık periyotla yürütülür. Böylelikle 4 yıl içerisinde her üye 2 kez konsey başkanlığı görevini yürütebilmektedir. Konseyin başlıca görevleri; ülkenin dış politikasını yürütmek, bakanlar kurulu başkanını atamak, yıllık bütçeyi parlamentoya sunmak, merkez bankasına üye atamak, uluslararası antlaşmaların müzakeresi ve parlamento onayına gönderilmesi ve silahlı kuvvetlerin sivil komutasıdır (BH Anayasası).

Bosna Hersek'te Parlamenter Meclisi (PA BiH), ülkenin en yüksek yasama organı olup Temsilciler ve Halk Meclisi olmak üzere iki kamaralıdır. Tüm yasama kararları her iki meclisin de kabulünü alarak uygulamaya geçirilir. Meclis üyelerinin görev süresi 2002'den itibaren 4 yıldır. Parlamentonun görevleri arasında kanun çıkarma, bütçe onaylama, Bakanlar Kurulu başkan ve üyelerini atama, uluslararası antlaşmaların onaylanması ve iptali, dış ticaret; gümrük ve para politikalarının belirlenmesi, uluslararası kurum ve kuruluşlarla iş birliğinin düzenlenmesi, uluslararası adalet ve ceza hukukunun uygulanması, kurumlar arası ulaşımın düzenlenmesi ve hava trafik kontrolünün sağlanması gibi uygulamalar vardır. Yasama organına ek olarak meclis, ulusal kurumların çalışması ve ülkenin uluslararası yükümlülükleri için gereken fon kaynaklarına ve bunların miktarına karar vermekten ve ulusal kurumlar için bütçe onaylamaktan sorumlu olduğu için mali bir role de sahiptir (BH Anayasası).

Parlamentoyu oluşturan en önemli meclis olan Temsilciler Meclisi 42 üyeden oluşur. Bu özelliğiyle Avrupa'nın en az üyesi olan parlamento özelliğini taşır. Bunların üçte ikisi (28) BHF'den, üçte biri (14) SC'den olmak üzere doğrudan seçilir. Vekillerin sayısı etnik kriterlere göre değil, bölgesel bazda iki entite arasında paylaştırılmıştır. Parlamentonun diğer ayağı olan Halk Meclisi, iki yıllık süre için dolaylı olarak seçilen 5'er Boşnak, Hırvat ve Sırp olmak üzere 15 üyeden meydana gelmektedir. 5 Sırp delege Sırp Cumhuriyeti Ulusal Meclisi tarafından seçilirken, Boşnak ve Hırvat üyeler Federasyon Halk Meclisi'nin Boşnak ve Hırvat delegeleri tarafından seçilmektedir. İki meclisin oluşumu ve seçimi eşitlik ilkesine (her iki mecliste de 1/3 SC'den, 2/3 BHF'den) ve halkların (Halk Meclisi) eşitliğine dayanmaktadır. Temsilciler Meclisi'nin aksine Halk Meclisi üç sabit grup tarafından temsil edilmektedir (üç kurucu üyeden beşer kişi). Üyeler

doğrudan seçilmeyip entite parlamentoları tarafından atandığından, Halk Meclisi anayasal oturumunu genellikle Temsilciler Meclisi'nden sonra yapmaktadır. Bosna Hersek Anayasası'nın 4. maddesinin 3. fıkrasında mecliste bir kararın alınabilmesi için her iki entiteden gelen milletvekillerinin belli bir çoğunluğunun o karara onay vermesi koşulu aranmaktadır. Bosna Hersek Meclisi'ndeki bu karışık durum tikanıklıklara yol açmakta, farklı etnik grupların temsilcilerinin uzlaşamadığı konuların ortaya çıkmasına ve köklü değişikliklerin yapılmasında bir engel teşkil etmektedir (BH Anayasası; Türbedar, 2010a).

Anayasa, kanunlar ve diğer düzenlemeler uyarınca hükümetin bir yürütme gücü organı olan Bakanlar Kurulu (Vijeće/Savjet Ministara), devlet düzeyinde hükümeti temsil etmektedir. Kurulun görev alanı, Bosna Hersek Parlamenter Meclisi'nin görev alanıyla aynıdır. Bosna Hersek Bakanlar Konseyi dışişleri, dış ticaret ve ekonomik ilişkiler, maliye ve hazine, iletişim ve ulaştırma, sivil işler, insan hakları ve mülteciler, adalet, güvenlik ve savunma olmak üzere dokuz bakandan oluşur (BH Bakanlar Konseyi). Kurul başkanı, Temsilciler Meclisi'nin onayıyla Cumhurbaşkanlığı tarafından atanır. Başkan, bakanları atamakla yükümlüdür. Kurul, anayasada belirtildiği şekilde çeşitli alanlarda ulusal politikayı yürütmek ve kararları almakla mükellef olup Parlamenter Meclis'e rapor vermektedir.

Bosna Hersek'te yargı organını oluşturan başlıca kurumlar Anayasa Mahkemesi ve Devlet Mahkemesi'dir. Anayasa Mahkemesi ülkenin en üst yargı kademesidir. Merkezi hükümet ile entiteler arasındaki anayasal uyuşmazlıklara bakmakla mükellef olan Anayasa Mahkemesi aynı zamanda temyiz merciidir. Dokuz üyeden oluşur, kararları kesin ve bağlayıcıdır. Üyelerin dördünü BHF Temsilciler Meclisi, ikisini SC Milli Meclisi, üçünü de Üçlü Başkanlık Konseyi ile istişareler sonucunda AIHM Başkanı tarafından yurt dışından atanmaktadır. Diğer taraftan Devlet Mahkemesi, Bosna Hersek Yüksek Temsilcilik'in 2000 yılında çıkardığı kanunla kurulmuştur. Aralarından yabancı yargıçların da bulunduğu bu mahkemenin görevi merkezi hükümetin ve ona bağlı olarak çalışan kurumların uygulamalarına yönelik olan davalara bakmaktır. Son olarak, entiteler üzerindeki yargı sistemine gelindiğinde her iki entitede kendi Anayasa Mahkemeleri, Yüksek Mahkemeleri, bölge mahkemeleri bulunmaktadır. Buna ek olarak Federasyon içerisinde bulunan 10 kantonun da kendi mahkemeleri mevcuttur. Brčko'da asliye ve temyiz mahkemeleri ile savcılık kurumu bulunmaktadır. Brčko tüzüğüne göre Bosna

Hersek entitesinin ve devlet kurumlarının doğrudan yargı yetkisi altındadır (BH Anayasası; Jeffrey, 2006).

Entiteler özelinde yürütme organlarına bakıldığında merkezi hükümetle benzerlik göstermektedir. BHF’de yürütme, cumhurbaşkanı ve bakanlar kurulu tarafından gerçekleştirilir. Cumhurbaşkanı yardımcısıyla beraber yasama organları tarafından seçilir. 4 yıl süre için seçilecek olan cumhurbaşkanı ve yardımcılarının Federasyon Halklar Meclisi’nde bulunan üç kurucu halktan her birinin çoğunluk oyunu alması zorunludur. Cumhurbaşkanı Bakanlar Kurulu’nun, subayların, Anayasa Mahkemesi üyelerinin atanmasından, kanunların yayınlanmasından, af ilan etmekten ve uluslararası antlaşmaların uygun bulunmasından sorumludur. Bakanlar Kurulu ise bir başbakan, sekiz Boşnak, beş Hırvat ve üç Sırp olmak üzere 16 bakandan oluşur. Görevleri arasında gerekli politikaların belirlenmesi ve kanunların uygulanması olmakla birlikte meclisin çalışmadığı durumlarda kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi de bulunmaktadır (BHF Anayasası). Diğer taraftan SC’deki yürütme organları BHF ile aynı özellikleri taşımakla birlikte cumhurbaşkanı 4 yıl süre için doğrudan halk tarafından seçilmektedir. Bakanlar Kurulu’nda başbakanın yanında sekizi Sırp, beşi Boşnak ve üçü Hırvat olmak kaydıyla 16 bakan bulunmaktadır (SC Anayasası). Brčko vilayetinde yürütme, sahip olduğu kendi hükümeti, hükümet başkanı, başkan yardımcısı, genel koordinatör ve 11 bakandan oluşmaktadır (Brcko Tüzüğü).

Bosna Hersek Federasyonu’nda yasama organı merkez hükümette olduğu gibi Temsilciler Meclisi ve Halklar Meclisi olarak iki kamaralı bir yapıya sahiptir. BHF’nin birincil yasama merci olan Temsilciler Meclisi 4 yıllık görev süresine sahip 98 üyeden oluşur. Üç kurucu halkı her birinden en az dört milletvekili temsil etmektedir. Başlıca görevleri cumhurbaşkanını ve yardımcılarını seçmek, federasyon içerisinde geçerli olacak yasalar çıkarmak, hükümete güvenoyu vermek, bütçe kabul etmek ve kantonların uluslararası teşkilatlarla olan anlaşmaların uygunluğunu denetlemektir. Bunun dışında, federasyon içindeki 10 kantonun da ayrıca kendi yasama meclisleri bulunmaktadır. Halklar Meclisi’yse yine 4 yıllık süreye sahip 58 üyeden oluşur; bunlardan her birinden 17’şer üye olmak üzere üç kurucu halk olan Boşnak, Hırvat ve Sırp olmakla birlikte geriye kalan 7 üye diğer etnik unsurları temsil eder. Esas görevi, Federasyon Temsilciler Meclisi’nin üç kurucu halktan herhangi birinin milli çıkarlarını ilgilendiren konularda çıkardığı yasaları ve aldığı kararları görüşmek ve uygunluğunu karara bağlamaktır (BHF

Anayasası). SC’de esas yasama organı Milli Meclis’tir. Bunun yanında Halklar Şurası ve Senato diğer yasama mercileridir. Milli Meclis, 4 yıl görev süresine sahip 83 üyeden oluşur. Görevleri arasında Sırp Cumhuriyeti Anayasası ile kanun yapma ve değiştirme, bütçe kabul etme, gerekli politikaların kabulü, memur ve bürokrat atama, Anayasa Mahkemesi’ne üye atama, Bosna Hersek Halklar Meclisi’ne üye atama, af ilan etme, hükümetin çalışmalarını denetleme ve olağanüstü hâl ilan etmek bulunmaktadır. Halklar Şurası ise BHF’deki Halklar Meclisi’yle aynı özelliklere sahiptir ve her biri 8’er olmak üzere Boşnak, Hırvat, Sırp ve geri kalan 4’ü diğer etnik unsurları temsil eden toplam 28 üyeye sahiptir. SC’de senato, danışma ve tavsiye makamı görevi görmektedir. Cumhurbaşkanı tarafından atanan 55 üyeden oluşur ve üyeler Milli Meclis üyeleriyle aynı statüye sahiptir (SC Anayasası). Son olarak Brčko vilayetinin de 31 üyeden oluşan kendi meclisi bulunmaktadır. Burada her üç kurucu etnik unsurdan en az üç üye bulunur (Brcko Tüzüğü).

3.2.2. Seçim Sistemi ve Siyasi Partiler

Bosna Hersek’te seçimler genel ve yerel seçimler olmak üzere 2 yılda bir dönüşümlü olarak yapılır. Seçimler arasındaki görev süreleri 4 yıldır. Yürürlükte olan bu sistem Dayton Antlaşması’yla beraber 1996 yılından itibaren uygulanmaktadır. Seçimlerin uygulanmasından, 2001 yılında PABiH’te görüşülen Bosna Hersek Seçim Kanunun kabul edilmesiyle kurulan ve Nisan 2006’da adı Bosna Hersek Merkez Seçim Komisyonu olarak değiştirilen seçim komisyonu sorumludur. Seçim sisteminde, siyasi partiler için %3’lük bir baraj uygulanmaktadır. Oy kullanma ve aday olma yaşı asgari 18’dir (BH Seçim Kanunu).

Bosna Hersek’teki seçim yasası, anayasanın da (Ek-4) getirdiği özelliklerden dolayı daha çok statükoyu korumak; ulusal açıdan öne çıkan isimlere yönelik oy kullanımını mümkün kılmak, ülkeyi siyasi olarak Boşnak, Hırvat ve Sırp seçim bölgesi olarak kategorize etmek için hazırlanmıştır. Sistem, seçilenler sadece kendi etnik grubundan sorumlu olacak ve onlarla ilgilenecek şekilde dizayn edilmiştir. Bundan dolayı etnik grupların siyasi temsilcileri rehavete kapılmış bir şekilde kendi ulusundan alacağı oyu garanti görerek ve bilerek seçimlere girerler. Dolayısıyla, üç kurucu halk dışında kalan diğer etnik gruplara seçimlerde söz hakkı tanınmamaktadır.

Bosna Hersek Anayasası siyasi partiler konusunu ele almadığı gibi, bu konuda devlet düzeyinde özel bir kanun da bulunmamaktadır. Devlet düzeyindeki tek mevzuat 2001 tarihli Seçim Kanunu ve 2012 tarihli Parti Finansmanı Kanunu'dur. Siyasi partiler, ilgili belediye mahkemesine dernek olarak kaydolmadan önce BHF'de 50, SC'de 500 ve BB'de 300 kurucu üyeye sahip olmak zorundadır (BH Seçim Kanunu). Etnik anlamda görülen bölünmüşlük, siyasi partilere de doğal olarak sirayet etmiştir. SC'deki partiler kendi ulusal çıkarlarını koyu bir milliyetçi tutumla savunurken, Hırvatlar da kendi halkının statüsü ve haklarını müdafaa etmektedir. Boşnaklar ise daha ılıman bir tavır sergileyerek bütünlüğün korunması adına daha kapsayıcı ve uzlaşmacı bir tavır sergilemektedirler.

Bosna Hersek'teki siyasi partilere göz atıldığında en başta gelen parti, bir Boşnak partisi olan ve ülkenin ilk cumhurbaşkanı olma sıfatını taşıyan Alija İzzetbegoviç'in 1990 yılında kurduğu SDA (Stranka Demokratske Akcije; Demokratik Hareket Partisi)'dir. Parti, savaş yıllarında Vatanseverler Birliği olarak adlandırılan (bu birlik daha sonra ulusal orduya dönüştürüldü) silahlı direniş örgütü kurarak Sırp milisler ve Yugoslav Federe Ordusu'na karşı topraklarını savunmuştur (Malcolm, 1994). Merkez-sağ eğilimi olan partinin esas önceliği Boşnakların haklarının korunmasıdır. Aynı zamanda ülkenin de toprak bütünlüğünden yana olmakta ve ayrılıkçı fikirlere karşı çıkmaktadır. SDA, 2000-2002 ve 2011-2015 dönemleri haricinde her dönem merkezi devlet hükümetinin bir üyesi olmuştur. Şu anki başkanlığını Alija İzzetbegoviç'in oğlu Bakir İzzetbegoviç yürütmektedir. SBB BiH (Savez za Bolju Budućnost BiH; Daha İyi Bir Gelecek İçin Birlik) partisi, BH'nin tanınan iş adamlarından Fahrudin Radončić tarafından 2009 yılında kurulan merkez-sağ partisidir. Ülkede SDA'dan sonra gelen ikinci Boşnak partisi konumundadır. SBiH (Stranka za Bosnu i Hercegovinu; Bosna Hersek İçin Partisi), SDA'da yaşadığı sorunlardan dolayı ayrılan Haris Silajdžić liderliğinde 1996 yılında kurulan merkez-sağ partisidir. En büyük başarısını 2006 seçimlerinde elde etmiştir (Ekinci, 2014).

Bosna Hersek'in Sırp partilerine bakıldığında başı çeken parti Radovan Karadžić hükümetine karşı muhalefet yürüten Milorad Dodik tarafından 1996 yılında kurulan SNSD (Savez nezavisnih Socijaldemokrata; Bağımsız Sosyal Demokratlar İttifakı)'dır. Parti, 2002 yılında Demokratik Sosyalist Partisi ile birleşerek son halini aldı. 2006 seçimlerine kadar SC'de SDS'nin ardından ikinci büyük parti konumunda olan bu parti,

halen en güçlü Sırp partilerinden biridir. SNSD genel başkanı Dodik, 1998-2001 yılları arasındaki ilk başbakanlık döneminin ardından 2005'ten itibaren hükümet başkanlığı ve 2010'dan 2018'e kadar SC Cumhurbaşkanlığı görevini yürütmüştür (SNSD). SC'nin bir diğer güçlü partisi SDS (Srpska Demokratska Stranka; Sırp Demokrat Partisi) 1990 yılında Radovan Karadžić tarafından kurulan milliyetçi kökenli bir partidir. Aynı yıl seçimlerde SDA'nın ardından en çok oyu alan ikinci parti olmuştur. 1998-2000 yılları haricinde 2006 yılına kadar hükümet içerisinde yer almıştır (SDS).

Hırvat kimliğini temsilen önde gelen partilerden HDZ BiH (Hrvatska Demokratska Zajednica Bosne i Hercegovine; Bosna Hersek Hırvat Demokrat Birliği), dönemin eski Hırvatistan Cumhurbaşkanı Franco Tudman tarafından 1989'da Zagreb'te kurulmuştur. 1990'ların başında SDA ile bağımsızlık konusunda ortak politika izleyen parti, ilerleyen yıllarda Bosna'daki Hırvatların özerkliğini ve Hersek'in Hırvatistan'a bağlanmasını talep etmişse de SDA ile koalisyon içinde kalmıştır (HDZ BiH). HDZ BiH'te 2006 yılında yaşanan görüş ayrılıkları nedeniyle ayrılan bir grup HDZ 1990 (Hrvatska Demokratska Zajednica 1990; Hırvat Demokrat Birliği 1990) partisini kurmuştur. 2008 yerel seçimleri ve 2010 genel seçimlerinde en güçlü konuma gelen partinin başkanlığını 2005 yılından beri Dragan Čović yapmaktadır. Parti, ülkede yaşayan Hırvatların konumunun iyileştirilmesi için çalışmaktadır (Ekinci, 2014).

Son olarak Bosna Hersek'te yukarıda sayılan partilerden bağımsız olan ve multi-etnikçi olarak tabir edilen partiler de mevcuttur. Bunlardan en önemlisi eski komünist parti geleneğini sürdüren ve 1992 yılında kurulan SDP BiH (Socijaldemokratska Partija Bosne i Hercegovine; Bosna Hersek Sosyal Demokrat Partisi)'dir. Muhalefet kanadında önemli bir yere sahip olan parti 2010 yılında parlamento seçimlerini kazanmıştır. 2014 yılından bu yana başkanlığını Nermin Nikšić yapmaktadır (SDP). Bir diğer önemli parti olan DF (Demokratska Fronta; Demokratik Cephe), SDP içerisinde görüş ayrılığı yaşayıp ayrılan Željko Komšić tarafından 2013 yılında kurulmuştur. Farklı etnik kökenleri de içerisinde barındıran partinin yönelimi merkez-soldur. 2010 seçimlerinde Üçlü Başkanlık Konseyine seçilen Komšić, 2018'de tekrar aynı göreve seçilmiş ve şu anda aktif olarak Cumhurbaşkanlığı makamında bulunmaktadır (Ekinci, 2014). Naša Stranka (Bizim Parti), ülkede yeni bir siyasi parti olarak kurulan nadir siyasi partilerden biridir. Öncesinde Saraybosna Kantonu'nda ve ülke genelindeki birkaç belediyeye sahip olan

parti, bugün için BHF'deki siyaset arenasında önem derecesini yükseltmiştir. 2018'den bu yana devlet düzeyindeki parlamentoda temsil edilmektedir (Nasa Stranka).

Ülkede Ekim 2022 yılında yapılan son genel seçimlerde partilerin durumlarına bakıldığında, BHF'de parlamento seçimlerinde en çok oyu alan parti %24,40 ile SDA olurken, onu %13,46 ile SDP, %13,38 ile HDZ BiH, %11 ile DF/GS izlemektedir. SC parlamento seçimlerindeyse Milorad Dodik'in partisi olan SNSD %36,64 gibi oyla açık ara farkla birinci gelmiş, onu %14,95 ile SDS, %10,30 ile PDP izlemiştir. 2022 genel seçimlerinde seçmen sayısında bir önceki seçime göre yaklaşık 130.000'lik bir artış yakalanmış, toplam 3.368.666 kişi oy kullanmıştır. Başkanlık seçimlerinde kullanılan oyların %93,35'i geçerli, %6,65'i geçersiz olmuştur. Parlamento seçimlerinde ise kullanılan toplam oyların %91,62'si geçerli, %8,38'i geçersiz sayılmıştır. Parlamentoda SDA en fazla sandalyeye sahip olup sayısı 8'dir. SDP 5, HDZ öncülüğündeki diğer Hırvat partilerinin oluşturduğu koalisyon 4, DF/GS ve NiP 3'er sandalyeye sahiptir (Izbori, 2022), (Tablo 7).

PARTİ	ALDIĞI OY (TOPLAM KİŞİ)	Yüzde (%)
BOSNA HERSEK FEDERASYONU		
SDA	243.415	25,17
HDZ BiH*	137.340	14,20
SDP	129.500	13,39
DF/GS	101.715	10,52
HALK VE ADALET	79.555	8,23
SIRP CUMHURİYETİ		
SNSD	255.515	41,15
SDS	112.250	18,08
PDP	73.023	11,76
ADALET VE DÜZEN İÇİN	32.982	5,31
DEMOKRATİK BİRLİK	30.591	4,93

Tablo 7: 2022 Yılı Bosna Hersek Genel Seçim Sonuçlarına Göre İki Entitede En Çok

Oy Alan İlk Beş Siyasi Parti

*Birden Fazla İttifak Halinde Seçime Katılmıştır

Kaynak: (Izbori, 2022)

3.2.3. Yüksek Temsilcilik Kurumu (OHR)

Bosna Hersek'te, tüm resmî kurumların üzerinde olan ve Dayton Barış Anlaşması'nın (DBA) sivil tarafının uygulanmasını denetlemekten sorumlu geçici bir uluslararası kurum olan Yüksek Temsilcilik Kurumu (Ofisi) bulunmaktadır. Barış İçin Genel Çerçeve Anlaşması kapsamında oluşturulan bu makamda bulunan Yüksek Temsilci, Bosna Hersek'in Avrupa-Atlantik kurumlarıyla bütünleşme yolunda barışçıl ve sürdürülebilir bir demokrasiye dönüşmesini sağlamak için Bosna Hersek halkı, kurumları ve uluslararası toplumla birlikte çalışmalarını yürütmektedir. Yüksek Temsilcilik görevini Barış Uygulama Konseyi (PIC) ülkeleri tarafından atanan diplomatlar icra etmektedir. Temmuz 2023'ten bu yana OHR'de 16'sı geçici olmak üzere 20 uluslararası personel ve 73 Bosna Hersek vatandaşı çalışmaktadır. Barış Anlaşması'nın onuncu ekinde yer alan esaslara göre kurumun sorumlulukları; barış anlaşmasının uygulanmasının izlenmesi, anlaşmanın taraflarıyla birlikte sivil yönlerine olan uyumun takip edilmesi ve anlaşmanın uygulanmasını sağlamak için Bosna Hersek'teki sivil örgütlerin ve kurumların faaliyetlerini koordine etmektir. Yüksek Temsilci'nin diğer görevleri sivil uygulama ile bağlantılı olarak ortaya çıkan zorlukların çözümünü sağlamak, donör kuruluşların toplantılarına katılmak, BM; AB, ABD, Rusya Federasyonu ve diğer ilgili hükümetlere, taraflara ve kuruluşlara ilerleme hakkında periyodik olarak rapor vermek ve BM Uluslararası Polis Görev Gücü'ne (UNPOL) rehberlik etmektir (OHR, 2024).

Yüksek Temsilci, ülkedeki barış ortamının korunması, etnik gerginliğin düşürülmesi, ülkedeki hareket serbestisinin sağlanması, savaş sırasında yurtdışına göç eden vatandaşların geri dönmeleri ve taşınmazlarının sahiplerine geri iadesi gibi hususlarda önem teşkil eden uygulamalarda bulunmuştur. Ayrıca bunların yanında 2006 yılında iki entite ordusunun birleştirilerek tek bir Bosna Hersek ordusunun kurulması, ulusal istihbaratın kurulması ve gümrük kurumlarının açılması gibi adımların atılmasında önemli bir payı vardır. Son olarak Barış Uygulama Konseyi'nin Aralık 1997'de Bonn'da yaptığı toplantıda, Anlaşmanın uygulanmasının daha etkin denetlenmesi adına Yüksek Temsilcilğe 'Bonn Yetkileri' olarak bilinen yetkiler atanmıştır, bunlar; resmî kurumların yetersiz kaldığı takdirde tıkanmayı önlemek adına bağlayıcı kararların alınabilmesi ve yasal taahhütleri veya DBA'yı ihlal eden kamu görevlerinin görevden alınması gibidir (OHR, 2024), (Türbedar, 2010b).

3.3. Bosna Hersek'in Dış İlişkileri

1995'te yürürlüğe giren Dayton Antlaşması'ndan itibaren Bosna Hersek, dış dünya ile olan ilişkilerini hızla geliştirmeye başlamıştır. Bosna Hersek Devlet Başkanlığı tarafından Mart 2003 tarihinde imzalanan Bosna Hersek Dış Politikasının Uygulanmasına İlişkin Genel Yönergeler ve Öncelikle uyarınca Bosna Hersek çok sayıda ülke ve uluslararası örgütlerle şeffaf ikili ve çok taraflı iş birliğini sürdürmeyi ve geliştirmeyi amaçlamaktadır. Ülkedeki politika yapıcılarının ve uluslararası toplumun çabalarıyla Bosna Hersek bölgesel siyasi istikrarın sağlanması için çaba sarf etmektedir. Bu bağlamda başta Hırvatistan ve Sırbistan gibi komşu ülkeler olmak üzere çeşitli devletlerle diplomatik temaslar ve kanallar kurmuş, uluslararası toplum ve kuruluşlara katılım gerçekleştirmiştir. Bosna Hersek Birleşmiş Milletler, Avrupa Konseyi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı, İslam Ülkeleri Teşkilatı ve Barış Uygulama Konseyi Yürütme Kurulu ülkeleriyle iyi ilişkilerini sürdürmektedir (Husejnovic, 2005).

Güneydoğu Avrupa'daki entegrasyon ve geçiş süreçlerine siyasi, ekonomik ve güvenlik anlamında güçlü bir bağlılık duyan Bosna Hersek, Avrupa entegrasyon sürecini de hızlandırmaya yönelik ciddi ve yapıcı adımlar atmanın bilinciyle birlikte dış politikada ilke, yön ve önceliklerini belirlemektedir. Bu noktada ekonomik, sosyal ve diğer çeşitli alanlarda iş birlikleri için Avrupa Birliği üyelik süreci, askeri ve ülke güvenliğinin sağlanması konusunda NATO üyelik süreci devam etmektedir. AB üyeliğine kıyasla Bosna'daki siyaset yapıcılar NATO'ya katılım konusunda görüş ayrılığı yaşamaktadır. Bu bölünmeler büyük ölçüde Bosnalı Sırp ve Bosnalı Hırvat/Boşnak ekseninde görülmektedir. Bosna Hersek 2006 yılında NATO'nun Barış İçin Ortaklık Programı'na ve 2008 yılında Bireysel Ortaklık Eylem Planı'na katılmıştır. Bosna henüz üyelik için gereklilikleri karşılamasa da NATO dahilinde çeşitli organizasyonlara katılım sağlamaktadır (BH Dışişleri Bakanlığı).

Bölgesel kalkınmanın bir bileşeni olarak Bosna Hersek, komşuları Sırbistan ve Hırvatistan ile ilişkilerini geliştirmektedir. Nitekim 2000 yılından sonra elde edilen demokratik kazanımlar ile Hırvatistan ve Sırbistan, Bosna ile ilişkilerin iyileşmesine katkıda bulunmuştur. Ancak komşu ülkelerin bazen Bosna'nın iç işlerine karışması ülkeler arasında siyasi alanda sorunlara neden olmaktadır. Özellikle Sırp Cumhuriyeti'nin Sırbistan ile Hırvatistan'ın da Hırvatlarla olan sıkı ilişkileri Bosna açısından sorun oluşturmaktadır. Bunun yanında Bosna ve Sırbistan arasında zaman zaman sınır

anlaşmazlığı da ortaya çıkmaktadır. İlişkilerinde dönem içinde yaşanan gerginliklere rağmen Hırvatistan ve Sırbistan, Bosna için önemli ekonomik ortaklardır. Her iki ülke de Bosna'nın en büyük ihracat pazarları ve en büyük doğrudan yabancı yatırım kaynakları arasında yer almaktadır.

Bosna Hersek dış ilişkilerinde Türkiye, ABD, Rusya ve AB ülkeleri kadar geniş çaplı olmasa da Çin ile de ilişkilerini geliştirmektedir ve bu daha çok ekonomik yönde görülmektedir. Çin, Kuşak ve Yol Projesi dahilinde 2012 yılında başlattığı Balkanlar ve Orta Avrupa'daki AB üyesi ve AB üyesi olmayan ülkeleri bir araya getiren 16+1 grubu hareketiyle Balkan rotasını genişletmiştir. Bu doğrultuda 2011 ve 2019 yılları arasında Bosna'daki Çin yatırımları özellikle enerji ve ulaşım projeleri için doğrudan kredi şeklinde olmak üzere tahmini 3,6 milyar dolara ulaşmıştır. Örneğin Çin'den Stanari (350 milyon Avro) ve Tuzla'da (600 milyon Avro) termik santral inşası için kredi desteği alınmış ve Banja Luka ve Mlinište arasında otoyol inşası için 1,4 milyar Avroluk anlaşma imzalanmıştır. Ancak Çin tarafından sağlanan bu kredilerin ülkeler için getirdiği mali yükümlülük kamu alanlarında AB kurallarını ihlal ettiği için AB yetkilileri tarafından tepki ve eleştiriye maruz kalmaktadır. Çin kredilerinin şeffaflık veya reformla bağlantılı koşul ve kurallarının az ve yetersiz olması bu tepkilere neden olan etkenlerden bir tanesidir (Garding, 2019).

3.3.1. Bosna Hersek ve Türkiye İlişkileri

Türkiye ile Bosna Hersek arasındaki ilişkiler genellikle dostane olup iş birliğine dayalı olarak gelişmiştir. Bu ilişkiler tarihsel, kültürel ve dini bağlarla güçlendirilmiştir. İki ülke arasındaki ilişkiler ticaret, ekonomik, savunma gibi çeşitli alanlarda sürdürülmektedir. Türkiye ve Bosna Hersek arasındaki ilişkilerin temelinde tarihten gelen bir bağ vardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun 400 yılı aşkın süren hakimiyeti altında başta Balkanlar olmak üzere Bosna Hersek'te derin tarihsel, kültürel ve dini izler bırakılmıştır.

Türkiye, Yugoslavya'nın dağılma sürecinde bölgedeki gelişmeleri yakından takip etmiş, sürecin başlarında uluslararası toplum ve kuruluşlarla ortak bir tarafta, federasyonun bütün olarak kalmasından yana olan denge politikasını izlemiştir. Ancak federasyondaki cumhuriyetlerin peyderpey bağımsızlıklarını ilan etmesini takiben gerek bölge ülkeleri gerekse uluslararası toplum ve kuruluşlarla yapılan istişareler ve içerideki baskılar sonucunda bağımsızlığını kazanan bu ülkeleri tanımaya başlamıştır. Bu sürecin en

başında ilk tanınan ülke 6 Şubat 1992’de Bosna Hersek olmuştur. Bu tarihi izleyen yıl içerisinde, 10 Mart 1993’te Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk Bosna Hersek Büyükelçiliği başkent Saraybosna’da açılmış ve Şükrü Tufan ilk Bosna Hersek büyükelçimiz olmuştur (Kodal, 2018).

Türkiye, bağımsızlık sürecinden sonra patlak veren Bosna Savaşı’nda ülkeyi siyasi arenada yalnız bırakmamıştır. Başta BM, AT, NATO, ABD olmak üzere ve diğer batılı ülkeler ve uluslararası kuruluşlar ile istişarelere katılmış, kriz ile ilgili görüşlerini bildirmiştir. Bu bağlamda uluslararası örgütlerin de desteğini alarak ortak bir şekilde Bosna’da asker bulundurmuş ve barış sürecini desteklemiştir. Karanın yanında, havadan ve denizden Bosna Hersek hükümetine savaşta destek verilmiştir (Tatar, 2017). Türkiye, Bosna Hersek’e 34 ülke içinden en fazla katkı sağlayan 5. ülke olmuştur. Zenica’da konuşlanan birlikler, sivilere yönelik her türlü yardımı göstermiştir. Savaştan sonra gerek askeri birlikler gerekse sivil örgütlerin katılımlarıyla çok sayıda okul, cami, kilise, köprü (Mostar Köprüsü de dahil olmak üzere), hastane vd. kamu ve hizmet yapılarının onarımında ve yenilenmesinde Türkiye’nin ciddi katkıları olmuş; hatta Bosnalılara çeşitli alanlarda eğitim verilmiş, kurslar dahi açılmıştır (Emgili, 2012).

Bunların yanında Türkiye, Bosna Hersek’in egemenliğine, toprak bütünlüğüne ve ülkenin sahip olduğu multi etnik yapısına gösterdiği saygı ile birlikte Bosna Hersek’teki reform sürecini yakın takip edip gereken noktada yardım sağlamakta; Bosna Hersek’in AB üyelik süreciyle ve Avrupa-Atlantik entegrasyonu yolundaki çabalarına yakinen destek vermektedir. Bosna Hersek’in yanında eş zamanlı olarak Türkiye, Hırvatistan ve Sırbistan gibi koşu ülkelerle de yakın diplomatik ilişkiler sürdürmektedir.

Bosna Hersek ve Türkiye arasındaki siyasi ilişkilerin yanında ticari ve kültürel ilişkiler de gelişmiştir. Balkanlardaki kalkınmanın ve ekonomik istikrarın gelişmesine yönelik izlediği olumlu politikalar dahilinde Türkiye, Bosna Hersek ile ikili ekonomik ve ticari ilişkilerin sürdürülebilirliğine yönelik büyük önem vermektedir. Bu çerçevede Bosna Hersek ile 3 Temmuz 2002 tarihinde imzalanan ve 1 Temmuz 2003 tarihinde yürürlüğe giren Serbest Ticaret Antlaşması ile Türk üretimi sanayi mallarına yönelik uygulanan gümrük vergisi sıfırlanmıştır. Antlaşma 2 Mayıs 2019’da hükümet başkanları nezdinde tekrar güncellenmiş ve 1 Ağustos 2021’de yürürlüğe girmiştir. Bunun yanında, Bosna Hersek’te yaklaşık 100 kadar Türk şirketi faaliyet göstermektedir. Bosna Hersek’teki Türk yatırımlarının toplam miktarı 250 milyon doları bulmaktadır. Bu yatırımlar

sayesinde ülkede istihdam imkânı da sağlanmış bulunmaktadır. Kültürel bazda ilişkilerin önemli bir kısmını devlet, vakıf ve dernekler aracılığıyla yapılan kalkınma yardımları oluşturmaktadır. Bunun dışında ülkede faaliyet gösteren kültür merkezleri de mevcuttur. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) başta olmak üzere devlet ve özel vakıf ve dernekler Bosna Hersek'te faaliyetlerini sürdürmektedir (T.C. Dışişleri Bakanlığı). Buna ek olarak, Bosna Hersek'te Türkçe eğitime de önem verilmekte olup bu amaçla açılmış pek çok kurs, medya organı aktif olmakla birlikte, okullarda ve üniversitelerde zorunlu veya seçmeli olarak Türkçe eğitimi verilmektedir (Uzun ve Solak, 2021).

3.3.2. Bosna Hersek ve AB İlişkileri

Bosna Hersek, Avrupa ülkeleri için jeostratejik konumu gereği Eski Yugoslavya'nın dağılma sürecinden beri önem teşkil eden Balkan ülkelerinden biri olmuştur. Bu durum, cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan etmesiyle daha da ivme kazanmış, AB temsilcileri bağımsız olan devletleri ziyaret etmiş ve istişarelerde bulunmuşlardır. Savaşın patlak vermesiyle birlik ülkeleri, taraflar arasında savaşın son bulması için diğer uluslararası toplum ve kurumlarla birlikte birçok barış müzakereleri tertip etmişlerdir. Uzun süren müzakere sürecinin ardından nihayetinde barış ortamı sağlanmış olup Bosna Hersek dahil Balkan ülkeleriyle daha yakından ilişkiler kurulmaya başlanmıştır.

Bosna Hersek'in AB ile olan ilişkisi iki taraf arasındaki ticari faaliyetler dışında daha çok üyelik süreciyle karakterize edilir. Ülke, diğer Batı Balkan ülkeleriyle birlikte Haziran 2003'teki Selanik Avrupa Konseyi zirvesinde AB üyeliği için potansiyel bir aday olarak belirlenmiştir. 2008 yılında imzalanan ve 1 Haziran 2015'te yürürlüğe giren, Bosna Hersek'in AB'ye entegrasyonunu sağlamak için bir çerçeve oluşturan İstikrar ve Ortaklık Antlaşması (SAA) ticaretin serbestleştirilmesi, politik reformlar ve diğer alanlarda iş birliğini içerir. Diğer yandan Bosna Hersek vatandaşları, 2010 yılından bu yana Schengen bölgesine vizesiz olarak seyahat edebilme imkanına sahiptir (EC, 2024; T.C. Avrupa Birliği Başkanlığı).

Bosna Hersek'in stratejik önceliği AB üyeliğidir. Nitekim, aynı durum AB için de geçerli olmakla birlikte Bosna Hersek olmadan birliğini Balkan politikasının tam anlamıyla oluşturulamayacağı, bu nedenle Bosna Hersek'e olan desteğin süreceği belirtilmiştir (Akçay, 2017). Bu doğrultuda ülkenin dış politikasının ana yönelimleri ve faaliyetleri, İstikrar ve Katılım Süreci uyarınca Avrupa Birliği ile ilişkilerin daha da yakınlaştırılması

ve kurumsallaştırılmasını içermektedir (BH Dışışleri Bakanlığı, 2015). Bu nedenle Bosna Hersek, 15 Şubat 2016 tarihinde AB'ye üyelik başvurusunda bulunmuştur. Komisyon, Mayıs 2019'da ülkenin AB üyelik başvurusuna ilişkin görüşünü kabul etmiş ve ülkenin AB'ye katılım müzakerelerine başlaması için yerine getirmesi gereken 14 temel önceliği belirlemiştir. Görüş, demokrasinin sağlıklı olarak işleyişi, hukukun üstünlüğü, temel haklar ve kamu yönetimi reformu alanlarında derin yapısal reformlar için kapsamlı bir yol haritası oluşturmaktadır (EC, 2024).

Ekim 2022'de Komisyon, adaylık süreci için gerekli adımların atılması koşuluyla Bosna Hersek'e adaylık statüsü verilmesini tavsiye etmiştir. Böylelikle, Aralık 2022'de Avrupa Konseyi, Bosna Hersek'e aday ülke statüsü vermiştir. Aralık 2023'te AB Konseyi, üyelik kriterlerine gerekli derecede uyum sağlandığında Bosna Hersek ile katılım müzakerelerini başlatmaya karar vermiştir (EC, 2024). Mart 2024 itibariyle AB Liderler Zirvesi'nde 27 ülkenin devlet ve hükümet başkanlarının ortak kararıyla Bosna Hersek ile olan üyelik müzakerelerinin resmen başlanması için onay verilmiş bulunmaktadır (BBC News Türkçe, 2024). Üyelik müzakerelerinin başlanması için AB tarafından onay verilmiş olunmasına rağmen Bosna Hersek'in birliğe üye olabilmesi birkaç yılı bulabileceği belirtilmektedir. Zira ülkede üyelik sürecine etki eden en önemli sorunlar yolsuzluk ve kaçakçılık faaliyetleri, siyasi anlamdaki istikrarsızlık ve bölünmeler, ekonomik açıdan dengesizlik ve bu alandaki reformların gerçekleştirilmemesi gibi ilerlemeyi etkileyen faktörlerdir. Diğer yandan AB'nin genişleme politikalarındaki değişiklikler ve Bosna Hersek'teki siyasi liderler arasında olan çeşitli görüş ayrılıkları yine sürece etki eden unsurlar olarak göze çarpmaktadır (Bosna Hersek Raporu, 2023). Siyasi görüş ayrılıklarından biri, AB üyeliğinin Bosna Hersek'in geleceği ve refahı için hayati öneme sahip olduğu görüşüne katılanların karşısında birliğe üye olmanın ülkedeki sorunları çözmeye yetmeyeceğini savunan bir siyasi kitlenin mevcudiyetidir. Ayrıca Bosna Hersek halkından, siyasi aktörlerin AB süreci için gerekli olan yapısal reformları uygulamak için bir çaba göstermedikleri ve ülkenin ulusal çıkarlarından ziyade siyasilerin kendi çıkarları doğrultusunda çaba harcadıklarına dair tepkiler yükselmektedir (Sağiroğlu, 2017).

Avrupa Birliği gerek savaştan sonra gerekse üyelik sürecinde Bosna Hersek'e maddi yatırımlar ve desteklerde bulunmuş ve bu faaliyetlere devam etmektedir. Ancak, üyelik sürecinden itibaren bu yardım ve yatırımların işleyişi birlik prosedürleri çerçevesinde

gerçekleştirilmektedir. Bölgesel Kalkınma adı altında yapılan bu faaliyetler neticesinde Bosna Hersek'te Saraybosna Ekonomik Bölgesi, Kuzeydoğu Bosna, Kuzeybatı Bosna, Orta Bosna ve Güneydoğu Bosna olmak üzere beş bölge belirlenmiştir. Saraybosna Ekonomik Bölgesi'nin bölgesel ve ekonomik merkezi başkent Saraybosna'dır. Kuzeydoğu Bosna'nın merkezi Tuzla, Kuzeybatı Bosna'nın merkezi Banja Luka, Orta Bosna'nın merkezi Zenica ve Güneydoğu Bosna'nın bölgesel ve ekonomik merkezi Mostar şehridir. Avrupa Birliği bölgesel kalkınma politikasının amacı bölgeler arası görülen gelişmişlik farkının en aza indirgenmesidir. Böylelikle, tahsis edilen yardım zayıf sınır bölgelerine yapısal katkıda bulunacak, bir şehirdeki yaşam koşullarının iyileştirilmesini sağlayacak, diğer katılımlara ve her iki tarafla olan bağlantıya ekonomik katkıda bulunacak ve ülkenin AB'ye entegrasyonu sırasındaki sorunlara son verilmesine yardımcı olacaktır (Nurković, 2012). Nitekim, ekonomi teorisi ve ekonomi politikasında bir bölgenin ve bölgeselleşme ilkelerinin tanımlanması stratejik öneme sahip bir konudur. Bosna Hersek'in deneyimi ve uluslararası toplumun bölgesel kalkınma ve Bosna Hersek'teki bölgelerin oluşumuna katılımı da bunu desteklemektedir (Osmankovic, 2004).

3.3.3. Bosna-Hersek ve ABD İlişkileri

Bosna Hersek ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki diplomatik ilişkiler Eski Yugoslavya'nın dağılmasından sonra 8 Nisan 1992'de Bosna Hersek'in bağımsızlığını kazanmasının ardından kurulmuş ve gelişmeye başlamıştır. Kısa bir süre sonra ABD'nin başkenti Washington'da bir Bosna Hersek Büyükelçiliği açılarak diplomatik ilişkilerde ilerleme kaydedilmiştir. Bugün ABD, Bosna Hersek için en önemli uluslararası ortaklardan biri konumundadır. Bosna Savaşı'nın sona erdirilmesindeki en büyük aktör Amerika Birleşik Devletleri olmuştur. Günümüz Bosna Hersek'inin kısa tarihi boyunca ABD belirleyici bir rol oynamıştır. Amerika'nın Bosna üzerindeki diplomatik etkisinin yanında askeri varlığı ve ekonomik yardımı üst seviyelere çıkmıştır (Husejnovic, 2005). Savaştan sonra Dayton Antlaşması'nın güvence altına alınması için diplomatik ve askeri çabalara öncülük eden ABD, anlaşmanın uygulanmasını sağlama çabalarına da öncülük etmeye devam etmiştir. ABD, savaştan sonraki yeniden yapılanma süreci için Bosna Hersek'e insani yardım, ekonomik kalkınma ve askeri yeniden yapılanmayı sağlamak amacıyla 1995 yılından bu yana ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) aracılığıyla

yaklaşık 2 milyon dolar yardımda bulunmuştur. Ayrıca, ülkedeki yeniden yapılanma ve devletin kalkınması adına önemli roller oynayan çok sayıda Amerikan sivil toplum kuruluşları bulunmaktadır. Bosna Hersek ve Amerika Birleşik Devletleri arasındaki ikili ilişkiler savunma, terörle mücadele ve suçun önlenmesi alanlarında etkin iş birliği ile karakterize edilmektedir. (BH Washington Büyükelçiliği). ABD Hükümeti'nin Bosna Hersek'e yönelik yardımları, ülkeyi Avrupa ve Batı kurumları ile arasındaki ilişkiyi güçlendirmeyi, devlet düzeyinde güçlü yargı ve kolluk sektörünü desteklemeyi, özgür ve bağımsız medyayı güçlendirmeyi, yolsuzlukla mücadeleyi, sivil eğitimi desteklemeyi, çok etnikli ve çoğulcu bir toplumu teşvik etmeyi ve yabancı yatırımcılar için çekiciliği arttırmayı amaçlamaktadır (ABD Dışişleri Bakanlığı). ABD dış yardımını son yıllarda azalma gösterse de Bosna'ya 2015 ve 2016 yılında yaklaşık 33 milyon dolar, 2017 yılında 53,5 milyon dolar, 2018 yılında 41,5 milyon dolar, 2019 yılında 21 milyon dolar ve 2020 yılında 16,9 milyon dolar mali yardım yapılmıştır (Garding, 2019).

Bölgesel iş birliği kapsamında ABD ve Bosna Hersek çeşitli organizasyonlar içerisinde ortak projeler yürütmektedir. Savunma alanında da ikili anlaşmalar, Eyalet Ortaklık Programı, savunma reformu ve uluslararası askeri tatbikatlar bazında iki ülkenin ortak bir ilişkisi bulunmaktadır. ABD, merkezi Saraybosna'da bulunan NATO karargahının komutasını elinde tutmaktadır. Bu ilişkiler sayesinde Bosna Hersek NATO'nun Barış İçin Ortaklık programına müdahil olmuştur (BH Washington Büyükelçiliği). Bu bağlamda ABD, Bosna Hersek'in birliğine ve bağımsızlığına yönelik iç ve dış tehditlere karşı ülkeye olan teminatını göstermiştir.

Bosna Hersek ve Amerika Birleşik Devletleri aynı zamanda önemli ekonomik ilişkilere de sahiptir. Ülkede 50'den fazla ABD'li ve ABD'ye bağlı şirket tam zamanlı olarak faaliyet göstermektedir. 2020 yılında Amerika Birleşik Devletleri Bosna Hersek'e 21,6 milyon dolarlık mal ihraç ederken, Bosna Hersek'ten yapılan mal ithalatı 98 milyon doları aşmıştır (ABD Dışişleri Bakanlığı). Bosna Hersek'in ABD'ye ihraç ettiği ürünlerin başında ahşap ve ahşap ürünleri, çeşitli ekipmanlar ve tekstil ürünleri gelirken, ABD'den ithal ettiği ürünler hayvansal ve bitkisel yağlar, makine ve ekipmanlar, optik, ölçüm ve tıbbi aletler olmuştur (BH Washington Büyükelçiliği).

USAID programlarının Bosna Hersek'in gelişmesinde önemli katkıları bulunmaktadır. 1996 yılından bu yana ABD Hükümeti, özellikle USAID aracılığıyla, Bosna Hersek'teki demokratik, sosyal ve ekonomik ilerlemeyi desteklemek ve ülkeyi Avrupa-Atlantik

entegrasyonu hedefine doğru ilerletmek için önemli miktarlarda yardım sağlamıştır. USAID'in ekonomik kalkınma programları, özel sektör öncülüğünde istihdam artışı ve ticari faaliyetler için iyileştirilmiş yönetim ile rekabetçi, piyasa odaklı bir ekonomiyi teşvik etmiştir. Yardım programları ayrıca Bosna Hersek'in net enerji ihracatçısı olma potansiyelini en üst düzeye çıkarmasına ve rekabeti artırmasına yardımcı olmak için enerji verimliliğini teşvik etmiş ve enerji politikasını geliştirmiştir (USAID).

Yugoslavya'dan ayrılmasından sonra Bosna Hersek, Soğuk Savaş sonrası bölgeyle yakından ilgilenen ABD için en başlarda pek dikkat çekmemiştir. İç savaş sırasında kendi iç hesaplaşması ve birtakım politik kaoslar içerisinde olan ABD, AB'nin 'kendi iç sorunu' olarak gördüğü bu krizin çözülemediğini fark edip uluslararası kamuoyu tarafından tepkisizlikle eleştirilince olaya müdahale etmek zorunda kalmış ve Bosna Hersek'in siyasi önemini kavramış bulunmaktadır. Bu bağlamda hem NATO hem de bölgesel iş birlikleri ile ABD, Bosna Hersek'e olan ilgisini her geçen yıl güçlendirmektedir. Bosna Hersek'in önemi hem siyasi hem de ekonomik olarak bölgedeki rakip ülkelere kıyasla ABD için daha da artmaktadır. Nitekim ABD'nin Avrupa'yı desteklemesi, Avrasya'nın üzerinde sağlayacağı kontrol açısından ABD dış politikasında jeostratejik bir hedef konumundadır (Brzezinski, 2018).

3.3.4. Bosna Hersek ve Rusya İlişkileri

Rusya, Bosna Hersek'i bağımsızlığını ilanından bir ay sonra -27 Nisan 1992'de tanımıştır. Bu tarihten önceki ilişkileri daha çok eski Yugoslavya dönemi kapsamında olmuş, dağılıştan sonra ikili ilişkiler geliştirilmiş ve ülkeler arasında elçilikler açılmıştır. Rusya, Bosna Savaşı süresince gerek Temas Grubu aracılığıyla gerekse Birleşmiş Milletler ve diğer uluslararası kuruluşlarla iş birliği halinde barış görüşmelerinde aktif yer almıştır. Barışın sağlanması adına Rusya aynı zamanda NATO ile ortak hareket etmiş ve ülkeye askeri birliklerini göndermiştir. Rusya'nın bu tutumu aslında 1992'de ortaya çıkan Batı yanlısı politikaların bir sonucudur. Ruslar böylelikle ülkenin iç siyasetindeki ciddi eleştirilere rağmen Sırp'ların koruyucusu olarak oynadıkları tarihi rolden vazgeçmiş ve Yugoslavya'ya karşı Birleşmiş Milletler yaptırımlarını kabul etmişlerdir (Kubicek, 1999).

Savaş sonrası yeniden yapılanma adına Rusya çeşitli yardım ve yatırımlarda bulunmuştur. Bu yatırımlardan en önemlisi enerji sektörüne (petrol ve gaz) aittir. Özel ve devlet

teşebbüsündeki Rus şirketleri Balkan ülkelerinin genelinde olmak üzere Bosna Hersek'te önemli hisselerle sahiptir. Yine Bosna Hersek'in bir entitesi olan Sırp Cumhuriyeti'nde stratejik bir öneme sahip olan Rus devlet petrol şirketlerinden Zarubezhneft, 2007 yılında özelleştirilen Rafinerija Nafta Brod petrol rafinerisini ve Modrica motor yağı fabrikasını bünyesine katmıştır. Bunun dışında Rusya devlet bankası olan Sberbank, Volksbank International'i devralmasıyla birlikte başta Bosna Hersek olmak üzere birçok Balkan ülkesinde şubeleri ve yatırımları olan bir kurumdur (Progonati, 2015). Genel olarak bakıldığında Rusya'nın ekonomik ve altyapı yatırımları AB'nin yatırımlarından daha düşüktür. Doğrudan yabancı yatırımlar açısından Rusya, 2009 ile 2015 yılları arasında 450 milyon avro ile 500 milyon avro arasında yatırım yapmıştır. Ancak bu yatırımlar 2019'da 400 milyon avroya, 2020'de 300 milyon avroya kadar kademeli olarak düşüş göstermiştir. Diğer taraftan Rusya'nın yatırımları ve desteğinin büyük bir kısmı Sırp Cumhuriyeti'ne yapılarak bu yatırımların ülkenin iki tarafında eşit olmayan bir şekilde dağılmasına neden olmuştur (Džihic, 2022).

Rusya'nın izlediği Balkan politikası, arasında ideolojik ve kültürel yakınlık olan ülkelerle yakından ilişkilidir. Bunlardan biri Sırbistan ve Sırp Cumhuriyeti'dir. Bosnalı Sırp, özellikle liderleri Milorad Dodik'in aracılığıyla Rusya ile yakın ilişki içerisinde. Dodik, aynı zamanda Rusya ve Vladimir Putin'e özel bir ilgi beslemektedir. Bu vesileyle, dış politikada büyük ölçüde Rusya'nın da çıkarlarını düşünerek hareket etmektedirler (Progonati, 2015). Rusya da son yıllarda Balkanlar'daki etkisini kaybetmemek için Dodik'i, ülkenin bağımsızlığının ve bütünlüğünün tehlike altında olabileceğine rağmen açık bir şekilde desteklemektedir. Bu desteğini, Slav-Ortodoks kardeşliği dayanışması adı altında resmileştirerek Bosnalı Sırp'ları hem siyasi hem ekonomik anlamda yalnız bırakmamaktadır.

Diğer taraftan Rusya, Bosna Hersek'in batı ile bütünleşmesini engellemek için çeşitli yollarla ülkeyi istikrarsızlaştırma çabalarından bulunmaktadır. Bu hedef için yerel medyayı Rusya için bir propaganda aracı olarak kullanılmakta, Bosnalı Sırp paramiliter grupları eğitilmekte, stratejik özelliğe sahip (enerji sektörü gibi) endüstrilerde çoğunluk hisseye sahip olunması ile Moskova'ya biat eden AB ve NATO karşıtı politikacılar ve gruplar açıkça desteklenmektedir. Moskova bir yandan Bosnalı Hırvat milliyetçiliğini de desteklemekte olup milliyetçi politikacıların siyasi hedeflerine ulaşmalarına yardımcı

olması için Hırvat milliyetçilerine mali desteğini de esirgememiştir (Salvo ve De Leon, 2018).

Rusya'nın Bosna Hersek'e yönelik olan politikasına etki eden faktörlerden bir diğeri Batı ile arasında yaşanan siyasi rekabet ve çekişmelerdir. Rusya, Suriye ve Ukrayna krizleri sonucunda Batılı ülkelerle ilişkilerinin gerginleştiği bu noktada dikkatleri bir taraftan Bosna Hersek'e çevirerek iki taraf arasında bir alan açmaya çalışmaktadır. Bu uğurda Rusya, dahil olduğu Barış İçin Ortaklık (PIC) projesindeki politikasında yapıcı olmaktan yana tavrını değiştirmiş ve hatta Bosna Hersek'teki Yüksek Temsilciliğin varlığını sorgulamaya başlamıştır (Türbedar, 2021).

3.4. Bosna Hersek'in Jeopolitik Özellikleri

3.4.1. Jeopolitik Kavramı

Jeopolitik, kökeni antik çağlara kadar uzanan karmaşık ve çok yönlü bir disiplindir. Uluslararası ilişkilerin ve devletlerin davranışlarının anlaşılmasında önemli bir rol oynar. Bir diğer ifadeyle jeopolitik; coğrafya, siyaset, iktisat ve strateji gibi unsurları bir araya getirerek devletlerin ve uluslararası aktörlerin dünya üzerindeki konumlarını, ilişkilerini ve etkileşimlerini inceleyen bir disiplindir. Jeopolitik, uluslararası ilişkilerdeki güç dengeleri, savaşlar, ittifaklar ve ekonomik ilişkiler gibi konuları analiz ederek devletler arasındaki rekabeti ve iş birliğini çözümlemeye çalışır.

Suat İlhan'a göre (1985) jeopolitik, bir ulusun, ittifakın veya bölgenin, mevcut coğrafi mekân üzerindeki değişen ve değişmeyen unsurları dikkate alarak güç değerlendirmesi yapan, etkisi altında olduğu dönem içindeki küresel ve bölgesel güç odaklarını inceleyen, değerlendiren, hedefleri ve hedeflere ulaşmak için gereken koşul ve aşamalarını araştıran, belirleyen bir bilimdir. Jeopolitik, şimdiki ve gelecek zamandaki güç ve hedef ilişkisini fiziki ve siyasi coğrafyayı esas alarak incelemektedir (İlhan, 1985).

Ramazan Özey'e göre (2019) jeopolitik, devletlerin coğrafi özellikleri ile siyasetleri arasındaki ilişkiyi inceleyen bir disiplindir. Diğer anlamla uluslararası siyasette, coğrafi etmenlerin güç ilişkileri üzerindeki etkisinin incelenmesidir. Kısaca jeopolitik, şimdiki ve gelecekteki politik düzeyde güç ve gaye ilişkisini fiziki ve siyasi coğrafya unsurlarını baz alarak inceler (Özey ve Kocalar, 2019: 24-25).

Erol Mütercimler'e göre (2006) jeopolitik, bir yorumdur ve bakış açısı coğrafyadan politikaya doğru istikamet alır. Diğer bir ifadeyle jeopolitik, coğrafyanın içerdiği tüm

unsurları içerisinde barındırmaktadır. Ona göre jeopolitiğin net bir tanımı üzerinde kesin bir anlaşma mevcut değildir (Mütercimler, 2006: 284).

Nejat Eslen'e göre (2020) jeopolitik, coğrafyanın uluslararası ilişkilere ve dış politikaya olan tesirini araştırmakta olup, güç ve mekân arasındaki ilişkiyi ifade eder. Ona göre jeopolitiğin iki temel unsuru vardır, bunlar; coğrafya (mekân) ve politikadır. Bunlardan başka jeopolitik günümüzde coğrafi faktörlerden etkilenen politika, bilhassa uluslararası ilişkiler ile ilgili politika olarak açıklanabilmektedir (Eslen, 2020: 28).

Jeopolitiğin sahip olduğu başlıca özellikler coğrafi konumun önemi, güç ve iktidar mücadelesi, bölgesel dinamiklerin analizi, siyasi stratejilerin belirlenmesi, uluslararası ilişkilerin anlaşılması ve çözümlenmesi ile çevresel faktörlerin tesiridir. Jeopolitik, bir ülkenin coğrafi konumunun önemini vurgulamaktadır. Bir ülkenin coğrafyası hem ekonomik potansiyelini hem de stratejik önemini belirleyebilir. Örnek vermek gerekirse denize kıyısı olan bir ülke, deniz ticareti ve savunma açısından avantajlı bir konuma sahiptir. Devletler arasındaki güç ve iktidar mücadelesi jeopolitiğin temel inceleme alanlarından bir başkasıdır. Siyasi mücadele genellikle doğal kaynaklara, coğrafi avantajlara ve stratejik konumlara erişim üzerine odaklanır. Bölgesel dinamikler ve bu unsurların analizi jeopolitik açısından belli bir bölgenin coğrafi, siyasi ve ekonomik dinamiklerin irdelenmesidir. Bu analiz, o bölgedeki çatışma ve iş birliği potansiyellerinin anlaşılmasında yardımcı olmaktadır. Jeopolitik, devletlerin ulusal güvenlik politikalarını belirlemelerinde yardımcı olur. Coğrafi konum, stratejik çıkarlar ve diğer uluslararası faktörler göz önüne alınarak siyasi stratejiler ve yol haritası geliştirilir. Uluslararası ilişkiler düzeyinde jeopolitik, ilişkilerdeki dinamiklerin anlaşılmasında yardım sağlamaktadır. Bu özelliğiyle uluslararası krizlerin çözülmesi, savaşların önlenmesi ve barışın sağlanması gibi süreçleri de destekler. Son olarak jeopolitik, uluslararası ilişkilere etki eden ve gelecekteki jeopolitik dinamikleri şekillendirebilecek çevresel faktörleri de incelemektedir.

Jeopolitik kavramı ilk kez İsveçli jeopolitikçi ve tarihçi Rudolf Kjellen (1864-1922) tarafından, 'Devlet, Bir Hayat Şekli' adlı kitabında kullanılmıştır. Ondan daha önce jeopolitikle ilgili çalışmaları yapan ve siyasi coğrafyanın da kurucusu sayılan Friedrich Ratzel (1844-1904), jeopolitik kavramını kullanmadan siyasi coğrafyayı ve siyasi coğrafya ile jeopolitik arasındaki bağı sağlayan köprüyü inşa etmiştir. Jeopolitik kavramının daha çok tanınmasına katkısı bulunan bir diğer isim Karl Haushofer'dir

(1869-1946). Kjellen ve Ratzel'den etkilenen Haushofer'in, Birinci Dünya Savaşı sonrası Alman dış siyasetinin gelişmesinde büyük rolü vardır (Mütercimler, 2006; Özey ve Kocalar, 2019).

3.4.2. Bosna Hersek'in Jeopolitiği

Bosna Hersek, coğrafi konumu itibariyle tarih boyunca birçok ulusa ev sahipliği yapmıştır. Avrupa'ya çeşitli nedenlerle göç eden kavimler ve topluluklar bu ülke topraklarından geçiş yaparak Avrupa anakarasının iç kısımlarına ilerlemişlerdir. Göç etmeyenler Bosna'yı kalıcı olarak kendilerine yurt edinmişlerdir. Günümüze kadar gelen süreçte ülkenin sahip olduğu multi-etnik yapının temeli bu şekilde oluşmuştur. Tarihi süreçte Bosna çeşitli imparatorluklar ve devletlerin himayesi altına girmiştir. Dolayısıyla hem kültürel hem dini değerler açısından değişim ve dönüşümler doğal olarak yaşanmıştır. Bu çeşitlilikler aynı zamanda ülkeyi acılarla dolu birden fazla savaşa sürüklemiştir. Nihayetinde yaşanan iç savaştan sonra Bosna bugünkü siyasi statüsüne kavuşmuştur ancak etnik temelli konular üzerinden tartışmalar, ihtilaflar ve ayrılıkçı tutumlar hala yaşanılmaktadır. Tüm bu olaylar içerisinde Bosna Hersek kendi geleceğini korumakta kararlı tutumundan vazgeçmemektedir.

Bosna Hersek, Güneydoğu Avrupa'nın Balkanlar coğrafyası olarak bilinen bölgesinin Adriyatik Denizi'ne yakın olan kesiminde; Hırvatistan'ın doğusu ve güneyine, Sırbistan'ın batısına ve Kosova'nın kuzeyine karşılık gelen noktada yer alır. Siyasi sınırları itibariyle bir üçgeni andıran ülke kuzeyden güneye boylamasına uzanır. Ülkenin sahip olduğu bu konum Güneydoğu Avrupa ile Orta Avrupa arasında bir kavşak görevi görür. Bosna Hersek, her ne kadar Adriyatik'e açılan çok küçük bir kıyı parçasına sahip olsa da aslında bir kara devletidir. Bu durum ülkenin uluslararası sularda pek fazla varlık gösterememesine ve dolayısıyla ülke jeopolitiği açısından bir dezavantaj oluşmasına neden olmaktadır. Aslında bu durum yeni olmayıp tarihten beri süregelmektedir. Bosna Hersek, krallık döneminde kurulup güçlenmiş ve topraklarını genişletmiş ancak hemen yanı başındaki güçlü deniz devleti olan Venediklilerin Adriyatik kıyısının çoğunluğunu elinde barındırmış olmasından dolayı bu durum Bosna'nın denize açılma imkanına sahip olamamasına sebebiyet vermiştir. Tarih boyunca bu durum Bosna Hersek için bir handikap oluşturmuştur. Çevresindeki denize kıyısı olan devletler bu olanak sayesinde gelişme fırsatı bulabilmiş ancak aynı durum Bosna Hersek için söz konusu olmamıştır.

Sonuçta Bosna 21,2 km'lik bir sahil şeridine sıkıştırılmış bir şekilde bırakılmış durumdadır (Bosna Hersek İstatistik Ajansı, 2022). Buna ek olarak Hırvatistan'ın 2022 yılında inşasını bitirip ulaşımına açtığı Komarna-Brijesta arasındaki bağlantıyı sağlayan Pelješac Köprüsü, Bosna Hersek'in açık denizlere açılan tek noktası olan Neum körfezinin kapanmasına sebep olmuştur. Bosna Hersek açısından uluslararası deniz trafiğini etkileyen bu durum ülke açısından olumsuz bir sonuç doğurmuştur (BBC Türkçe, 2022), (Harita 20).

Harita 20: Pelješac Köprüsü ve Bosna Hersek Kıyı Şeridi

Kaynak: (Google Earth Pro, 2024)

Denize ulaşımı açısından dezavantajlı durumda olan Bosna Hersek'te bir yandan karayolları gelişmiştir. Tarihte ticaret yollarının bir kısmı Bosna topraklarından geçmiştir. Öteden gelen bu özelliğiyle birlikte ülkede günümüzde Avrupa Birliği ve diğer uluslararası kuruluşlar ile olan işbirliği ile çok yönlü karayolu projeleri ve demiryolu projeleri gerçekleştirilmektedir. Balkan yarımadasında doğu ile batı Avrupa'yı birbirine bağlayan bu özelliği sayesinde Bosna Hersek'in geleceğinde ulaşım sektörüne yönelik yatırımların artırılması söz konusudur. Gelişen ulaşım sistemi sayesinde ülkenin uluslararası alanda tanınabilirliğinde artış olmasının söz konusu olmakla birlikte turistik destinasyonlarda daha fazla ziyaretçi ağırlanabilecek bir duruma gelinmesi beklenmektedir.

Bosna Hersek'in mevcut jeopolitik konumu uzun bir tarihsel-coğrafi sürecin sonucudur. Bağımsızlıkla birlikte Bosna Hersek'in konumunun zayıf tarafları su yüzünde kendini göstermiştir. Buna bir örnek olarak ülkenin batısı ve kuzeyinde adeta bir hilal şeklinde uzanan Hırvatistan (bu durum Bosna'da 'at nalı' olarak adlandırılır) ve doğuda Karadağ ve Sırbistan'ın duvar gibi uzanarak Bosna Hersek'i bir nevi 'kuşatması' örnek verilebilir. Bu sebepten dolayı ülke bilhassa bu iki komşu ülke için büyük bir ilgi konusu olmuştur. Osmanlı döneminde dahi Sırbistan'ın Bosna'dan toprak talep ettiği bilinmektedir. Günümüzde bunlara ek olarak ABD ve Rusya gibi süper güçler de ülkede çıkar çatışmaları yaşamaktadır. Rusya'nın istikrarsızlaştırıcı ve Sırp yanlısı politika izlemesine karşın ABD'nin Dayton Antlaşması'na olan bağlılıktan asla ödün vermemesi ülke iç siyasetinde zaman zaman gerginliklere yol açmaktadır.

Jeopolitik konumu itibariyle Bosna Hersek gerek bölgesel gerekse küresel bazda uluslararası toplumların ve örgütlerin her daim ilgi odağı olmuştur. Bu durum ülke açısından siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel olarak birtakım sonuçlar getirmiştir. Bu sonuçların avantajı olduğu kadar dezavantajı da bulunmaktadır. Tüm bunlara rağmen Bosna Hersek, sahip olduğu konum sayesinde bulunduğu bölgede önde gelen ülkeler arasında kendine yer bulmaktadır.

Jeopolitiği oluşturan unsurlar dikkate alındığında ülkenin sahip olduğu coğrafi özelliklerinin ülkenin jeopolitiği üzerindeki etkilerine bakılacak olunursa Bosna'nın elindeki fiziki ve beşerî coğrafya özellikleri ülkeye benzersiz bir nitelik katmaktadır. Fiziki coğrafya özellikleri bakımından Bosna Hersek engebeli bir yapıya sahiptir. Ülkenin kuzeyi Peripanunya Ovası olarak bilinir ve bu bölgenin ülkenin diğer kesimlerine göre geniş ve hafif engebeli bir jeomorfolojik özelliği vardır. Bu geniş ova ülkenin en elverişli tarım arazilerine sahip olmakla birlikte tahıl ambarı olarak da bilinir. Bosna Hersek'in orta bölümü batıdan doğuya doğru uzanan Dinarid dağ sistemiyle kaplı olup bu yapı güneye kadar inmektedir. Güneyde Neretva nehri havzasının olduğu bölüm dağlık sistem içerisinde adeta bir 'eksklav' olarak kalmıştır. Tarih boyunca yerleşmeler hep Bosna, Vrbas ve Neretva gibi önemli nehir havzalarının kenarlarında kurulmuş, bunlardan bazıları Saraybosna, Banja Luka ve Mostar gibi eski şehirlerden mütevellittir. Bosna, savaşlardan kaçan ve göçen topluluklar için sahip olduğu jeomorfolojik yapı sayesinde bir sığınak görevi görmüştür. Kara savaşlarında dağlık alanlarda kaleler, tahkimatlar, mevziler kurulmuş; savaşılan tarafa karşı coğrafi özellikler kullanılarak bir

üstünlük elde edilmiştir. Bu yüzden Bosna Hersek, coğrafi açıdan bakıldığında karadan doğal korunaklı bir yapıya sahiptir ve bu durum jeopolitik konum açısından da oldukça önem teşkil eder. Askeri operasyonlar ve stratejilerin dışında fiziki yapının Bosna için yerleşme açısından avantaj getirdiği ise pek söylenemez. Genellikle engebeli bir yapıya sahip olduğu için Bosna Hersek'te yerleşmeler dağınık düzende gelişmiştir. Bu durum şehirleşme açısından olumsuz bir sonuç getirdiği gibi kara ulaşımı açısından da elverişsizdir. Bu nedenle karayolu maliyeti artmakta ve demiryolları jeolojik yapıdan dolayı fazla gelişme gösterememiştir.

Bosna'nın ülke topraklarındaki nehirleri hayati bir önem taşımaktadır. Bosna, Vrbas, Neretva, Una, Sava ve Drina gibi önem teşkil eden nehirler kıyısında kurulan şehirlere can verir. Hidroelektrik potansiyeli fazla olan bu nehirler üzerinde çok sayıda enerji santrali, yapay göl, baraj gibi yapılar inşa edilmiştir. Kurulan HES'ler sayesinde ülke kendi elektrik ihtiyacının bir kısmını karşılamakla birlikte Hırvatistan ve Sırbistan gibi komşu ülkelere ürettiği elektriğin bir payını ihraç etmektedir. Nehirlerden elektrik üretiminde yararlanma henüz istenilen düzeyde olmasa da potansiyeli yüksek olduğu için bu alanda yapılacak yatırımlar ülkenin geleceği için oldukça önem arz etmektedir. Bunun dışında nehirlerde ulaşım sadece Sava nehrinde yapılır. Sava'nın Pan-Avrupa Koridoru ve Tuna nehriyle bağlantısının olmasının yanında Brčko ve Šamac limanlarına da ev sahipliği yapması ulaşım açısından nehrin önemini yükseltmektedir. Nehirler aynı zamanda ülke sınırlarını oluşturan siyasi bir statüye sahiptir. Drina nehri Sırbistan, Sava nehri hem Sırbistan hem de Hırvatistan ile Bosna Hersek arasındaki sınırları oluşturur. Bu nehirlerin üzerinde zaman zaman arazi ve su kullanımı ile sınır ihlali kaynaklı sorunlar yaşanabilmektedir.

Diğer taraftan orman varlığı Bosna için önemli bir yere sahiptir. Ormanlar, Bosna Hersek'in toplam yüzölçümünün yarısından fazlasını (yaklaşık %53'ünü) oluşturur (Pintarić, 1999). Önemli bir paya sahip olan bu doğal zenginlikten Bosna tarih boyunca yararlanmıştır. Buna bağlı olarak Bosna Hersek'te orman ve ahşap endüstrisi gelişmiştir. Ormanlardan yararlanma üst seviyede olup yakacak odundan mobilyaya, keresteden ahşap ürünlerine kadar birçok dalda sanayi kolu gelişmiştir. Bosna'nın mobilya ve ahşap alanında bünyesinde markalaşmış işletmeler barındırmakla birlikte başta Avrupa ve Orta Doğu pazarları olmak üzere bölgesel çapta imalat ürünlerinin büyük bir payını ihraç etmektedir.

Bosna Hersek tarihten beri gelen özelliği nedeniyle her zaman çok uluslu bir yapıya sahip olmuştur. Bu özelliğinden dolayı Bosna birçok kez imparatorlukların ve büyük devletlerin ilgi odağında yer almıştır. Yunan ve Roma hakimiyeti altında yüzyıllar geçirmiş Bosna topraklarında Bosna Banlığı'nın kurulmasıyla kendi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu dönem pek uzun sürmeden Bosna, Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altına girmiş ve 400 yılı aşkın Bosna toplumu barış ve refah içinde bir arada yaşayabilmiştir. Osmanlı'nın Balkanlarda gerilemesini takiben başlayan milliyetçilik akımları Bosna'da da yankı bulmuş, çoğunluk olarak Sırlar özerklik için isyanlar başlatmıştır. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, krallık dönemi ve Yugoslavya Devleti ile Bosna Hersek 1992'ye kadar hakimiyet altında yaşamıştır.

Bosna Hersek'in çok uluslu yapısının temelinde Boşnaklar, Sırlar ve Hırvatlar olmak üzere üç ana etnik unsur bulunmaktadır. Bunların dışında Romanlar azınlık grupta en fazla temsil edilenlerdir. 2013 yılı nüfus sayımı verilerine göre ülkenin etnik yapısı şöyledir: %50 Boşnak, %30 Sırp, %15 Hırvat, %3 ile diğerleri (BHİA, 2013). Boşnaklar, ülkenin geri kalan bölümlerine göre ağırlıklı olarak federasyon sınırları içerisinde kalır. Sırlar, ülkenin kendilerine ayrılan bölümü olan Sırp Cumhuriyeti'nde çoğunluktadır. Hırvatlar ise genellikle ülkenin güneybatısında Hırvatistan sınırı boyunca uzanan yerleşmelerde ve ülkenin kuzeydoğusunda eksklav olarak kalmış Posavski Kantonu'nda çoğunluk nüfusu oluşturur. Savaş patlak vermeden önce etnik grupların dağılışı şu anki durumdan farklı şekilde olmuştur. Hırvatların yeri pek fazla değişme göstermediyse de savaştan en çok etkilenen ve yer değişimine mecbur kalan gruplar Boşnaklar ve ardından Sırlar olmuştur. Savaştan önce Boşnaklar ülkenin doğusunda, örneğin Srebrenica'da Sırlardan daha fazlaydı. Ancak çatışmalar baş göstermeye başladıktan sonra Yugoslav Halk Ordusu ve Bosnalı Sırp milisler 'etnik temizlik' adını verdikleri faaliyetlerle Boşnakları kırıma uğratmış, geri kalanları ülkenin batısına doğru göçe zorlamışlardır. Bu durum 1995 yılının sonlarına kadar gerçekleşmiştir. Bu dönemde Boşnaklar ve diğer etnik gruplar sürekli bir hareketliliğe zorlanmış ve böylece Sırlar kendilerine alan açmışlardır. Dayton Antlaşması'yla birlikte belirlenen sınırlar ile ülkedeki etnik sorun daha fazla çıkmaza girmiştir. Örnek vermek gerekirse Boşnakların çoğunlukta olduğu topraklarda Sırp Cumhuriyeti kurulmuş, Boşnak ve Hırvat ağırlıklı nüfusun bulunduğu Bosna Hersek Federasyonu'ndaki Sırlar kendileri için belirlenen sınırlar içinde yaşamak için evlerini, işlerini bırakarak göç etmek zorunda bırakılmıştır. Bir diğer örnek, ülkenin en

kuzeyindeki Hırvatistan sınırında bulunan Hırvat nüfusun çoğunlukta olduğu Domaljevac-Šamac, Orašje ve Odžak'ın bulunduğu Posavski Kantonu'dur. Antlaşmanın getirdiği şartlardan dolayı bu kanton Bosna Hersek Federasyonu'na bağlı bırakılmış ancak arada Sırp Cumhuriyeti toprakları yer aldığı için federasyondan ayrı düşmüş ve bir eksklav olarak bırakılmıştır.

Tarihten beri süregelen bir etnik kompozisyon ile Bosna Hersek toplumu aslında savaşa kadar arada ihtilaflar olsa da bir şekilde barış içinde yaşamayı başarmıştır. Ancak, Birinci Dünya Savaşı'nın Saraybosna'da atılan bir kurşunla patlak vermesiyle başlayan acı dolu yirminci yüzyıl, İkinci Dünya Savaşı'nda da çok ciddi soykırımlara sahne olmuştur. Hırvatlar ve Boşnaklar Nazi desteğiyle Sırlara büyük kayıplar verdirmiştir. Hezimet, Josef Broz Tito'nun kararlılığı sayesinde son bulmuş ve Yugoslavya devletinin kurulmasıyla 1990'ların başına kadar Bosna toprakları nispeten barış içinde kalabilmiştir. Yalnızca Boşnak nüfusunun 'Boşnak' olarak değil 'Müslüman' olarak belirtilmesi dışında kayda değer bir sorun yaşanmamıştır. Daha sonra bu kavram sorunu Dayton Antlaşması'yla beraber düzeltilmiş ve Boşnaklar Müslüman olarak değil, 'Boşnak-Bosniak' olarak anayasal statüde isim haklarını tekrar kazanmışlardır. Sonuç olarak Bosna Hersek'teki bu etnik dağılım zaman zaman ülke için bir sorun olmaktadır. Dahası, başta Sırlar ve Hırvatların tarihten gelen talep ve iddialarının yanında dünyada söz sahibi olan diğer devletler tarafından da bu etnik yara kaşınmaya devam etmektedir. Diğer taraftan, Boşnak tarafı multi-etnik yapının getirdiği bu sorunlara çözüm olarak 'Bosnalı' kavramını savunmaktadır. Bosnalılık kavramıyla sadece tek bir ulusun ve milletin varlığı söz konusu olup bu kavramın ayrılıkçı tutumlara karşı olarak halkın bilinçlendirilmesi gerektiği bazı siyasi çevrelerce desteklenmektedir. Ancak tüm bunlara rağmen Bosna Hersek uluslararası siyasette yalnızlaştırılmaya çalışılmaktadır.

Bosna Hersek bağımsızlığını ilan ettiği 3 Mart 1992'ye kadar (aslında ayrılış süreci 1990'ın sonu 1991'in başlarında başlamıştı) Yugoslavya devletini oluşturan altı cumhuriyetten biriydi. Yugoslavya dönemindeki Bosna Hersek'in siyasi yapısı federal bir sisteme dayanıyordu. Ülkenin kendi yerel hükümeti ve siyasi kurumları vardı. Bu kurumlar, federal düzeydeki Yugoslav hükümetiyle etkileşim halindeydi ancak belirli özerk statüye sahipti. Ülkenin en üst düzeyindeki siyasi yapı cumhurbaşkanlığı ve devlet başkanlığı makamlarını içeriyordu. Federal düzeyde Yugoslavya Komünist Partisi öncülüğünde yönetilen bir dizi siyasi organ bulunuyordu. Yerel siyasi düzene

bakıldığında cumhuriyet hükümeti ve yerel meclis, eyalet hükümeti ve eyalet meclisi gibi kurumlar bulunuyordu. Bu kurumlar yerel konularla ilgilenirken, federal düzeydeki Yugoslav hükümetiyle bir koordinasyon içerisinde çalışıyordu. Yugoslavya'nın dağılma sürecinde Bosna Hersek'in siyasi yapısı ciddi bir şekilde sarsıldı. Etnik milliyetçilik ve ayrılıkçı talepler siyasi istikrarsızlığı arttırdı ve sonunda bir iç savaşa sebep oldu. Savaşın sonunda Bosna Hersek'in siyasi yapısı büyük ölçüde değişti ve Dayton Antlaşması'nın ardından federal yönetimi de içinde barındıran yeni bir siyasi yapı oluşturuldu. Oluşturulan yeni siyasi yapının kendine has özellikleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ülkenin üç kurucu halkından gelen üç cumhurbaşkanı bulunmaktadır. Üçlü Başkanlık Konseyi de denilen bu makam bir Boşnak bir Sırp ve bir Hırvat üyeden oluşmakta ve 4 yıl süre içinde her sekiz ayda bir nöbetleşe değişmektedir. İkincisi, merkezi hükümette Temsilciler Meclisi ve Halklar Meclisi olmak üzere iki kamaralı parlamento bulunmasıdır. Ülkenin anayasası antlaşmanın dördüncü ekinde (Ek-4) belirlenmiştir. Anayasaya göre ülkeyi temsil edebilme yetkisi üç kurucu halka verilmiştir. Bu durum, ülke içinde diğer etnik gruplar açısından bir ayrımcılığa yol açmıştır. Üçüncüsü, merkezi hükümetin dışında iki entite ve bir özerk bölgeden oluşan ülkede iki entitenin ayrıca kendi anayasası, başkanlık hükümeti, meclisleri ve yargı organları bulunmasıdır. Buna ek olarak, Bosna Hersek Federasyonu 10 kantondan oluşur. Bu kantonların her birinin kendi anayasaları, hükümetleri, meclisleri, yargı kurumları ve kolluk gücü bulunmaktadır. Her kanton kendi iç işlerinde özerktir. Kantonların yanında bir de yerel belediyeleri ekleyince ülkenin oldukça karmaşık ve âdem-i merkezîyetçi bir siyasi yapıya sahip olduğu görülmektedir.

Dayton Antlaşması'nın getirdiği bu karmaşık ve etnik bölünmeye dayanan siyasi sistem Bosna Hersek için savaşı sonlandırmış ve barışı getirmişse de etnik temelli ayrılıkçılığa yönelik tartışmalar bitmemiştir. Ülkedeki bu etnik temelli sorunlar iç siyasette zaman zaman gerginliklerin yaşanmasına sebebiyet vermektedir. Ülkenin üçe bölünmesi ve ülkenin başında uluslararası toplumlar tarafından denetimi sağlanan bir Yüksek Temsilci modelinin bulunması, Bosna Hersek'in bir vesayet sorunu yaşamasına neden olmaktadır. Aynı zamanda bu antlaşma uzun vadede etnik bölünmeyi teşvik ettiğine ve ülkede siyasi istikrarsızlığı sürdürdüğüne yönelik ülke siyasetinde yaygın bir kanı oluşturmuştur. Diğer taraftan ülkenin üçe bölünmesi ayrılıkçı tartışmaların başlıca konusunu oluşturur. Savaşta takındıkları tutum ve gerçekleştirdikleri katliam ve savaş suçlarına rağmen 'Republika

Srpska' adı altında bir Sırp Cumhuriyeti'nin kurulması ülkenin bekası için ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Bosna Hersek Federasyonu'na göre daha fazla homojen bir yapı barındırması ve kendilerine ait bir cumhuriyet yönetim şekline sahip olmalarıyla Bosnalı Sırp, ülkenin kurulmasından bu yana merkezi hükümet ile birçok konuda anlaşmazlık yaşamakta ve devlet için gerekli olan reform çalışmalarının önünü tıkamaktadır.

Bosna Hersek'in sahip olduğu güncel siyasi durum böyleyken devlet bir taraftan Avrupa-Atlantik entegrasyonu için çaba sarf etmektedir. Gerek ülke içindeki tehditler gerekse dışardan gelişebilecek tehditlere karşı Bosna Hersek hükümeti NATO ile işbirliği içerisinde. Örgüte üyelik süreci devlet içindeki ihtilaflara rağmen devam etmekte ancak bunun kısa vadede mümkün olmayacağı siyasi çevrelerce öngörülmektedir. Diğer taraftan Avrupa Birliği ile temasları sürdüren Bosna Hersek, üyelik için müzakerelere kabul edilmesiyle üyelik sürecinde bir ilerleme kaydetmiştir. Hem Bosna Hersek hükümeti hem de AB üyeleri bu sürecin başarıyla tamamlanmasını ve nihayetinde Bosna'nın bir AB ülkesi olmasını temenni etmektedirler. Bosna Hersek özellikle savaştan sonra jeopolitik önemi artan bir ülke olmuştur. Birçok uluslararası örgüt ve kuruluşa üye olmasıyla bu statüsünü pekiştirmiştir.

Sonuç itibarıyla Bosna Hersek jeopolitik özelliklerinden dolayı çeşitli birtakım sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Özellikle barış antlaşmasının getirdiği bölünmeye dayalı bir siyasi düzen, yüksek düzeydeki organize suçlar, yolsuzluk, kötü ekonomik koşullar, pek çok yerde durağanlaşan ve hatta kötüleşen yaşam standartları karşısında duyarsız kalan siyaset yapıcılar ve Bosna halkının bu siyasetçilere olan tepkisi bu sorunlardan en belirgin olanlarıdır (Weller ve Wolff, 2008). Bunlar arasında en fazla önem teşkil eden sorunlar Dayton Antlaşması'ndan kaynaklananlardır. Antlaşma, Bosna'daki savaşın bir an önce bitirilmesi adına kısa bir süre içinde hazırlanmıştır. Ancak ülkede diğer taraftan başka sorunlar baş göstermeye başlamıştır. Bunlardan bir tanesi, etnik temele dayalı karmaşık ve bölünmüş bir devlet sistemidir. Daha önce de bahsedildiği gibi ülkenin âdem-i merkezîyetçi bir yapıya sahip olması devlet içinde uyuşmazlıklara yol açmaktadır. Devlet içinde entite, kanton ve belediye özelinde bütün kamu kurumlarının yetki ve sorumlulukları halen düzenli bir yapıya dönüştürülemediği için birçok konuda yetkilerin hangi kuruma ait olduğu hususunda karmaşa ve tartışmalar çıkmaktadır. Bir yandan ülkenin üç etnik gruba ayrılması iç siyasette milliyetçi bir görünümün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Milliyetçilik temelli siyaset yapan birçok parti sadece kendi uluslarının

ıkarları için çalışmakta ve bu hususta zaman zaman devletin çıkarlarını bile göz ardı edebilmektedirler. Ayrıca siyasi aktörlerin inşa ettikleri kendi oligarşık yapılarını korumak adına gerektiğinde halk üzerinde baskı ve korku siyaseti yapabilmekte, hamasete başvurmaktan kaınmamaktadırlar. Diğerk taraftan Sırp Cumhuriyeti'ndeki durum Bosna Hersek için önemli bir sorun teşkil etmekte, Sırların büyük çoğunluğunu oluşturduğu ve daha homojen bir yapıya sahip olduğu kendi topraklarında Bosna Hersek adı altında ortak bir vatandaşlık bilincine sahip olamamalarına sebebiyet vermektedir. Böylelikle Sırp Cumhuriyeti, Bosna sınırları içinde kendi başına ayrı bir siyasi yapı olarak varlığını korumaktadır. Bunun yanında Sırp Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Milorad Dodik'in uzun yıllar ayrılıkçı ve milliyetçi söylemleri ülkedeki tansiyonun hep yüksek kalmasına neden olmaktadır. Rusya devlet başkanı Vladimir Putin ile olan yakınlığıyla bilinen Dodik, 23 Temmuz 2021'de bir nceki Yüksek Temsilci Valentin Inzko'nun soykırım inkarını suç sayan bir yasa çıkarmasından dolayı buna boykot olarak devlet içindeki tehlikeli eylemleriyle Bosna Hersek'i tekrar iç savaşın eşiğine getirmiştir (Euronews Türkçe, 2021). Aynı zamanda Bosna Hersek anayasasına aykırı olarak her yıl kutlanan 9 Ocak Sırp Cumhuriyeti günü gerginliğin hiç düşmemesine neden olmaktadır (Anadolu Ajansı, 2023). Sırp kesimin bu tutumuna ek olarak Hırvatlar için de ayrı bir parantez açmak gerekir. Bosna Hersek Federasyonu içerisindeki Hırvat kesim,  kurucu halktan biri oldukları halde Boşnak ve Sırlara karşın sayıları az olmasından dolayı ülke siyasetinde yeterince temsil edilemediklerini düşünerek fırsat buldukça bu duruma tepkilerini dile getirmektedirler. Bunun yanında, Bosnalı Hırvatların kendilerinin çoğunlukta olduğu bölgeleri içine alan ve merkezi Mostar olacak (halihazırda Mostar şehri doğu tarafında Müslümanlar, batı tarafında Hırvatlar olarak zaten bölünmüş durumda iken) olan bir üçüncü entitenin kurulması hakkındaki düşüncelerini açıkça belirtmektedirler. Bosnalı Hırvatlar, ülkede daha fazla bölünme ve ayrışma olmaması adına başta seçim sisteminde olmak üzere radikal anayasal değişiklikler talep etmektedir (Euronews Türkçe, 2022; Ekinci, 2014). Sonuçta idari açıdan görülen bu multi-katmanlı yapının getirdiği düzensizlik ve etnik bölünmüşlük durumu, Bosna Hersek'te normalleşme adına bir ilerlemenin sağlanamamasının başlıca sebepleri olarak görülmektedir.

Öte yandan, Bosna'da olası bir bölünme senaryosu gerçekleştiğinde başta Sırbistan'ın Karadağ sınırı boyunca uzanan Sancak bölgesi olmak üzere, Balkanlar'da ve ötesinde;

Moldova ve Kafkasya’da zaten gergin olan bölgelerde tekrar bir hareketliliğe sebep olması ihtimali vardır. Bosna Hersek’in herhangi bir şekilde bölünmesi, Sırbistan’ın Preševo Vadisi ve Batı Makedonya’daki Arnavutlara ve Sırbistan’ın Vojvodina bölgesindeki Macarlar arasındaki ayrılıkçı güçlere ilham verebilir ve Kosova ile Moldova’daki ‘fiili yumuşak bölünmeyi’ daha da kötü hale getirebilir. Sırp Cumhuriyeti’nin ayrılma ihtimali, Avrupa-Atlantik kurumlarını Rusya ile yeni bir gerilimin içine çekerek daha geniş uluslararası krizlere yol açabilecek bir ihtimal barındırmaktadır. Buna ek olarak, Bosna’daki radikal İslami terörizm faaliyetleri uluslararası güvenlik çevrelerince kaygı teşkil eden bir diğer sorundur (Toal ve Maksic, 2011).

Bosna Hersek’teki ekonomik sorunlar jeopolitik açıdan önem teşkil eden bir diğer unsurdur. Ülke ekonomisine etki eden en büyük sorun ülke içinde görülen yolsuzluklardır. AB üyelik sürecini etkileyen bu yolsuzluk sorunu, devlete gelecek dış yatırımları da kısıtlamakta ve böylece ülkenin ihtiyacı olan bu yatırımların gelmemesiyle Bosna ekonomisi kalkınma hamlesini istenilen düzeye çıkaramamaktadır. Genelde ülke siyasetinde yer tutan önemli oligarşik elit yapıların kurmuş olduğu bu yolsuzluk ağı hem siyaseti hem de ekonomiyi olumsuz etkilemektedir. Üstelik bu yapılar aynı zamanda kamuya ait olan şirketlerin kontrolünü de büyük ölçüde ellerinde tutmaktadırlar. Devlet içindeki adalet sisteminin yeteri düzeyde işlememesinden dolayı bu yolsuzlukların önü kesilememektedir. Diğer taraftan Bosna Hersek, kamu harcamaları bakımından bir ekonomik sorun yaşamaktadır. Ülkede hizmet sektöründe çalışanların yaklaşık %40’ının kamu sektöründe olması devlet içindeki ekonomik yükü arttırmaktadır. Bu bakımdan Bosna, Avrupa’da ilk sırada gelmektedir (Ekinci, 2014). Ülkede bulunan düzen ayrıca ekonomi, maliye ve ticaret konularında farklı mevzuat ve uygulamaların düzenlenmesini gerektirmekte ve bu durum ülkenin mali disiplininin dış yatırımlara kadar birçok alanda olumsuzlukların yaşanmasına neden olmakta ve Avrupa Birliği sürecine kuşkusuz etki etmektedir.

SONUÇ

Bosna Hersek, sahip olduğu etnik çeşitliliğiyle adeta mozaigi andıran ülkelerden birisidir. Ülkenin bu özelliği Yugoslavya dönemindeki siyasetçiler tarafından dikkat çekmiş, Bosna Hersek ‘Yugoslavya’nın bir minyatürü’ olarak görülmüştür. Bu nedenle Bosna Hersek uluslararası araştırmacılar için ilgi odağı olmuş, Bosna Savaşı’ndan sonra bu ilgi artarak devam etmiştir. Gerek uluslararası gerek yurdumuzda Bosna Hersek ile ilgili birçok akademik araştırma yapılmış ve kitaplar yazılmıştır. Ancak yapılan tüm bu çalışmaların çoğunluğunun uluslararası ilişkiler ve siyaset bilimi açısından ele alındığı görülmüştür. Coğrafi tarafından bakıldığında alandaki çalışmalar yetersiz kalmıştır. Ülkemizde de aynı durum görülmekte, Bosna Hersek ile ilgili coğrafi alandaki çalışmalar istenilen düzeye henüz ulaşamamıştır. Söz konusu durum bu çalışmanın ortaya çıkmasındaki temel düşünceyi oluşturmuştur.

Bosna Hersek, fiziki coğrafya özellikleriyle tarihten beri birçok millet için bir geçiş noktası ve bir yurt olarak kullanılmıştır. Sahip olduğu dağlık yapısı ve bu dağları yaran verimli akarsuları tarih boyunca yerleşimlerin kurulmasını sağlamıştır. Bilhassa Dinarid kuşağının vermiş olduğu sığınak görevi, baskılardan ve savaşıardan kaçan topluluklar için bir kaçış noktası olma özelliği taşımıştır. Geçen zaman sürecinde buraya yerleşmiş olan popülasyon günümüz Bosna halkının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bosna’nın yerli halkı ilk çağlar boyunca barış içinde ve iş birliğiyle hayatlarını sürdürmüş, kendi kültürlerini oluşturmuşlardır. İlyrler, Romalılar, Bizanslar, Hırvatlar bölgede hakimiyet kurmuşlar ve daha sonra Kulin Ban liderliğinde Bosna, tarihindeki ilk bağımsızlığını elde etmiş ancak bu uzun sürmeden Osmanlı hakimiyeti ile son bulmuş, 400 yılı aşkın Osmanlı döneminden sonra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, I. Dünya Savaşı ve akabinde kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, II. Dünya Savaşı ve Tito önderliğinde kurulan Yugoslavya Sosyalist Cumhuriyeti hakimiyeti ile Bosna Hersek sürekli egemenlik altında yaşayan bir ülke konumunda kalmıştır. Bosna Hersek, Yugoslavya’nın dağılmasıyla birlikte görülen çalkantılı bağımsızlık süreci içerisinde 3 Mart 1992’de tarihindeki ikinci bağımsızlığını resmen kazanmıştır. Ancak hemen arkasından gelen ideolojik ve aşırı milliyetçilik yüklü Sırp yanlısı partizan hareketler Bosna için çok acı bir savaşıa neden olmuş ve savaş 100.000’den fazla insanın (bazı kaynaklara göre bu rakam 200.000-250.000’i aşabilmektedir örneğin; dönemin ABD Başkanı Bill Clinton, bir basın

açıklamasında Bosna'daki savaşta yaklaşık 250.000 insanın yaşamını yitirdiğini belirtmiştir) ölümüyle sonuçlanmıştır (The White House, 1995; Alp, 2011; Emgili; 2012). Savaştan sonra Bosna'nın yaşadığı değişim dünya siyasi tarihinde eşine pek fazla rastlanmayan türden olmuştur. Boşnak, Sırp ve Hırvat olmak üzere üç kurucu halkın belirlendiği iki entite ve bir özerk bölge, üç cumhurbaşkanı, federatif yapı ve içerisinde bulunan on adet kanton, diğer tarafta cumhuriyet ile yönetilen bir Sırp bölgesi; devletin anayasası, yasama, yürütme ve yargı organlarının yanında entitelerin ve kantonların da aynı siyasi imkanlara sahip olması bu ülkenin farklı olmasındaki en temel nedendir. Bosna Hersek'in devlet yönetimindeki bu karışıklık durumu ülkedeki siyasi iktidarların bir istikrara kavuşamaması ve bu bağlamda Bosna Hersek'in siyasi aktörlerinin ve partilerinin kendi 'kurucu halkları'na yönelik çıkarları daima göz önünde tutulması ile devletin varlığının ve ulusal çıkarlarının geri planda kalmasına neden olmuştur. Yine aynı sebepten dolayı Bosna Hersek, Avrupa'nın bürokratik anlamda en fazla gidere sahip olan ülkesi olması ve bunun yanında devlet içindeki yolsuzlukların, kaçakçılığın oldukça fazla olması ülkenin stratejik ve jeopolitik açıdan önem arz eden Avrupa-Atlantik entegrasyonunu geciktirmektedir.

Yaşanan tüm bu olumsuzlukların yanında bir de ayrılıkçı ve milliyetçi söylemlerin aktif bir yanardağ misali hala canlı olması, devletin bütünlüğünü ve bekasını son derece olumsuz etkilenmesine neden olmaktadır. DBA'nın aktörlerinden Holbrooke'un (1998) da belirttiği gibi Sırlara bir cumhuriyet verilmesi yapılan en ölümcül hata olmuştur. İşte ayrılıkçı ve milliyetçi partizan tutum bu sebepten dolayı hep diri kalmıştır. Aynı tutum Hırvat cephesinde de var olmakta, Sırlar kadar 'ateşli' olmasa da kendilerine 'üçüncü bir entite' verilmesi fikrini hala savunmaktadırlar. Sırların olası bir bağımsızlık hareketinden Hırvatların da bu harekete destek vermesi ve kendileri için mücadele etmekten geri durmayacak olma ihtimalinin bulunması Bosna'nın geleceğini tehlikeye sokmaktadır.

Ülkenin karşı karşıya kaldığı bu sorunlar Bosna Hersek'in Avrupa ve ABD gibi batı güç odakları ile Rusya'nın da dikkatini çekmekte, zaman zaman bu küresel güçler kendi çıkarları uğruna Bosna'nın beka sorunlarından istifade edebilmektedir. Sırların tehlikeli milliyetçi söylemleri Dodik ve Putin'in yakın iş birliğinden daha çok destek almakta, bu durum Sırların Bosna Hersek'ten ayrılıp kendi özerkliğini ilan etme isteğini bir taraftan kuvvetlendirmektedir. Özellikle Bosna Hersek'in NATO ile olan yakın iş birliği ve

ülkenin olası bir NATO üyeliği, Rusya'nın bölgedeki müttefiklerinin azalmasından dolayı kaygı duymasına neden olarak yine Rusya'nın ülke üzerinde daha agresif politika izleyebileceğini Ukrayna örneği üzerinden belirtmesine yol açmış ve Bosna Hersek'in siyasi varlığını ve batıyı açıkça tehdit etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti açısından Bosna Hersek'in jeopolitik önemi çok büyüktür. Ülkemizin güvenliği Bosna'nın güvenliği ile yakından ilişkilidir. Nitekim, Türkiye'nin İstanbul'un Avrupa yakasına kadar olan topraklarının güvenliği Adriyatik ve Saraybosna'dan, Doğu Anadolu'nun güvenliği ise Grozni ve Kuzey Kafkasya'dan geçmektedir. Bu coğrafyada oldukça dinamik bir yapıya sahip olan jeopolitik koşulların takip edilmesi, ülkemiz açısından hayati bir öneme sahiptir. Bu durumun bilincinde olmak kaydıyla Türkiye'nin Balkanlardaki dış politikasının ana gayesinin Bosna Hersek ve Arnavutluk gibi hem tarihi ve kültürel hem de dini açıdan bağların kuvvetli olduğu bu tekrar kırılmaya müsait 'fay hatlarında' istikrarlı bir biçimde güçlü tutulması, tekrar geçmiş acı tecrübelerin yaşanmaması için bölgedeki etnik azınlıkların güvenliğini sağlayacak uluslararası hukuk temeline dayanan bir organizasyon veya örgütlenmenin yolu açılmalıdır (Davutoğlu, 2001).

Gelinen bu noktada Bosna Hersek, her ne kadar siyasi açıdan istikrarsız ve çalkantılı bir süreç içerisinde olsa da sahip olduğu jeopolitik konumunun önemi her geçen vakit daha iyi anlaşılmaktadır. Özellikle küresel güç aktörlerinin bu ülke üzerinde gösterdikleri hakimiyet çabaları bu duruma verilecek en bariz örneklerden biridir. Diğer yandan ülkenin coğrafi özelliklerinin iyi bilinmesi, o ülke adına yapılacak olan her adım için elzemdir. Nitekim ekonomik kalkınma ve planlama, afet yönetimi, çevrenin korunması ve sürdürülebilirlik, ulaşım ve altyapı, kültürel ve sosyal planlamanın yanında savunma ve güvenlik politikaları için de son derece önem arz etmektedir. Coğrafya, tüm bunların yanında jeopolitik için de bir temel unsurdur. Bir ülkenin coğrafi özelliklerinin bilinmesi o ülke üzerinde yapılacak jeopolitik analizlerin temelini oluşturur. Lacoste'un da (2014: 40) belirttiği gibi "coğrafya bugün, her türlü jeopolitik çatışmanın, topraklar üzerinde iktidarların yürüttüğü her türlü rekabetin analizinde büyük bir fayda sağlamaktadır." Ülkenin jeopolitik stratejilerinin ve politikalarının belirlenmesinde coğrafya hayati bir rol oynar. Kısaca coğrafi faktörler; bir ülkenin sahip olduğu gücü, zayıflıklarını, avantajlarını ve ülkenin bekasına yönelik tehditlerin anlaşılması için gereken kritik bilgileri sağlar ve bu bilgiler hem ulusal hem de uluslararası düzeyde stratejik kararların alınmasında temel

vazifesi görür. Bu bağlamda jeopolitik için gereken güç coğrafyadır ve coğrafyaya hâkim olmak jeopolitiğe hâkim olmaktır.

KAYNAKÇA

- Akçay, E. (2017). AB Entegrasyon Sürecinde Potansiyel Aday Olarak Bosna-Hersek. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 50-64.
- Alp, İ. (2011). 1990'larda Yugoslavya ve Bosna Hersek. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 1-50.
- Atalay, İ. (2012). *Genel Fiziki Coğrafya*. İzmir: Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri.
- Atalay, İ. (2016). *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği* (9. Baskı). İzmir: Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri.
- Atalay, İ. (2016). *Uygulamalı Jeomorfoloji*. İzmir: Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri.
- Avdić, A., Avdić, B. ve Zupanc, I. (2022). Socio-Demographic Analysis of Border Regions of Bosnia and Herzegovina. *Acta Geographica Slovenica*, 62(3), 7-19.
- Avdić, B., Sivac, A., Mirić, R. ve Avdić, A. (2022). Tourism Regions of Bosnia and Herzegovina - Vernacular, Landscape and Historical Differentiation. *Geografski pregled*, (46).
- Bajić, D., Trbić, G. ve Adžić, D. (2023). Climate Atlas of Bosnia and Herzegovina. *Natural Resources Management in a Changing Climate*, 8(8), 605-795.
- BH Anayasası. (tarih yok). Erişim Adresi: <https://www.ohr.int/ohr-dept/legal/laws-of-bih/pdf/001%20-%20Constitutions/BH/BH%20CONSTITUTION%20.pdf> E.T. 20/04/2024.
- BH Report. (tarih yok). Erişim Adresi: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/e3045ec9-f2fc-45c8-a97f-58a2d9b9945a_en?filename=SWD_2023_691%20Bosnia%20and%20Herzegovina%20report.pdf E.T. 02/05/2024.
- BH Seçim Kanunu. (tarih yok). Erişim Adresi: <https://www.izbori.ba/Default.aspx?CategoryID=170&Lang=6&Mod=0> E.T. 18/04/2024.
- Bonacci, O., Željko, I. ve Galić, A. (2013). Karst Rivers' Particularity: An Example From Dinaric Karst (Croatia/Bosnia and Herzegovina). *Environmental Earth Sciences*, (70), 963-974.
- Brčko Tüzüğü. (tarih yok). Erişim Adresi: <https://www.ohr.int/ohr-dept/legal/laws-of-bih/pdf/002%20-%20Statute%20of%20the%20Brcko%20District%20of%20Bosnia%20and%20Herzegovina/BDBH%20Statute/BD%20Statute%20of%20the%20Brcko%20District%20of%20Bosnia%20and%20Herzegovina%203-07.pdf> E.T. 08/04/2024.
- Brzezinski, Z. (2018). *Büyük Satranç Tahtası Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklikleri*. İstanbul: İnkılap.

- Caplan, R. (2000). Assessing the Dayton Accord: The Structural Weaknesses of the General Framework Agreement For Peace in Bosnia and Herzegovina. *Diplomacy & Statecraft*, 2(11), 213-232.
- Carmichael, C. (2015). A Concise History of Bosnia. *Cambridge: Cambridge University Press*.
- Dağcı, G. ve Dal, A. (2016). Soğuk Savaş Sonrası Bosna-Hersek Bağımsızlık Süreci ve Aliya İzzetbegoviç. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(6), 107-129.
- Dağcı, G. ve Zorba, H. (2016). ABD'nin Askeri ve İnsani Müdahale Siyasetini Etkileyen Dinamikler: Bosna-Hersek ve Kosova Örneği. *Bariş Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, 1(4), 46-69.
- Dalar, M. (2008). Dayton Bariş Antlaşması ve Bosna-Hersek'in Geleceği. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(16), 91-123.
- Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu* (1. Baskı). İstanbul: Küre Yayınları.
- Dikici, A. (2005). Bosna Savaşında Bir İhanetin Öyküsü: Srebrenica Katliamı. *Karadeniz Araştırmaları*, 6(6), 135-156.
- Djurdjev, B. (tarih yok). Bosna-Hersek. Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bosna-hersek> E.T. 15/02/2024.
- Donais, T. (2005). The Political Economy of Peacebuilding in Post-Dayton Bosnia (1. Baskı). *London: Routledge*.
- Drašković, B. ve Gutalj, M. (2021). Inland water in Bosnia and Herzegovina. *In IOP Conference Series: Earth and Environmental Science*, 1(834).
- Drašković, B. ve Gutalj, M. (2021). Urban Expansion of the Largest Cities in Bosnia and Herzegovina Over the Period 2000-2018. *Geographica Pannonica*, 25(4), 276-288.
- Dzafic, Z. ve Omerbasic, A. (2023). Circular Economy in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Ekonomi*, 5(1), 35-39.
- Džihić, V. (2022). Russia Vs The West: Global Competition in the Local Setting of Bosnia and Herzegovina. İçinde M. Kaeding, J. Pollak ve P. Schmidt (Editör), *In Russia and the Future of Europe: Views from the Capitals* (s. 119-122). Switzerland: Springer.
- Ekinci, M. (2014). *Bosna-Hersek Siyasetini Anlama Kılavuzu* (1. Baskı). İstanbul: SETA Yayınları.
- Emgili, F. (2012). Bosna-Hersek Trajedisinde (1992-1995) Türk Birliği. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 21, 57-87.

- Ertuğrul, S. (2014). Uluslararası Çatışma Çözümü ve Birleşmiş Milletler: Bosna Hersek Sınavı. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 20, 131-160.
- Eslen, N. (2020). *Yeni Dünya Düzen İçin Küresel Güç Mücadelesi - 21. Yüzyılda Jeostrateji ve Türkiye* (1. Baskı). Ankara: Pankuş Yayınları.
- Everly, R. (2008). Complex Public Power Regulation in Bosnia and Herzegovina after the Dayton Peace Agreement. İçinde M. Weller ve S. Wolff (Editör), *International State-Building after Violent Conflict Bosnia Ten Years after Dayton*. London: Routledge.
- BHF Anayasası. (tarih yok). Erişim Adresi: <https://www.ohr.int/ohr-dept/legal/laws-of-bih/pdf/001%20-%20Constitutions/FBH/FBH%20CONSTITUTION%20FBH%201-94%20and%2013-97.pdf> 05/04/2024.
- Freeman, E. ve Consul, H. (1888). A Short Geographical and Historical Sketch of Bosnia and the Herzegovina. *Scottish Geographical Magazine*, 4(5), 258-261.
- Garding, S.E. (2019). Bosnia and Herzegovina: Background and US Policy. Current Politics and Economics Of Russia, Eastern and Central Europe. *Congressional Research Service*, 36, 1-41.
- Gekić, H., Bidžan-Gekić, A., Drešković, N., Mirić, R. ve Reményi, P. (2022). *The Geography of Bosnia and Herzegovina Between East and West*. Switzerland: Springer Nature Switzerland AG.
- Hajna, N. (2019). Dinaric Karst—Geography and Geology. İçinde W. White, D. Culver ve T. Pipan (Editör), *Encyclopedia Of Caves*. (s. 353-362). Academic Press.
- Holbrooke, R. (1998). *Bir Savaşı Bitirmek*. (çev. B. Çorakçı Dişbudak). (1. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hrvatović, H. (2006). Geological Guidebook Through Bosnia and Herzegovina. *Sarajevo: Geological Survey of Federation Bosnia and Herzegovina*.
- Husejnovic, E. (2005). Bosnia and Herzegovina: Prospective Member of the European Union and Strategic Partner United States of America. USAWC Strategy Research Project, *US Army War College*.
- İlhan, S. (1985). Jeopolitik ve Tarihle İlişkileri. *Belleten*, 49(195), 607-624.
- Jahić, D. (2017). Geographic and Language Borders of Bosnia and Herzegovina. *Acta Geographica Bosniae et Herzegovinae*, (8), 23-32.
- Jeffrey, A. (2006). Building State Capacity in Post-Conflict Bosnia and Herzegovina: The Case of Brčko District. *Political Geography*, 2(25), 203-227.
- Kadusic, A. ve Suljic, A. (2018). Migration and Demographic Changes: The Case of Bosnia and Herzegovina. *European Journal of Geography*, 4(9), 75-86.

- Kantarıcı, D. (1986). Genetik Toprak Sınıflandırmasının Ana Konuları. *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 14-32.
- Karakosta, C., Flouri, M., Dimopoulou, S. ve Psarras, J. (2012). Analysis of Renewable Energy Progress in the Western Balkan Countries: Bosnia–Herzegovina and Serbia. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 16(7), 5166-5175.
- Keser, U. (2012). Manevi Miras Katliamı; Bosna-Hersek'te Kentkırım. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 9(5), 274-298.
- Kodal, T. (2018). Bosna-Hersek'in Bağımsızlığını Kazanması ve Türkiye. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 34(98), 411-444.
- Kondo, S. (2003). Bosna-Hersek Coğrafyası. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Kubicek, P. (1999). Russian Foreign Policy and The West. *Political Science Quarterly*, 114(4), 547-568.
- Lacoste, Y. (2014). *Coğrafya Her Şeyden Önce Savaş Yapmaya Yarar* (1. Baskı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Lai, D. (2021). *Socioeconomic Justice: International Intervention and Transition in Post-War Bosnia and Herzegovina*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lepirica, A., Stjepić-Srkalović, Ž. ve Srkalović, D. (2022). Geomorphical Meso-Entity Semberija Lowland Plain. *Journal Of Faculty Of Mining, Geology and Civil Engineering*, 9-18.
- Malcolm, N. (1994). *Bosnia A Short Story* (1. Baskı). New York: New York University Press.
- Mirza, I. (2018). *The History of Bosnia & Herzegovina*. Vancouver, BC Canada: Halton Creek Publishing Inc.
- Mustapha, J. (2013). The Mujahideen in Bosnia: The Foreign Fighter as Cosmopolitan Citizen and/or Terrorist. *Citizenship Studies*, 6-7(17), 742-755.
- Mütercimler, E. (2006). *Geleceği Yönetmek ve Kazanmak İçin Stratejik Düşünme* (1. Baskı). İstanbul: Alfa Yayınevi.
- Nurković, R. (2012). Geographic Views on Regional Planning and Development of Bosnia and Herzegovina. İçinde M. Schrenk, V. V. Popovich, P. Zeile ve P. Elisei (Editör). REAL CORP 2012, (ss. 315-319). Schwechat: 14-16 Mayıs 2012.
- Nurković, R. (2015). Contemporary Development of Creative Industries in Bosnia and Herzegovina. *Quaestiones Geographicae*, 34(2), 45-51.

- Nurković, R. (2018). Modern Economic-Geographic Development of Bosnia and Herzegovina and Turkey. TÜCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, (ss. 1031-1039). Ankara: 3-6 Ekim 2018.
- Nurković, R. (2018). Rural Development in Bosnia and Herzegovina Under the Influence of Local Communities. *Romanina Journal of Geography/Revue Roumaine de Geographie*, 62(2), 203-216.
- Operta, M. (2014). Mining Resources in Bosnia and Herzegovina - Condition and Perspectives. 3. Kongres Geografa Bosne i Hercegovine, (ss. 574-589). Sarajevo: 8-10 Ekim 2012.
- Osmankovic, J. (2004). Regionalization and Regional Development in Bosnia and Herzegovina in the Post-War Period. *Institute for Economic Research*.
- Özey, R. (2017). *Avrupa Coğrafyası* (4. Baskı). İstanbul: Aktif Yayınları.
- Özey, R. ve Kocalar, A. (2019). *Siyasi Coğrafya* (13. Baskı). İstanbul: Aktif Yayınevi.
- Özkan, A. (2016). Sırbistan'ın Bosna-Hersek Üzerindeki Emelleri ve Faaliyetleri (1878-1908). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(43), 854-869.
- Pašalić, S., Vuković, D., Jovičić, M. ve Stević, D. (2017). Dynamics and Directions of Demographic Changes in Bosnia and Herzegovina. *International E-Journal of Advances in Social Sciences*, 7(3), 40-48.
- Pavlowitch, S. (1996). The History of Bosnia and Herzegovina. *Ethnic and Racial Studies*, 1(19), 186-192.
- Pintarić, K. (1999). Forestry and Forest Reserves in Bosnia and Herzegovina. İçinde J. Diaci (Editör). *Virgin Forests and Forest Reserves in Central and East European Countries* (ss. 1-15). Ljubljana: Department of Forestry and Renewable Forest Resources - Biotechnical Faculty.
- Pobrić, A. (2015). Fertility Trends in Europe: Fertility Changes and Recent Characteristics in Bosnia and Herzegovina. *Geografski Pregled*, (36), 109-134.
- Pobrić, A. ve Robinson, G. (2015). Population Ageing and Low Fertility: Recent Demographic Changes in Bosnia and Herzegovina. *Journal of Population Research*, (32), 23-43.
- Progonati, E. (2015). Rusya'nın Balkanlar Politikası. *Karadeniz Araştırmaları*, (45), 105-125.
- Rieldmayer, A. (1995). Maziye Silmek: Bosna-Hersek'teki Kütüphanelerin ve Arşivlerin Tahribi. *Türk Kütüphaneciliği*, 3(9), 337-341.
- Robinson, G. ve Pobrić, A. (2006). Nationalism And Identity In Post-Dayton Accords: Bosnia-Herzegovina. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, 97(3), 237-252.

- Sağiroğlu, A. (2017). Bosna-Hersek ve Sırbistan'da Euroseptisizm: Batı Balkanlarda Avrupa Birliği'ne Bakış. *Ekonomi, Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 20-35.
- Salvo, D. ve De Leon, S. (2018). Russia's Efforts to Destabilize Bosnia and Herzegovina. *German Marshall Fund of the United States*, (17).
- SC Anayasası. (tarih yok). Erişim Adresi: <https://www.ohr.int/ohr-dept/legal/laws-of-bih/pdf/001%20-%20Constitutions/RS/RS%20CONSTITUTION%20OF%20REPUBLIKA%20RPSKA.pdf> E.T. 05/04/2024.
- Sert, H. (2015). Mostar Köprüsü/Bosna-Hersek. *ICANAS* (38), 10-15.
- Slack, J. ve Doyon, R. (2001). Population Dynamics and Susceptibility For Ethnic Conflict: The Case of Bosnia and Herzegovina. *Journal of Peace Research*, 2(38), 139-161.
- Smajic, S., Kulenovic, S. ve Pavic, D. (2009). Geographical Consequences of the Surface Exploitation of Coal on the Area of Tuzla Basin, Bosnia and Herzegovina. *Geographica Pannonica*, 2(13), 32-40.
- Solomun, M. (2022). *Enhancing Nature-based Solutions in Bosnia and Herzegovina: The Role of Ecosystems in Disaster Risk Reduction and Climate Change Adaptation*. Switzerland: IUCN.
- Stepiřnik, U., Grlj, A., Radoř, D. ve Źebre, M. (2016). Geomorphology of Blidinje, Dinaric Alps (Bosnia and Herzegovina). *Journal of Maps*, 1(12), 163-171.
- Susic, I., Stojanovic-Trivanovic, M. ve Susic, M. (2017). Foreign Direct Investments and Their Impact on the Economic Development of Bosnia and Herzegovina. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 200(1).
- Tanovic, M., Pasalic, S. ve Golijanin, J. (2014). Demographic Development of Bosnia and Herzegovina from the Ottoman Period till 1991 and the Modern Demographic Problems. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 120, 238-247.
- Tatar, V. (2017). Eski Balkanlar Yeni Sınırlar: Eski Yugoslavya'nın Dağılma Sürecinde Türkiye-Bosna-Hersek İlişkileri. *D zce Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 164-175.
- Tepşi , G. ve D zuverovi , N. (2018). Bosnia and Herzegovina. In *The Elgar Companion to Post-Conflict Transition*, 27-48.
- Toal, G. ve Maksic, A. (2011). Is Bosnia-Herzegovina Unsustainable? Implications for the Balkans and European Union. *Eurasian Geography and Economics*, 2(52), 279-293.
- Tuathail, G. (1999). A Strategic Sign: The Geopolitical Significance of 'Bosnia' in US Foreign Policy. *Environment and Planning D: Society and Space*, 5(17), 515-533.

- Türbedar, E. (2010a). Bosna-Hersek Açılımının Geleceği. TEPAV Değerlendirme Notu.
- Türbedar, E. (2010b). Barışın 15. Yıldönümünde Bosna-Hersek: Dayton Barış Anlaşması'nın Neticelerinin Değerlendirmesi.. TEPAV Değerlendirme Notu.
- Türbedar, E. (2021). Bosna-Hersek'te Milliyetçi Söylemlerin Tehlikeli Yükselişi: Tarih Tekerrür mü Ediyor? *Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 425-456.
- Tzifakis, N. ve Tsardanidis, C. (2006). Economic Reconstruction of Bosnia and Herzegovina: The Lost Decade. *Ethnopolitics: Formerly Global Review of Ethnopolitics*, 5(1), 67-84.
- Uzun, Y. ve Solak, E. (2021). Bosna Hersek Tarihinde Türkçenin Etkisi. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (52), 291-310.
- Valenta, M. ve Ramet, S. (2016). *The Bosnian Diaspora Integration in Transnational Communities*. London: Routledge.
- Weller, M. ve Wolff, S. (2008). *Bosnia and Herzegovina Ten Years after Dayton: Lessons for Internationalized State Building*. London: Routledge.
- Žila, O. (2013). Ethno-Demographic Development in Bosnia and Herzegovina in 1971-1991 and Its Propensity for Ethnic Conflict. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis–Geographica*, 1(44), 5-25.
- Zurovec, O., Vedeld, P. ve Sitaula, B. (2015). Agricultural Sector of Bosnia and Herzegovina and Climate Change—Challenges and Opportunities. *Agriculture*, 5(2), 245-266.

İnternet Kaynakları

- <https://rudniksoli.ba/historijat> Erişim Tarihi: 13/04/2024.
- <https://www.jpautoceste.ba/en/about-highway/> Erişim Tarihi: 06/04/2024.
- <https://wbif.eu/corridor-vc-bosnia-and-herzegovina-road-europe> Erişim Tarihi: 06/04/2024.
- Bosna Hersek Federasyonu Demiryolları Arşivi: <https://www.zfbh.ba/en/otomobila/historija/> Erişim Tarihi: 06/04/2024.
- International Trade Administration: <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/bosnia-and-herzegovina-market-challenges> Erişim Tarihi: 08/04/2024.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Maglič_%28mountain%29 Erişim Tarihi: 14/04/2024.
- https://neretva.fandom.com/wiki/Livanjsko_Polje Erişim Tarihi: 14/04/2024.
- <https://wonderfulbosnia.com/una-bosnia-and-herzegovina/> Erişim Tarihi: 13/04/2024.

<https://sarajevotimes.com/amazing-video-of-vrbas-river-recorded-from-the-air-> Erişim Tarihi: 14/04/2024.

https://en.wikipedia.org/wiki/Bosna_%28river%29 Erişim Tarihi: 14/04/2024.

<https://adria.fun/en/across-drina-over-mehmed-pasa-sokolovic-bridge/> Erişim Tarihi: 14/04/2024.

<https://povezanahrvatska.eu/en/vijesti/zavrsena-je-gradnja-mosta-svilaj-preko-save-na-granici-republike-hrvatske-te-bosne-i-hercegovine/> Erişim Tarihi: 14/04/2024.

Britannica: <https://www.britannica.com/place/Mostar> Erişim Tarihi: 14/04/2024.

<https://www.gdenapecanje.com/mesta-za-pecanje/jezera/busko-jezero-busko-blato/> Erişim Tarihi: 14/04/2024.

<https://bolddata.nl/en/companies/bosnia-2/> Erişim Tarihi: 23/04/2024.

https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/bosnia-and-herzegovina_en Erişim Tarihi: 15/04/2024.

http://www.fipa.gov.ba/publikacije_materijali/brosure/POLJOPRIVREDA.03.10.2012.pdf Erişim Tarihi: 23/04/2024.

http://www.fipa.gov.ba/publikacije_materijali/brosure/AUTO.03.10.2012.pdf Erişim Tarihi: 23/04/2024.

http://www.fipa.gov.ba/publikacije_materijali/brosure/FIPA%20LETAK%20DRVNA%20INDUSTRIJA.pdf Erişim Tarihi: 23/04/2024.

https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_E-roads_in_Bosnia_and_Herzegovina Erişim Tarihi: 23/04/2024.

<https://unece.org/DAM/trans/doc/2016/sc1/ECE-TRANS-SC1-2016-03-Rev1e.pdf#page=43.10> Erişim Tarihi: 23/04/2024.

Saraybosna Havalimanı Arşivi: <https://www.sarajevo-airport.ba/Page/Historijski-razvoj-aerodroma> Erişim Tarihi: 08/03/2024.

<https://turizambih.ba/en/bosnia-and-herzegovina-where-culture-breathes-life-into-travel/> Erişim Tarihi: 10/03/2024.

T.C. Ticaret Bakanlığı:
https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43355c7495406a2276af/Turizm_Sektoru.pdf
Erişim Tarihi: 12/03/2024.

BH Bakanlar Konseyi:
https://www.vijeceministara.gov.ba/o_vijecu_ministara/default.aspx?id=1752&langTag=bs-BA Erişim Tarihi: 24/04/2024.

<https://snsd.org/istorijat/> adresinden alındı Erişim Tarihi: 14/04/2024.

<https://www.sds.rs/sr/67.istorijat.html> Erişim Tarihi: 14/04/2024.

<https://hdzbih.org/hr/povijest-stranke> Erişim Tarihi: 14/04/2024.

<https://www.sdp.ba/historija/> adresinden alındı Erişim Tarihi: 14/04/2024.

Nasa Stranka: <https://www.nasastranka.ba/bs/o-nama-8> Erişim Tarihi: 14/04/2024.

<https://www.nationalredlist.org/publication/crvena-lista-faune-federacija-bosne-i-hercegovine> Erişim Tarihi: 30/12/2023.

BH Washington Büyükelçiliği: <https://www.bhembassy.org/documents/bihandus.pdf> Erişim Tarihi: 02/05/2024.

<https://apimagesblog.com/historical/25-years-since-the-siege-of-sarajevo-ended> Erişim Tarihi: 15/05/2024.

BH Dışışleri Bakanlığı: https://www.mvp.gov.ba/vanjska_politika_bih/osnovni_pravci_vanjske_politike_bih/?id=2 Erişim Tarihi: 03/05/2024.

<https://hwr.ba/> Erişim Tarihi: 08/04/2024.

https://data.humdata.org/dataset/?groups=bih&res_format=SHP&q=&sort=last_modified%20desc&ext_page_size=25 Erişim Tarihi: 08/04/2024.

T.C. Avrupa Birliği Başkanlığı: <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=45469> Erişim Tarihi: 01/05/2024.

T.C. Dışışleri Bakanlığı: <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-bosna-hersek-siyasi-iliskileri-tr.mfa> Erişim Tarihi: 01/05/2024.

https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/BA_940301_FrameworkAgreementOnTheFederation.pdf Erişim Tarihi: 28/04/2024.

ABD Dışışleri Bakanlığı: <https://www.state.gov/countries-areas/bosnia-and-herzegovina/> Erişim Tarihi: 02/05/2024.

BH Federal Hidrometeoroloji Kurumu: <https://www.fhmzbih.gov.ba/latinica/HIDRO/godisnjaci.php> Erişim Tarihi: 05/02/2024.

BH Federal Hidrometeoroloji Kurumu: <https://www.fhmzbih.gov.ba/latinica/KLIMA/godisnjaci.php> Erişim Tarihi: 05/02/2024.

<https://www.fao.org/soils-portal/data-hub/soil-maps-and-databases/faounesco-soil-map-of-the-world/en/> Erişim Tarihi: 05/02/2024.

<https://www.osce.org/files/f/documents/e/0/126173.pdf#page=1.47> Erişim Tarihi: 28/04/2024.

<https://www.ohr.int/about-ohr/general-information/> Erişim Tarihi: 30/04/2024.

<https://www.ohr.int/pic-bonn-conclusions/?print=pdf> Erişim Tarihi: 30/04/2024.

<https://certmapper.cr.usgs.gov/data/apps/world-maps/> Erişim Tarihi: 09/01/2024.

USAID: <https://www.usaid.gov/bosnia-and-herzegovina/history> Erişim Tarihi: 02/05/2024.

<https://welcometokonjic.ba/en/boracko-lake/> Erişim Tarihi: 14/03/2024.

(1995). The White House - Statement by President Clinton on the Bosnia Peace Agreement [Basın Açıklaması]. <https://1997-2001.state.gov/regions/eur/bosnia/bosclin2.html> Erişim Tarihi: 06/11/2024.

(2008). Milliyet Gazetesi: <https://www.milliyet.com.tr/cadde/turkiyedeki-kurtlerin-sayisi-873452> Erişim Tarihi: 29/10/2024.

(2009). Ramsar: <https://www.ramsar.org/news/livanjsko-polje-ramsar-site-bosnia-herzegovina> Erişim Tarihi: 14/04/2024.

(2012). The Atlantic: <https://www.theatlantic.com/photo/2012/04/20-years-since-the-bosnian-war/100278/> Erişim Tarihi: 15/05/2024.

(2013). Statistika: <http://www.statistika.ba/> Erişim Tarihi: 15/02/2024.

(2013). Bosna Hersek İstatistik Ajansı: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2014/DEM_00_2013_TB_1_BS.pdf Erişim Tarihi: 26/02/2024.

(2013). POPIS: <https://popis.gov.ba/popis2013/?lang=eng&page=download> Erişim Tarihi: 28/01/2024.

(2013). UNDP: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ba/BiH_NHDR_Brochure_08072013.pdf#page=11.12 Erişim Tarihi: 17/02/2024.

(2015). BH Dışişleri Bakanlığı: https://www.mvp.gov.ba/vanjska_politika_bih/multilateralni_odnosi/evropska_unija/bih_i_eu/?id=32084 Erişim Tarihi: 01/05/2024.

(2018). <https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatska-ljutski-gubici/28976312.html> Erişim Tarihi: 27/04/2024.

(2018). BH Dış Ticaret ve Ekonomik İlişkiler Bakanlığı: http://www.mvteo.gov.ba/data/Home/Dokumenti/Poljoprivreda/BOS_SPRR_2018-2021_-_korekcija.pdf Erişim Tarihi: 13/04/2024.

- (2021). Euronews Türkçe: <https://tr.euronews.com/2021/11/02/bosna-hersek-yuksek-temsilcisi-schmidt-bm-ye-rapor-sundu-ulkede-bolunme-ve-cat-sma-ihimal> Erişim Tarihi: 10/05/2024.
- (2021). Euronews Türkçe: <https://tr.euronews.com/2021/11/24/avrupa-parlamentosu-milletvekilllerinden-bosna-hersek-te-ic-savas-uyar-s> Erişim Tarihi: 10/05/2024.
- (2022). BM: <https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Population/> Erişim Tarihi: 20/03/2024.
- (2022). IMF: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/weo-database/2023/October/weo-report?c=963,&s=NGDPD,PPPGDP,NGDPDPC,PPPPC,&sy=2020&ey=2028&ssm=0&scsm=1&ssc=0&ssd=1&ssc=0&sic=0&sort=country&ds=.&br=1> Erişim Tarihi: 13/04/2024.
- (2022). BBC Türkçe: <https://www.bbc.com/turkce/articles/cz5ll0pjz1go> Erişim Tarihi: 08/05/2024.
- (2022). Euronews Türkçe: <https://tr.euronews.com/2022/03/09/bosna-hersek-te-bolunme-tart-smas-h-rvatlar-secim-sisteminde-degisiklik-istiyor> Erişim Tarihi: 10/05/2024.
- (2022). https://www.izbori.ba/Rezultati_izbora/?resId=32&langId=4#/2/1/0/0/0/0 Erişim Tarihi: 15/05/2024.
- (2022). Bosna Hersek İstatistik Ajansı: <https://bhas.gov.ba/Calendar/Category/14> Erişim Tarihi: 20/03/2024.
- (2022). Bosna Hersek İstatistik Ajansı: <https://bhas.gov.ba/Calendar/Category/23> Erişim Tarihi: 20/03/2024.
- (2022). Bosna Hersek İstatistik Ajansı: <https://bhas.gov.ba/Calendar/Category/19> Erişim Tarihi: 23/02/2024.
- (2022). Bosna Hersek İstatistik Ajansı: <https://bhas.gov.ba/Calendar/Category/35> Erişim Tarihi: 07/04/2024.
- (2022). Bosna Hersek İstatistik Ajansı: https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2023/TRA_00_2022_TB_1_BS.pdf Erişim Tarihi: 02/04/2024.
- (2023). <https://www.fao.org/documents/card/en?details=cc8166en> Erişim Tarihi: 13/04/2024.
- (2023). Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosna-hersekte-anayasaya-aykiri-olmasina-ragmen-sirp-cumhuriyeti-gunu-kutlandi/2783350> Erişim Tarihi: 10/05/2024.

- (2023). Bosna Hersek İstatistik Ajansı: <https://bhas.gov.ba/Calendar/Category/35> Erişim Tarihi: 09/04/2024.
- (2023). Bosna Hersek Federasyonu İstatistik Ajansı: <https://fzs.ba/index.php/publikacije/statisticki-godisnjaciljetopisi/> Erişim Tarihi: 13/03/2024.
- (2023). Johnageddes: <https://johnageddes.com/tag/mostar/> Erişim Tarihi: 08/11/2024.
- (2023). Sırp Cumhuriyeti İstatistik Enstitüsü: https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/saopstenja/nacionalni_racuni/bdp_godisnji/proizvodni_pristup/2022/BDP_Proizvodni_Pristup_2022.pdf Erişim Tarihi: 09/04/2024.
- (2024). BBC News Türkçe: <https://www.bbc.com/turkce/articles/c4nrkmr7np7o> Erişim Tarihi: 01/05/2024.
- (2024). The World Factbook CIA: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/bosnia-and-herzegovina/#economy> Erişim Tarihi: 13/04/2024.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Berkay TUNALI	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Fakülte	Fen Edebiyat
Bölümü	Coğrafya
Makale ve Bildiriler	
1. Tunalı, B. ve Kaçmaz, M. (2024). Jeopolitik Açıdan Bosna Hersek’in Coğrafi Önemi ve Özellikleri. 6. Uluslararası Coğrafya Eğitimi Kongresi. İstanbul: 19-22 Eylül 2024.	
2. Tunalı, B. (2024). Bosna Hersek’te Nüfus ve Yerleşme. İçinde M. KAÇMAZ (Editör), Beşeri ve İktisadi Coğrafya Alanında Uluslararası Araştırmalar-I. (107-126). Ankara: Eğitim Yayınevi.	